

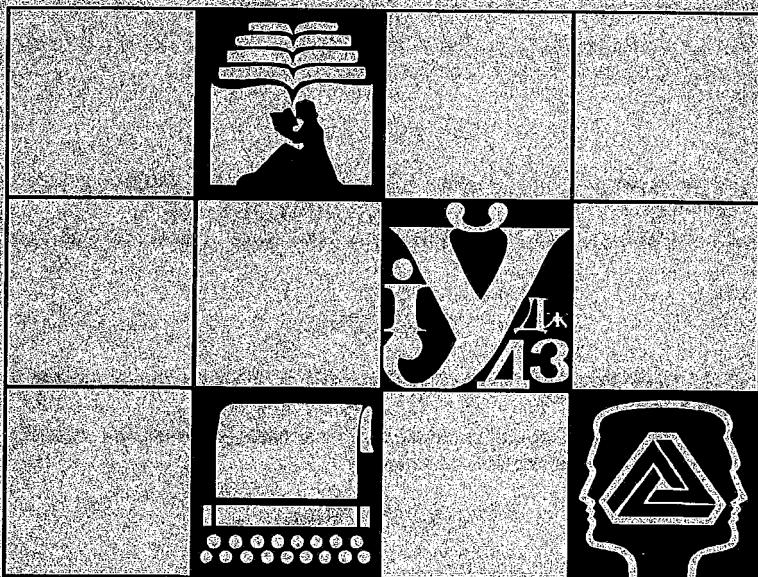
ВЕСНІК

Беларускага дзяржаўнага
універсітэта

СЕРЫЯ 4

Філалогія
Журналістыка
Педагогіка

2'98

ЗМЕСТ

ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА

<i>Кавалёва М.А.</i> Індаеўрапейскі субстрат у нацыянальных і лакальных трансфармацыях матыву змеяборства	3
<i>Вашко Л.У.</i> Міфарамантызм як феномен гістарызацыі свядомасці ў беларускай літаратуры	7
<i>Некрашэвіч Ж.В.</i> Як звалі нясвіжскую ўладальніцу муз?	11
<i>Кавалёў С.В.</i> Сакралізацыя штодзённага побыту (Паэзія ў пратэстанцкіх канцыяналах XVI ст.)	14
<i>Булгакаў В.У.</i> Творчасць Ф. Багушэвіча ў ацэнках беларускай і замежнай крытыкі XIX–XX стст.	18
<i>Сомаў С.Э.</i> Абсурд усепранікальнага бунту (Багаборніцкая драма Леаніда Андрэева "Сава")	22
<i>Макарава А.В.</i> Дыялог у лірыцы Марыны Цвятаевай	26
<i>Білюценка А.І.</i> Апавядальнік у "Запісках Согліцы" Г. Жэвускага	30

МОВАЗНАЎСТВА

<i>Хромчанка А.Р.</i> З'ява аферэзісу ў беларускіх гаворках	33
<i>Разладава М.У.</i> Аналіз некаторых груп адсубстантыўных прыметнікаў са значэннем колеру ў сучаснай беларускай мове	36
<i>Паляшчук Н.В.</i> Адлюстраванне кароткіх і поўных форм прыметнікаў у "Трыбунале"	39
<i>Супрун-Бялевіч Л.Р., Іваноў К.І.</i> Верш Пеё Яварава "Молитва" і яго беларускі пераклад (лінгвістычны аналіз)	42
<i>Жылінская І.А.</i> Сістэма часаабазначэнняў ва ўсходнеславянскіх замовах	46
<i>Міхайлава А.У.</i> Аналіз дзеясловаў "смеяться" і "плакать" у пазычнай мове А.Блока і В.Брусава з дапамогай тэорыі вертыкальных сінтаксічных палёў	50
<i>Каспарав І.С.</i> Суадносіны жэстаў, вербальнага развіцця і вербальных здольнасцей	53
<i>Крук Б.А.</i> Функцыі эліпіса ў бяззлучніковым складаным сказе	56
<i>Ратнікава І.Э.</i> Анамастычныя псеўдаідэнтыфікацыі як троп і як "тэкст у тэксце" (На матэрыяле рускамоўных выданняў Беларусі і Расіі за 1996–1997 гг.)	60

ЖУРНАЛІСТЫКА

<i>Тоўсцік І.А.</i> Аб механізмах рэгулявання СМІ за мяжой, ці аб суадносінах паняццяў "прыватны" і "дзяржаўны"	65
<i>Кесінгтон Айгбовія (Нігерыя).</i> "Свабодны паток інфармацыі" ў сучасных міжнародных адносінах	69

ПЕДАГОГІКА

<i>Гайсёнак І.П.</i> Прафесійна-педагагічная дзейнасць выкладчыкаў вышэйшых навучальных устаноў у сучасных умовах	73
<i>Хвядчэня Л.В.</i> Удасканаленне арганізацыі і планіравання вучэбнага працэсу па замежных мовах у сістэме ўніверсітэцкай адукацыі	74

НАШЫ ЮБІЛЯРЫ

<i>Адам Яўгенавіч Супрун</i>	80
------------------------------------	----

ВЕСНІК

Беларускага дзяржаўнага
універсітэта

НАВУКОВА-ТЭАРЭТЫЧНЫ ЧАСОПІС

Выдаецца з сакавіка 1969 года
адзін раз у чатыры месяцы

СЕРЫЯ 4

Філалогія
Журналістыка
Педагогіка

2'98

ЖНІВЕНЬ

МІНСК
"УНІВЕРСІТЭЦКАЕ"

Галоўны рэдактар В.Р. РУДЗЬ
Адказны сакратар П.М. БАРАНОЎСКИ

Рэдакцыйная калегія серыі:

І.С. РОЎДА (адказны рэдактар),
В.П. ВАРАБ'ЁЎ, У.Б. ЖУРАВЕЛЬ (адказны сакратар), А.А. ЛОЙКА,
Л.А. МУРЫНА, Б.А. ПЛОТНИКАЎ (нам. адказнага рэдактара),
М.Р. ПРЫГОДЗІЧ, В.П. РАГОЙША, А.Г. СЛУКА, А.П. СМАНЦАР (нам.
адказнага рэдактара), А.Я. СУПРУН, І.А. ЧАРОТА, І.В. ШАБЛОЎСКАЯ,
П.П. ШУБА

ВЕСТНИК БЕЛОРУССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Серия 4. №2, 1998.

Заснавальнік: Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт.
Рэгістрацыйнае пасведчанне №805.

Издательство "Універсітэцкае".

220048, Минск, пр. Машэрова, 11. Дом книги.

Адрес редакции: 220080, Минск, Университетский городок, тел. 220-65-42.

На белорусском языке

Рэдактар А.А. Сычоў

Мастацкі рэдактар Дз.Я. Дзівін

Тэхнічны рэдактар і карэктар Г.І. Хмарун

Набор і верстка выкананы ў рэдакцыі часопіса Г.М. Добыш і У.А. Сямёнавым

Падпісана да друку 27.08.98. Фармат 70х108 1/16. Папера афс. Друк афсет. Ум. друк.
арк. 7,0. Ум. фарб.-адб. 7.52. Уп.-выд. арк. 8,15. Тыраж 500 экз. Заказ 2013. Цана 25000р.

Адрес редакции: 220080, Минск, Университетский городок, тел. 220-65-42. Выдавецтва
"Універсітэцкае". 220048, Минск, праспект Машэрава, 11, Дом книги.

Надрукавана з гатовых дыяпазітываў заказчыка ў друкарні выдавецтва "Беларускі
Дом друку". 220013, Минск, праспект Ф. Скарыны, 79.

М.А.КАВАЛЁВА

ІНДАЕЎРАПЕЙСКІ СУБСТРАТ У НАЦЫЯНАЛЬНЫХ І ЛАКАЛЬНЫХ ТРАНСФАРМАЦЫЯХ МАТЫВУ ЗМЕЯБОРСТВА

Нацыянальная традыцыя, як правіла, афармляецца характэрнымі для дадзенай этнічнай культуры помнікамі, што вызначаюць яе адзінства і непаўторнасць. Разам з тым у межах кожнай этнічнай культуры на розных яе ўзроўнях (жанрава-тыпалагічным, сюжэтна-тэматычным, ідэйна-змястоўным, формаўтваральным) суіснуюць рэгіянальныя і лакальныя з'явы.

Матыў змеяборства – агульны здабытак індаеўрапейскіх народаў, але ён выяўляецца ў настолькі характэрных нацыянальных версіях, што ў сваю чаргу сам надае самабытнасць той ці іншай культуры, адлюстроўваючы асаблівасці гісторыі і этнапсіхалогіі стваральнікаў мастацкіх твораў. Імёны такіх герояў – пераможцаў змея, дракона ці змеепадобнай пачвары, як Персей (грэч.), Індра (інд.), Сігурд (сканд.), Зігфрыд (ням.), Дабрыня (рус.) і г.д., сталі эмблемамі нацыянальных культур. Такімі ж нацыянальна адметнымі з'яўляюцца імёны іх праціўнікаў: Урытра (інд.), Фафнір (сканд.), дракон (зах.-еўрап.), Змей Гарыныч (рус.), Цмок (бел.). Некаторыя сюжэты з матывам змеяборства ахопліваюць велізарны культурны арэал (спашлемся на казачныя сюжэты тыпу АА 300А, 300В і пад.), другія – больш абмежаваны. Напрыклад, сюжэт пра барацьбу св.Юрыя (Георгія) са змеем-драконам, які ўзыходзіць да візантыйскіх легендарных вытокаў, распрацоўваецца пад уплывам мясцовых славянскіх традыцый і набывае рознае жанравае ўвасабленне. Паралельна існуюць творы, арэал якіх абмежаваны спецыфікай жанру: разнастайныя мясцовыя паданні і легенды пра змеяборства.

Можна выказаць меркаванне, што нацыянальныя, рэгіянальныя і лакальныя сюжэты змяшчаюць у сабе, умоўна кажучы, старажытнае, часам вельмі трансфармаванае і пераасэнсаванае індаеўрапейскае ядро, хаця верагодна, што і ў эпоху індаеўрапейскай супольнасці існавалі дыялектныя формы культуры і, адпаведна, розныя версіі матыву змеяборства.

Тым не менш індаеўрапейскі субстрат мог захавацца ў стадыяльна больш позніх агульнанацыянальных і лакальных тэкстах, прычым архаічныя элементы з большай ступенню верагоднасці могуць выявіцца менавіта ў мясцовых варыянтах, менш пранікальных для культурных уплываў, і гэта добра відаць пры супастаўленні лакальна абмежаваных беларускіх паданняў і легенд, сярод якіх асабліва вылучаецца паданне пра паходжанне тапонімаў Маларыта і Вялікарыта, з гімнамі Індры, характэрнымі для культуры ведыйскіх арыяў.

Ведыйскія гімны Індры грунтуюцца на міфе пра перамогу бога навалініцы і вайны над змеем Урытрай і вызваленне рэк, ваду якіх стрымліваў змей. Спрачаючыся пра "асноўнасць" і інтэрпрэтацыі гэтага міфа, вучоныя ўсё ж пагаджаюцца, што яго сэнс зводзіцца да стварэння дуальнага космасу з першаснага хаосу, акта ўпарадкавання Сусвету¹. Забойства Урытры сталася ўмовай расчлянэння першаснага недыферэнцыраванага свету па вертыкалі (верх–ніз) і па гарызанталі (гарызантальная прастора арганізуецца рэкамі,

што расцякаюцца ў розныя бакі ад першаснага ўзгорку, на якім ляжаў змей. Іх чатыры або сем).

Калі разглядаць беларускі матэрыял, то лёгка заўважыць, што ў беларускім змеяборстве сакральны касмаганічны змест адсутнічае, але пэўныя аспекты сюжэту набліжаюць яго да ведыйскай мадэлі. Змей у беларускіх паданнях і легендах звязаны з воднай стыхіяй і з нізам, як Урытра звязаны з першаснымі водамі, якія сімвалізуюць сабою нерасчленены хаос. Уладаром першасных вод і ахоўнікам сусветнага закону ў ведыйскай міфалогіі з'яўляецца персанаж, імя якога ўзыходзіць да таго ж караня – гэта Варуна, які належыць да асураў, старых багоў свету неаформленага патэнцыяльнага жыцця, як і Урытра. Таму перамога Індры над Урытрай адначасова, на думку Ф.Б.Я.Кейпера, мае значэнне перамогі багоў новага свету (дэваў) над багамі старога свету². Але некаторыя з іх (як Варуна) пераходзяць да дэваў, хоць і не страчваюць сваёй сувязі з асурамі, а значыць, у пэўным сэнсе небяспечнасці.

У сувязі з гэтым прыгадваецца ўстойлівая пара Варуна – Мітра. Яны аб'яднаны па прынцыпе апазіцый: цэнтр – перыферыя; арганізацыя, структура – аморфнасць, хаос; прыхільнасць да чалавека – аддаленасць ад чалавека; жыццё і дзейнасць – смерць, царства смерці³. Мітра – значыць "дамова". Ці не ёсць тады пара Мітра – Варуна абазначэннем утаймаванага Варуны, з якім заключылі дамову як з асурай? Гэтыя і некаторыя іншыя сведчання даюць падставы меркаваць, што, магчыма, некалі Урытра і Варуна аб'ядноўваліся ў адным вобразе, які, відаць, меў дваістую семантыку.

У спасе мы знаходзім сведчання пра сувязь Варуны са змеямі (царства нагаў у "Махабхаратае"). Ф.Б.Я.Кейпер адзначае, што Варуна мог быць богам смерці ў эпоху супольнасці індаеўрапейскіх плямёнаў, і, такім чынам, ніжні свет, над якім ён валадарыць, з'яўляецца трансфармацыяй свету памерлых. Сувязь Урытры са смерцю выяўляецца апасродкавана – праз яго дачыненні да "нізу" і сну (як метафары смерці).

Акрамя таго, як паказалі У.Іванаў і В.Тапароў, корань *uel-/ *der- служыць для абазначэння памерлых у розных індаеўрапейскіх мовах⁴, а таксама мае дачыненне да паняццяў часу, сусвету, іншасвету, вады і агню, змяі, рагатай жывёлы, вядзьмарства, таямніцы⁵.

У беларускіх казках лёгка знайсці тыя ж супастаўленні: змей – ніз – той свет – смерць/сон. Але прыналежнасць да воднай стыхіі ў некаторых тэкстах вызначаецца апасродкавана. У легендах і паданнях прадстаўлены розныя бакі вобраза змея. У паданні "Пярун і змей" (і суадносна з ім "Пярун і чорт"), якое выдатна ілюструе ўзноўлены У.Іванавым і В.Тапаровым асноўны славянскі міф, пасля забойства змея двое сутак ідзе дождж і спыняецца толькі тады, калі людзі нарэшце хаваюць змея з дапамогаю пёўна – дэманічнай птушкі-вешчуна, якая ў славянскіх народаў мае дачыненне да змея⁶. Тут можна пабачыць трансфармаваны матыў замкнёнай вады, які ў іншых тэкстах адсутнічае.

У паданні "Пра змея", хаця сюжэт яго і з'яўляецца пазнейшым за сюжэт змеяборства з акрэсленай мэтай барацьбы, захоўваюцца архаічныя рысы: змей мае амбівалентную семантыку (робіць добрае людзям, але тыя ўсё ж імкнуцца пазбавіцца яго, бо ўспрымаюць як нешта небяспечнае), здольнасць "перакідвацца ў што захоча" (прыгадаем шматлікіх хтанічна-водных персанажаў грэчаскіх міфаў, якія ў руках героя змяняюць аблічча, а таксама ўласцівасць праціўніка Грамоўніка ў "асноўным міфе" У.Іванава і В.Тапарова "хавацца" пад рознымі аб'ектамі). Змей баіцца грому і, калі людзі раптоўна будзяць яго ў час навальніцы, пужаецца і кідаецца ў возера. У вадзе ён становіцца змеем і ўжо не можа "перакінуцца" ў чалавека⁷.

Вяртаючыся да ведыйскага матэрыялу, прыгадаем, што Індра (навальнічны бог) забівае Урытру сваёй "ваджрай", якая ўстойліва завецца "дубінай грому" і параўноўваецца з маланкай (II, 14, 2).

Паданне "Аб стральцы і змею"⁸ змяшчае ў сабе рэшткі культу змея і ўяўленняў пра "змяінага цара". Калі агульнапрынята, што на Беларусі існаваў культ змей, то ў "Рыгведзе" ён не зафіксаваны, а з'яўляецца ў "Атхарваведзе" і лічыцца часткай рэлігіі мясцовага насельніцтва. Не маючы намеру спрачацца з гэтым меркаваннем, зазначым, што хоць "Атхарваведа" і самая позняя

паводле запісу з "Вед", аднак змешчаны ў ёй матэрыял (закляцці) нават старажытнейшы за гімны "Рыгведы". Акрамя таго, у адрозненне ад "Рыгведы" "Атхарваведа" не з'яўляецца кадыфікаваным сакральным тэкстам, створаным для рэлігійных патрэб, які не мог уключаць народныя ўяўленні. У названым паданні змей – уладар лесу належыць да вогненнай стыхіі, аднак, як ужо адзначалася, індаеўрапейскі корань **uel-* у многіх народаў атаясамліваецца з паняццямі і агню, і вады, прычым у змеі спалучаюцца абедзве стыхіі⁹.

Найбольш цікавым для параўнальнага аналізу ўяўляецца тапанімічнае паданне пра паходжанне назваў в.Вялікарыта і г.Маларыта, што на Берасцейшчыне. Змяя тут мае жаночы род, хтанічную прыроду і функцыю паглынальніка. Акрамя таго, захавалася ўласнае імя змяі – Рыта. Што датычыцца жаночага роду змяі, то тут выяўляецца цікавая сувязь з матэрыялам "Рыгведы", якая таксама злучае два персанажы – Урытру і Варуну. У некаторых гімнах узгадваецца імя "маці" Урытры – Дану, хаця відавочна, што Дану (*dānu* – тэрмін з індаіранскай рэлігійнай мовы, які абазначае "патока", у першую чаргу – першасных вод) – не маці Урытры ў прамым сэнсе, яго самога часам завуць *Dānu* як увасабленне першасных вод. "Маці" ж Варуны – Адзіці (што значыць "нязвязаны", "неабмежаваны"), чыё імя было абазначэннем нябачнага бязмежнага, якое акружае нас, а таксама знаходзіцца па-за бязмежнай прасторай. Ці не ёсць такое ўяўленне далейшай эвалюцыяй ўяўленняў пра першасны акіян – Дану? Бо спецыфіка "Рыгведы" яшчэ і ў тым, што ў ёй нярэдка знаходзяцца побач вельмі архаічныя матывы і матывы адносна пазнейшыя. У некаторых гімнах Індра забівае Дану разам са змеем Урытрай (I,32,9), хаця Дану хутчэй не іншы вобраз, а жаночая назва самога Урытры.

Ведыйская мадэль змеяборства дзіўным чынам суадносіцца з шумерскай. У шумера-акадскай міфалагічнай сістэме першапачатковы хаос прадстаўлены ў двух варыянтах: жаночым (Тыямат) і мужчынскім (Абзу/Апсу). Тыямат – значыць "мора" і з'яўляецца персаніфікаваным сусветным хаосам, мяркуецца, што яна мела выгляд дракона або сямігаловай гідры (пар.: Урытра, які перакрыў сем патокаў. (IV,19,3)). Апсу – увасабленне сусветнага акіяну, – верагодна, пазнейшы вобраз, бо Тыямат і Апсу выступаюць як вобразы-дублеты па многіх параметрах. Адначасова Апсу лічыцца месцам, дзе знаходзяцца таямнічыя магутныя сілы "ме" (пар.: вед. *ṛta* і *Varuna*). Змаганне Мардука і Тыямат успрымаецца ў касмаганічным плане: ён рассякае Тыямат на дзве часткі (ствараецца дуальны космас), з ніжняй робіць зямлю, з верхняй – неба, у якім замыкае ваду. Застаецца гадаць, ці гэтыя супадзенні – вынік кантактаў індаеўрапейцаў з шумерамі, ці то выпадковае падабенства.

Сувязь беларускай Рыты з вадой прасочваецца не на змястоўным узроўні, а толькі праз гідронім (тут працякае р.Рыта). Персаніфікаванага вобраза змеяборцы ў паданні яшчэ (ці ўжо) няма (у адрозненне ад гімнаў "Рыгведы" і беларускіх казак), падкрэсліваецца нават, што ніхто паасобку не мог перамагчы змяю, якая жэрла людзей. Гэта ўдалося толькі згуртаванню людзей, скіраванаму мудрасцю старога, які параіў даць змяе замест звычайнай ахвяры мяшок распаленай "жэўгі". Ад страшэннага болю змяя рыла кіпцюрамі зямлю і, нарэшце, знікла ў яе глыбіні ці то, як у іншым варыянце, згарэла знутры.

У А.М.Афанасьева занатавана надзіва падобнае старажытнапольскае паданне пра князя Крока/Крака¹⁰. Схема падання супадае з беларускай: змей – паглынальнік людзей і свойскай жывёлы жыве ў пячорах гары Вавель (пар.: суадносна з міфам пра Урытру міф *Vala*, у якім Індра вызваляе кароў, схаваных дэманам Пані ў пячоры Вала, прычым назвы пячоры і рагатай жывёлы ўзыходзяць да кораня **uel-*/**uel-*). Князь Крок перамагае змея хітрасцю: падсоўвае да змяінай нары валовыя скуры, начыненыя гаручымі рэчывамі. Змей праглынае скуры і памірае. Як бачым, асноўнае адрозненне ў тым, што ў польскім паданні названы канкрэтны змеяборца. Дарэчы, Індра ў гімнах "Рыгведы" змагаецца з Урытрай або ў міфе Вала разам з памочнікамі (Ангірасамі, Марутамі, Брыхаспаці). Акрамя таго, існуюць гімны, дзе Індра не ўзгадваецца наогул, а дзейнічаюць толькі памочнікі.

Імя змяі ў беларускім паданні, на нашу думку, арганічна ўваходзіць у шэраг назваў змеападобных істот ніжняга свету, вядомых індаеўрапейцам. Праўда, існуе варыянт падання, дзе назвы Маларыта і Вялікарыта звязваюцца з дзеясловам "рыць", аднак гэта далёка не поўны варыянт падання з відавочнай спробай патлумачыць тапанімічныя назвы праз зразумелыя паняцці. Імя Рыты, з аднаго боку, сугучнае з імёнамі праціўнікаў Грамоўніка, якія ўтвораны ад індаеўрапейскага кораня **uel- / *uer-*: індыйскія Вала і Урытра, славянскі Вялес. З другога боку, яго можна параўнаць з імёнамі міфалагічных персанажаў, якія суадносяцца з абазначэннем ніжняга, у першую чаргу воднага, свету і ўзыходзяць да індаеўрапейскага кораня *θ*trit-* (санскр. *Trita*, авест. *θrita*, ст.-грэч. *Triton*).

У гімнах "Рыгведы" захаваліся водгукі, што раней героем асноўнага міфу быў менавіта Трыта (I,52,5; I,187,1). Відаць, Індра пазней выцесніў Трыту. У сувязі з гэтым прыгадаем У.Пропа, які ўказаў на тую акалічнасць, што змей у казках мог ці то загінуць ад іншага змея, ці то знішчыць сябе сам. У гэтую чараду ўпісваюцца асацыятыўныя вобразы беларускіх паданняў: певень, на якім людзі возяць зямлю і толькі такім чынам нарэшце хаваюць змея ("Пярун і змей"), ці яшчэ болей трансфармаваны варыянт, калі змея хаваюць з дванаццацю птушынымі чарапамі ("Пра змея"). Стары, які накіроўвае людзей у тапанімічным паданні пра Рыту, можа быць патлумачаны праз уяўленні пра продка ці то шамана, прычым абодва маюць дачыненні да іншасвету, нізу, а значыць, і да змея.

Трыта ў "Рыгведзе" мае эпітэт *āptyā* (вадзяны). Яго імя звязваюць таксама з лічбай 3, сакральны сэнс якой выдатна вядомы. У іранскай міфалогіі таксама ёсць героі Трыта і Траэтона, абодва яны змагаюцца з драконам Ажы-Дахакай, які мае тры галавы. Персанаж з ведыйскай міфалогіі, суадносны з Ажы-Дахакай, – Ахі Будхня (*Ahi Budhnya* – змей глыбінь, змей, які ляжыць на дне). Ён звязаны з нізам, вадой, народжаны ў водах і сядзіць у глыбінях рэк, мора. У сваіх вытоках *Ahi Budhnya* ідэнтычны з Урытрай і калісьці быў адмоўным персанажам. Эпітэт *Budhnya* суадносіцца са старажытнагрэчаскім Піфонам, а ўсё імя мае паралель з імем Эхідны.

У гімнах "Рыгведы" узгадваецца Траітана (I,158,5), імя якога відавочна адпавядае імені іранскага Траэтона, аднак болей пра яго нічога не вядома. Такім чынам, схема суадносных персанажаў мае выгляд:

<i>Trita Āptya (θrita)</i> Траітана (Траэтона)	}	<i>Āhi Budhnya</i> (Ажы Дахака) <i>Vṛtra</i>
---	---	---

Індра сюды ўваходзіць як пазнейшы, ужо супрацьпастаўлены змею, пераможца, тое ж датычыць іншых Грамоўнікаў у міфалагічных сістэмах індаеўрапейцаў.

Зыходзячы з праведзенага аналізу, зазначым архаічныя рысы, захаваныя ў беларускім паданні пра Рыту:

- змяя мае жаночую прыроду і ўласнае імя, сугучнае з імёнамі хтанічна-водных істот, назвы якіх узыходзяць да індаеўрапейскіх каранёў **uel- / *uer-*, **trit-* і абазначаюць як змея, так і яго пераможцу;
- змяю перамагае не змеяборца, а згуртаванне людзей, якія могуць накіроўвацца старым/продкам/шаманам/тым жа змеём.
- змяя прадстаўлена ў выглядзе паглынальніка, у паданні захоўваюцца рудыменты ахвярапрынашэння, якое ўзыходзіць да ўлагоджвання старажытнага змея з дваістай семантыкай.

Падсумоўваючы выкладзенае, заўважым, што вылучэнне і аналіз агульных структурных элементаў у сюжэтах пра змеяборства можа стаць падмуркам для рэканструкцыі яго старажытнейшай асновы і выяўлення прыроды міфалагічнага канфлікту, а адрозненні ў кампанентах прадметнай вобразнасці, у семантыцы вобразаў і структуры тэкстаў дапамогуць удакладніць кірунак эвалюцыі архаічнага сюжэта ў розных культурных традыцыях.

¹ Гл.: Ригведа. Мандалы I–IV. М., 1989. I, 56,5–6. Далей спасылкі на гэтае выданне даюцца ў тэксце з пазначэннем у дужках мандалы, гімна і страфы.

² Гл.: Кёйпер Ф. Б. Я. Труды по ведийской мифологии. М., 1986. С.33.

- ³ Гл.: Топоров В. Н. // Славянский и балканский фольклор. М., 1989. С. 49.
⁴ Гл.: Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования в области славянских древностей. М., 1974. С. 71.
⁵ Гл.: Маковский М. М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. М., 1996. С. 89 і наст.
⁶ Гл.: Легенды і паданні. Мн., 1983. С. 144.
⁷ Там жа. С. 188.
⁸ Там жа. С. 189.
⁹ Маковский М. М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. С. 179.
¹⁰ Афанасьев А. Н. Древо жизни. М., 1983. С. 25.

Л.У.ВАШКО

МІФАРАМАНТЫЗМ ЯК ФЕНОМЕН ГІСТАРЫЗАЦЫІ СВЯДОМАСЦІ Ё БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ

Станаўленне беларускай гістарычнай свядомасці адбываецца праз трансфармацыю ў літаратурнай творчасці самой гістарычнай беларускай ідэі. Ад фальклорна-міфалагічнай праз рамантычна-міфалагічную яна прыходзіць да сакральна-нацыянальнага рэалізму, заснаванага на міфалагічнай беларускай спадчыне. Разгледзім гэта на прыкладзе творчасці Янкі Купалы. Ужо на самым пачатку яго творчасць адрозніваецца ад беларускага міфарамантызму папярэдняга часу (міфарамантызм мы разглядаем як літаратурную плынь, адметнай рысаю якой з'яўляецца мастацкая рамантычна-філасофская ідэалізацыя фальклору). Купала пашырае беларускі міфалагічны рамантызм уласна беларускасцю – нацыянальнай ідэяю; у ранейшай, бо дабагушэвіскай, паэзіі гэткай ідэі няма, ранейшы міфарамантызм грунтуецца на абстрактнай ідэі сацыяльнай свабоды, але не на канкрэтна азначаных нацыянальных ідэалах. Згадаем дзеля параўнання графа Бандзінэлі з яго філасофска-рамантычным адчуваннем свабоды:

Хоць галодзен – я свабодзен,
 Дзе мне цягне – там бягу.
 На свабодзе прападу.
 А да пана не пайду.

("Ваўкалак")¹

Міфалагізм графа Бандзінэлі пераважна традыцыйна фальклорны і, разам з тым, ужо – не. У вершы "Ваўкалак" прадстаўлены тыповы персанаж беларускага фальклору – ваўкалак, які "лётае" ўздоўж сяла "чортам", лазіць да гавядаў "ракам", ведае чалавечую мову і ўмее размаўляць з сабакамі; пры гэтым Бандзінэлі дэталізуе тыя акалічнасці, акцэнтую на іх ўвагу, што само па сабе з'яўляецца стылізацыяй. Але разам з тым паэт і творча пашырае гэтую спадчыну, што можа гаварыць пра пэўнае ідэйнае развіццё традыцыйнага фальклору: Бандзінэлеўскі ваўкалак прываблівае чытача да сябе рамантычным памкненнем да волі праз сацыяльны пратэст. Чараўніцтва, праз якое чалавек быў ператвораны ў ваўкалака, як бы не з'яўляецца вынікам чорнага вядзьмарства, караю, а ёсць пэўным чынам ўрок-узнагарода – вызваленне з ярма абыдзённых умоўнасцей, нейкіх накіраваных жыццём абавязкаў.

Міфалагічны рамантызм Янкі Купалы псіхалагічна іншы: Купала надае першаступенную ролю мадэрнізацыі фальклору; шмат у чым яго паэзія ёсць натуральнае, дыялектычнае адмаўленне фальклорнай спадчыны як стылю і мёртвай традыцыі і тым самым свядомы выхад па-за межы спрадвечнай народнай культуры; і самае галоўнае, яго творчасць сакральная, яна ёсць свядомае тварэнне беларускага свету і беларускай гісторыі. Калі для Бандзінэлеўскага ваўкалака свабода – наўмыснае адмаўленне ад дабрабыту, што магчыма толькі ў выніку службы на пана, і нязломнае супрацьпастаўленне сытаму, але паняволенаму існаванню ўласных матэрыяльных нястач, якія кампенсуюцца маральным задавальненнем праз адчуванне сваёй волі, дык купалаўская рамантычная філасофія выяўляе нястачы, жабрацтва, дрэнны матэрыяльны стан як вынік няволі, а дасягненне дабрабыту бачыць у свабодным жыцці (напрыклад, верш "Хто ты гэtki?"). У графа Бандзінэлі ваўкалак і яго

воля – вынік нейкага чарадзеяства, незалежнага ад галоўнага персанажа; Купала бачыць дасягненне волі не ў чарах уяўнага мага, а ва ўнутраных душэўных сілах самаго беларуса; калі трэба, дык ён, беларус, сам будзе сабе магам і чарадзеям:

Як хвор ды бедзен – сам бяруся
Лячыць сябе: я чараўнік!

("Мужык")²

У дакупалаўскай паэзіі няма той глыбіннай, філасофскай рамантызацыі міфа як нацыянальнай беларускай мінуўшчыны; Янка Купала абнацыянальвае міф, сакральна пераўтварае яго ў гісторыю беларуса; ён звяртаецца да роднага краю-міфа са словамі:

Вольны вецер напеў вольных песень табе:
Бор зялёны узняў дружным гоманам,
Сонца полымем вызвала к слаўнай сяўбе,
Зоры веру ўлілі сілам зломаным.
Паплыла, пацякла з светлай казкай жыцця
Полям, лесам, гарой і далінаю...
З свойскіх кветак-пралесак – карона твая,
Ўся сама – ясная лебядзіная.
Зіхаціш і гуслярскаю песняй звiніш,
Узнямаеш мінуўшчыну даўную...

"Маладая Беларусь" (143).

У прыведзеных радках традыцыйны міф-фальклор рамантычна ператвораны ў вобраз спрадвечнай, гістарычнай бацькаўшчыны беларуса; жывёльны і раслінны свет, астральныя сімвалы, прыродныя з'явы, ландшафт, веснавыя палявыя работы, вусная народная творчасць – іначай кажучы, асобныя кампаненты традыцыйнага народнага міфа і традыцыйнай народнай падгістарычнай рэальнасці – маюць у вершы сакральнае значэнне: яны, абуджаючы старажытнаміфалагічную асацыяцыятыўнасць, вытвараюць якаясьці іншы, пазафальклорны свет – рамантычны вобраз гістарычнай Беларусі. І адштурхоўваючыся ад гэтай гістарычнай мінуўшчыны, намалёванай пры дапамозе асацыятыўна-міфалагічнай творчасці, Янка Купала, зноў жа, тымі ж асацыятыўна-міфалагічнымі сродкамі штукуе беларускія гістарычнае сёння і заўтра, звяртаючыся да сваёй рамантычнай ідэальнай Бацькаўшчыны:

Высылай, рассылай на край свет пасланцоў,
Як з гнязда сакалінага сокалаў,
Хай лятуць, да байцоў-удальцоў,
Хай грываць весткай добраю ўвокала.

.....

Падымайся з нізін, сакаліна сям'я,
Над крыжамі бацькоў, над нягодамі;
Занімай, Беларусь, маладая мая,
Свой пачэсны пасад між народамі!..

"Маладая Беларусь" (143,144).

Аднак у гэтым творчым пераўтварэнні фальклорнага матэрыялу ўжо можна прымеціць і першыя спробы адысці ад міфа ў бок гістарычнага рэалізму; па сутнасці, тыя спробы ёсць далейшае міфаразвіццё: на падставе сакральна-вытворнай мінуўшчыны творцыца міфічная гісторыя-сучаснасць. У гэтым жа вершы "Маладая Беларусь" Янка Купала ўжо рэфлексуе на пэўныя, як бы ажыццяўлённыя праявы свайго міфа, скіроўваючы пафас паэтычных радкоў насуперак "сумежнаму дакучнаму суседу" – факту як бы гістарычнаму, рэчаіснаму. Гэты адыход Янкі Купалы ад міфічнага рамантызму ў бок міфічнага рэалізму выразна праявіцца пазней, у яго публіцыстыцы і паэзіі паслякастрычніцкага часу. Адбудзецца якаясьці трансфармацыя гістарычнай ідэі; сакральная творчасць ў адрозненне ад багатага на рамантызм ранейшага мастацкага міфалагізму, дзякуючы якому з'явіліся такія шэдэўры як "Курган", "Гусляр", "Бандароўна" і інш., будзе звернута ў бок праўдзівай рэчаіснасці – адбудзецца міфалагізацыя не мінуўшчыны, а сучаснасці. Красамоўным прыкладам можа служыць верш Янкі Купалы "На смерць Сцяпана Булата", напісаны паэтам у

1921 г. У гэтым вершы рамантычны міфалагізм як бы з'яўляецца сродкам стварэння гістарычнай беларускай рэчаіснасці; навідавоку ўсё тыя ж кампаненты старажытнага народнага міфалагічнага ўспрыняцця свету, якія, аднак, закліканыя ў творы не рамантызаваць нацыянальную міфічную мінуўшчыну, а падкрэсліваць, выяўляць нацыянальны рэальны свет сённяшняга дня. Пры гэтым Купала выкарыстоўвае прыём паралелізму, дзякуючы чаму рамантычна-міфалагічнае праз проціпастаўленне канкрэтна-гістарычнаму засяроджвае ўвагу на рэальных гістарычных падзеях, робіць на іх акцэнт:

Ты хапаў за косы сонца,
Думаў думку аб перуне.
Што дух збудзе ўсёй старонцы...
— Сні, таварыш, аб Камуне! (167).

I:

На магілцы-валатоўцы
Зарунеюць кветак руні;
Зайдзе сонца, ўзыйдзе сонца...
— Сні, таварыш, аб Камуне! (167).

Рамантычная міфалогія робіцца дзейным спосабам стварэння новага, беларускага гістарычнага быцця, якое асноўваецца на міфічнай спадчыне "тутэйшага" народа, спадчыне, сакралізаванай мастаком, і якое творча развіваецца гэтым мастаком, пераўтвараецца ў мастацкую сучаснасць. Вось як міфалогію і рэальнасць-гісторыю Янка Купала спалучае ў вершы "Арлянтам", дзе каштоўнасць, значнасць рэальнага гістарычнага сімвала падкрэсліваецца міфалагічным вобразам волата:

Вам на памяць Серб і Молат
Даравала доля,
Каб з вас кожны быў, як волат,
Не гнуў плеч ніколі. (170).

Гэтае трывалае спалучэнне міфалагізму і мастацтваўтворнай гістарычнай рэчаіснасці прысутнічае ва ўсёй маладой літаратуры пачатку стагоддзя. Асабліва выразна гэта дэманструе творчасць Якуба Коласа, у якой эпічныя малюнак беларускага свету спрадвечна грунтуецца на фальклорным міфалагізме. Асноўваючыся на ім, Якуб Колас не толькі творыць "энцыклапедыю беларускага жыцця", паэму "Новая зямля", але і самое гэтае жыццё. Міфалагічныя сродкі, да якіх звяртаецца Якуб Колас у "Новай зямлі", "Сымоне-музыку", "Казках жыцця", з'яўляюцца рэчаіснатворным матэрыялам беларускіх явы і гісторыі, з дапамогаю гэтага матэрыялу выясняецца рэчаісны вобраз гістарычнага беларуса. Пра гэта сам Якуб Колас кажа ў сваім прысвячэнні беларускай моладзі, напісаным да паэмы "Сымон-музыка", калі спрадвечныя фальклорна-падгістарычныя каштоўнасці — "казкі вечароў" ды "песні дудароў" — збіраюцца песняром, асэнсоўваюцца ім у "словах-вобразах, у песнях вольнаплынных" і "як доўг, як дар" вяртаюцца да "душою чужых" беларусаў; адбываецца гістарызацыя рэчаіснасці праз мастацкае міфарамантычнае спасціжэнне мінуўшчыны, адбываецца беларуская нацыяналізацыя навакольнага быцця праз мастацкае суразмоўніцтва духоўна абуджаных людзей.

Метамарфозы, характэрныя для пазнейшай творчасці Якуба Коласа могуць сведчыць пра якаснае пераўтварэнне ў свядомасці гістарычнай ідэі, якая з цягам часу з рамантычнай пераўтвараецца ў цалкам рэалістычна набліжаную да быцця, і ўжо грунтуецца не на гісторыі-міфе, а шукае рэальныя, фактычныя праявы беларускай сацыяльнай рэчаіснасці. Гэтае адметна праявілася ўжо ў "Сымоне-музыку", дзе міфарамантызм выкарыстаны ў якасці прыёму, з дапамогаю якога аўтар імкнецца намаляваць сапраўдны, рэальны сацыяльны вобраз Беларусі; прыгоды Сымона — то адысея-спасціжэнне беларусам навакольнага свету, чужога, таемнага, "дарослага"; міфарамантычны вобраз маленькага хлопчыка адначасова і проціпастаўлены гэтаму свету і ў тым жа часе "ўлучаны" ў гэты свет: праз нястачы і пакуты Сымон, тыпаж цалкам міфалагічна-фальклорны — музыка, пясняр, у пэўным сэнсе, чарадзей — шукае свой шлях, самога сябе ў рэальнай яве. Аб гэтым жа часе, перадрэвалуючый-

ным, сустрэкаюцца ў Якуба Коласа і вершы цалкам прысвечаныя канкрэтным гістарычным падзеям, напрыклад, вайне на Беларусі ("Ворагам"). Далей, пасля рэвалюцыі, усё больш і больш звяртаецца паэт да навакольнай рэчаіснасці як да нацыянальнай рэальна і адвечна; міфарамантызм як бы трансфармуецца ў міфарэалізм.

Разгледзім гэта на прыкладах. Калі на самым пачатку стагоддзя песняры уяўляе беларускае гістарычнае існаванне як цемру, змрок, а вызваленне са змроку, як беларускае гістарычнае будаўніцтва, дык у 1921 г. ён піша ў сваім вершы "Пасля навалёўніцы":

Хоць грыміць яшчэ гром і зямельку трасе
Хоць маланка жажліва гарыць,
Над раўком-капяжом ў саламянай страсе.
Як сляза, яшчэ кропля дрыжыць;
Але глухне раскат, і маланка радзей
Пальыхае ў гняўлівых клубках...
Заспакойся ж, мой брат, і глядзі весялей,
Бо смяецца ўжо сонца ў палях!³

Тады ж, у гэтым жа годзе, паэт у вершы "У палях Беларусі" робіць бацькаўшчыне нечаканае і немагчымае для самага пачатку XX ст. прызнанне:

Куды не гляне маё вока,—
Усё поўна згоды, дабраты...
Ты маеш выгляд прарока,
Наш край пакуты, край святы!⁴

І ўжо зусім іншая танальнасць, і зусім іншае ўспрыняцце беларускага нацыянальнага гістарызму мы ўбачым у Якуба Коласа праз якіясь дзесяць гадоў: у гэтым часе адбываецца якасная пераўвасабленне гістарычнай ідэі ў мастацтве — рамантычная міфалогія, на аснове якой ствараецца нашымі мастакамі першая нацыянальная рэчаіснасць, замянецца на канкрэтна-рэчаіснае адлюстраванне нацыянальнага быту; беларуская гісторыя паўстае як факт канчаткова рэалістычны, праўдзiвы, а сама гістарычная рэчаіснасць беларуса як здзяйсненне яго колішніх рамантычных мар. Адсюль з нагоды беларускіх гістарычных пераўтварэнняў і зайздросныя радасць, аптымізм Якуба Коласа ў шмат якіх яго вершах ("Да 10-й гадавіны БССР", "Калгасу "Слабада". "Камсамольцам" і інш.). Пры гэтым, апяваючы гістарычную рэчаіснасць беларуса, Якуб Колас проціпастаўляе яе колішняй нацыянальнай цемры народа (напрыклад, верш "Зямлі Савецкай").

Гэткія ж метамарфозы адбываюцца і з Янкам Купалам. У 1924 г., у адрозненне ад нашаніўскай пары, ён раптам прымячае ў навакольнай рэчаіснасці станоўчыя, пераўтваральныя зрухі:

Масты старыя спалены —
Старыя ланцугі;
Паложаны падваліны
Пад новыя сцягі.

("Безназоўнае")⁵.

А ў 1935 г. ён, як і Якуб Колас, у захапленні кажа пра беларускія пераўтварэнні, зноў жа параўноўваючы новы асветны час з даўнім беспрасветным ліхалеццем беларуса:

Чым ты была, Беларусь мая родная, —
Хіба ж не бачылі нашыя вочы?
Вечна абдэртая, вечна галодная,
Сонца не ведала, а толькі ночы...

"Беларусі ардэнаноснай" (199).

І ў гэтым жа вершы:

Дзе была вакол пустэча,
Як тая магіла,
Ўсталі фабрыкі, заводы —
Рэспублікі сіла.

.....
Беларусь, мая радзіма,
Як жа расцвіла ты

За час гэты, за кароткі,
Як выгнала катаў!
Не злічыць тваіх здабыткаў
І не змерыць меркай...
Чалавек твой на свабодзе
Стаўся чалавекам (221).

Адкінуўшы ўбок ідэалагічныя і палітычныя ўмоўнасці, якія сёння гнятуць нашу навуку, заўважым, што працытаваныя радкі сведчаць пра даволі значную адметнасць гістарызацыі нацыянальнай свядомасці – адметнасць, у выніку якой рэаліі жыцця робяцца часткаю гістарычнага міфа, абміфалагізоўваюцца мастацкай творчасцю; гэтыя рэаліі беларускае мастацтва адвечна паважае як натуральны працяг беларускай гісторыі, які яно, мастацтва, стварыла сакральна на падставе міфалагічна-фалькорнага рамантызму. Адбываецца якаясь пераўтварэнне беларускага мастацкага светатварэння: у пошуках і тварэнні сваёй гісторыі мастакі-літаратары прыходзяць ад міфарамантычнай містыфікацыі да міфарэалістычнай фальсіфікацыі рэчаіснасці.

Міфалагізацыя беларускай гісторыі – важны феномен гістарызацыі нацыянальнай свядомасці. Маладая беларуская літаратура з дапамогаю народных міфалагічных сродкаў, сваёй міфалагічнай асацыятыўнасці сакральна стварае нацыянальны свет беларуса.

¹ Абуховіч А. // Анталогія беларускай паэзіі: У 3 т. Мн., 1993. Т.1. С.240.

² Купала Я. Вершы і паэмы. Мн., 1982. С.11. Наступныя старонкі гэтага выдання ўказваюцца ў тэксце артыкула ў дужках.

³ Колас Я. Выбранае. Мн., 1983. С.108.

⁴ Там жа. С.109.

⁵ Купала Я. Выбранае. Мн., 1980. С.145.

Ж.В.НЕКРАШЭВІЧ

ЯК ЗВАЛІ НЯСВІЖСКУЮ ўЛАДАЛЬНІЦУ МУЗ?

Пачынаючы з 80-х гадоў нашага стагоддзя на старонках айчынных літаратуразнаўчых і мастацтвазнаўчых прац усё часцей стала згадвацца славуная княгіня Радзівіл – уладальніца прыватнага тэатра ў Нясвіжы ў 1746–1752 гг., першая жанчына-драматург у Рэчы Паспалітай. Цікавасць да творчасці нясвіжскай аўтаркі ўзмацнілася пасля выхаду ў свет даследаванняў А.Мальдзіса ("На скрыжаванні славянскіх традыцый", 1980) і Г.Барышава (адпаведны раздзел у "Гісторыі беларускага тэатра", т.1, 1983; "Театральная культура Беларусіі XVIII в.", 1992). На вялікі жаль, цікавасць гэтая да нашага часу засталася пераважна вонкавай, павярхоўнай, бо ў большасці сваёй факты і назіранні, што адносяцца да творчасці княгіні Радзівіл і падаюцца ў працах беларускіх вучоных, не з'яўляюцца плёнам іх самастойных распрацовак, а сягаюць да шэрагу даследаванняў польскіх навукоўцаў – пераважна Ю.Крыжаноўскага і А.Сайкоўскага. Найбольшай "папулярнасцю" ў гэтым плане карыстаецца сапраўды каштоўная, але ў многім тэндэнцыйная праца Ю.Крыжаноўскага "Talia i Melpomena w Nieświeżu. Twórczość U.F.Radziwiłłowej", змешчаная ў кнізе "Teatr Urszuli Radziwiłłowej" (Варшава, 1961). Менавіта пад уплывам Ю.Крыжаноўскага многія беларускія даследчыкі, а ўслед за імі выкладчыкі і студэнты ВДУ сталі называць княгіню Радзівіл Уршуляй або Уршуляй Францішкай.

Як вядома, у хрысціянскай, у прыватнасці каталіцкай, традыцыі чалавек мог мець некалькі імёнаў: пасля называння нованароджанага дзіцяці бацькамі другое імя магло надавацца пры хрышчэнні. Католік мог атрымаць таксама "дадатковае" імя пры бежмаванні (бласлаўленні епіскапа). Таму беларускія князі-католікі мелі часам цэлы "шлейф" імёнаў. Так, напрыклад, поўнае імя мужа княгіні Радзівіл, князя "Рыбанькі", гучала так: Міхаіл Казімір Антоні Базыль Радзівіл. Звычайна ў афіцыйных або мемарыяльных запісах усе гэтыя імёны размяшчаліся ў пэўнай, прынятай для дадзенага чалавека паслядоўнасці. Першае імя лічылася "асноўным", яно найбольш часта ўжывалася сваякамі і сябрамі.

Княгіня Радзівіл з Вішнявецкіх мела два імя: Францішка і Уршуля. Якое з іх было асноўным і ў якой паслядоўнасці належыць іх ужываць? Бясспрэчна, што галоўнымі аргументамі пры адказе на гэтае пытанне павінны быць саманазовы нясвіжскай аўтаркі, а таксама яе называнні людзьмі, найбольш блізкімі да яе.

Літаратурная творчасць княгіні Радзівіл не абмяжоўвалася складаннем драматычных твораў для прыватнага тэатра, яе праму належалі таксама вершаваныя лісты да князя Міхала Казіміра. Адзін з іх апублікаваў Ежы Мыцельскі ў 1882 г.¹ Пасля выражэння сваёй глыбокай тугі з прычыны адсутнасці каханага мужа, пасля выказвання бясконцай адданасці і шчырага кахання княгіня Радзівіл завяршае свой ліст так:

A teraz piórem wierną kreśląc wiarę,
Te ci ponawiam obietnice stare:
Że pókim tylko rzeźwa, zdrowa, żywa,
Twojam jest żona i służa życzliwa.
Franciszka imię, przezwisko w te słowa,
Zem z Wiśniowieckich, dziś Radziwiłłowa.

Як бачым, княгіня называе сябе Францішкай. Гэтым жа імем – "Францішка княгіня з Карыбутаў Вішнявецкіх Радзівілова канюшая В.Кн.Літ." – нясвіжская паэтка падпісала 29 сакавіка 1732 г. свой рукапісны зборнік пад назваю "Manuskrypt różnych wirczów...". Імя Францішка, такім чынам, варта лічыць саманазовам нясвіжскай княгіні.

Тым жа самым імем называе сваю жонку і князь Міхал Казімір, аб чым сведчыць, напрыклад, наступны запіс у яго "Дыярывушы": "9 сакавіка. Спраўлялі мы імяніны жонкі маёй Францішкі..."² Сама ж княгіня ў адным са сваіх лістоў да мужа прыгадвае словы з яго паслання:

<...> Mnie zaś <...> ożywia i cieszy,
Gdy Twój przyjaciel z listem do mnie spiesz,
W którym z pociechą czytałam te słowa
"Kocham Franusię" i "bądź dla mnie zdrowa".³

Нездарма і польскі вучоны А.Сайкоўскі раздзел сваёй кнігі "Od Sierotki do Rybeńki", прысвечаны князю Міхалу Казіміру і яго першай жонцы, назваў "Michasieńko i Franusia".

Звернемся да іншых сведчанняў. У 1727 г. нарадзіўся першы сын нясвіжскіх уладароў – Мікалай Крыштаф Аўгустын Эрык. Паслужлівыя езуіты з Нясвіжскай калегіі напісалі з гэтай прычыны вершаванае віншаванне пад назваю "Księżyc księżyców, nowy maj na sarmackim niebie...". Працитуем пачатак гэтага верша:

Hojny Mikołaj, lat spokojnych kwotę
Jajmużną Polski świat opatrzy złotę,
A stąd Franciszki sarmackiej sereny
Sława na wszystkie spłynie ocean...⁴

"Сармацкая сірэна" – маці нованароджанага княжыча – названа ізноў жа Францішкай, цяпер ужо айцамі-езуітамі.

Немагчыма абысці ў нашым даследаванні і сведчання Якуба Побуга Фрычынскага, укладальніка выдання "Komedye y tragedye..." 1754 г., які ў "Прадмове да чытача" піша: "Аўтарка гэтай кнігі – Яснавяльможная княгіня Ям.Францішка Уршуля з князёў Карыбутаў Вішнявецкіх Радзівіл..."⁵ Пасля прадмовы змешчана вершаванае "Віншаванне ад Яснавяльможнай княгіні Ям.Францішкі Уршулі з Яв.Князёў Карыбутаў Вішнявецкіх Радзівіл... у дзень нараджэння 13 чэрвеня Яв.Князя Ям.Міхала Казіміра Антонія Радзівіла..."⁶ Ва ўсіх выпадках пры называнні княгіні назіраецца адпаведнасць аўтарскаму саманазову: імя "Францішка" займае першую пазіцыю.

З прыведзеных фактаў бясспрэчна вынікае, што нясвіжскую паэтку належыць называць Францішкай Уршуляй Радзівіл. Менавіта так называлі княгіню першыя польскія даследчыкі яе творчасці ў XIX ст.: М.Юшынскі, Я.Савінскі, Л.Лукашэвіч, В.Хамянтоўскі і інш. І ўсё ж адзін з іх – А.Тышынскі – у сваім артыкуле "Komedyu polska w XVIII wieku", змешчаным у часопісе "Biblioteka warszawska" за 1870 г., змяняе парадак імёнаў пры згадванні

княгіні: Уршуля Францішка. У далейшым разнабой узмацняецца. Паказальна ў гэтым плане тое, што ў 1921 г. у Польшчы выходзяць дзве кнігі па гісторыі тэатра: Ст.Віндакевіча і М.Шыйкоўскага; першы вучоны ўжывае імя Францішка Уршуля, другі – Уршуля Францішка. Увогуле ж да 1960 г. з 17 даследчыкаў 12 ставяць імя "Францішка" на першым месцы.

Адкуль жа ўзяліся гэтыя, няхай нячастыя, перастаноўкі ў парадку імёнаў княгіні? Адно з верагодных тлумачэнняў падае славуная "Польская бібліяграфія" К.Эстрэйхера. У якасці бібліяграфічнай пазіцыі тут пазначана пахавальнае казанне на лацінскай мове "Immortalitas omni Saeculorum Memoria...", напісанае езуітамі Нясвіжскай калеріі ў 1753 г. У прыведзеным тытуле пазначана, што напісаны гэты твор быў "post extremum e vita excessum Celsissimae Principis... Ursulae Franciscae Radiviliae..." ("пасля адыходу з жыцця найсвятлейшай княгіні... Уршулі Францішкі Радзівіл...").⁷ У справе перастаноўкі імёнаў княгіні не абышлося і без уплыву двух аўтарытэтных польскіх выданняў: "Galerja Nieświezka portretów Radziwiłłowskich" (1857) Э.Катлубая і "Icones Familiae Ducalis Radivilianae" (1875) Нясецкага і Вольфа. У абодвух гэтых зборніках радзівілаўскіх партрэтаў імя княгіні пазначана наступным чынам: Уршуля Францішка.

У 1960 г. у часопісе "Zeitschrift für slawische Philologie" з'явіўся артыкул дацкага славіста А.Штэндэр-Петэрсэна, прысвечаны грунтоўнаму і глыбокаму даследаванню драматургічнай спадчыны нясвіжскай аўтаркі, пераважна ў вобласці вызначэння крыніц сюжэтаў яе п'ес. Вучоны называе княгіню Уршулю Францішкай Радзівіл. У тым жа годзе ў часопісе "Prace polonistyczne" змяшчае свой артыкул С.Дурскі, дзе пры іменаванні княгіні на першае месца, таксама як і А.Штэндэр-Петэрсэн, ставіць імя Уршуля. У наступным, 1961 г., выходзіць згаданая ў пачатку артыкула кніга "Teatr Urszuli Radziwiłłowej", дзе двое вучоных – Ю.Крыжаноўскі і К.Вяжбіцка – ужываюць імёны княгіні ў перастаўленым варыянце. У "Заўвагах выдаўца" нібыта знаходзіцца вытлумачэнне гэтаму факту: прыводзіцца пачатак поўнай назвы выдання 1754 г., дзе нібыта пазначана, што камедыі і трагедыі складзены "przez JO księżnę wojewodzinę i hetmanową Ursulę z Korybutów Wiszniowieckich Radziwiłłową"⁸. Аднак на тытульным аркушы экзэмпляра гэтага выдання, які захоўваецца ў Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі, імя княгіні не пазначана ўвогуле⁹. Напэўна, усё ж такі найвялікшы ўплыў на Ю.Крыжаноўскага зрабіла публікацыя А.Штэндэр-Петэрсэна, бо сам артыкул польскага вучонага ў кнізе "Teatr Urszuli Radziwiłłowej" часам змяшчае ў сабе палеміку з дацкім славістам або проста апеляцыі да яго. Цікава адзначыць, што ні раней, ні пазней Ю.Крыжаноўскі не рабіў перастаноўкі імёнаў княгіні: у ягоных падручніках "Historia literatury polskiej" (1953) і "Dzieje literatury polskiej" (1979) гаворыцца ўжо пра Францішку Уршулю Радзівіл.

Парадаксальна, што менавіта варыянт 1961 г. трывала ўмацаваўся ў беларускім літаратуразнаўстве. Сярод беларускіх вучоных толькі А.І.Мальдзіс і К.Я.Шышыгіна-Патоцкая¹⁰ ужываюць правільную паслядоўнасць імёнаў княгіні.

Прымаючы пад увагу прыведзеныя аргументы (і як асноўны з іх – сама-назовы нясвіжскай аўтаркі), варта ўдакладніць напісанне імя княгіні Радзівіл. Можна, канешне, не звяртаць увагі на такую "дробязь", спасылаючыся на наяўнасць больш істотных "праваў" у гісторыі беларускай літаратуры. Але можна прыгадаць і тое, што многія сусветна вядомыя асобы маюць па два імя, якія на ўсіх мовах называюцца ў аднолькавым складзе і з аднолькавай паслядоўнасцю: Вольфганг Амадэй Моцарт, Іаган Вольфганг Гётэ, Ганс Хрысціян Андэрсэн... Значыць, і наша "беларуская Сафа" заслугоўвае таго, каб звацца правільна і дакладна: Францішка Уршуля Радзівіл.

¹ Mycielski J. Matka księcia Panie Kochanku // Przegląd Polski. 1882. T.63. S.369–370.

² Цыт. па: Sajkowski A. Z dziejów teatru Nieświezkiego // Pamiętnik teatralny. 1961. R.10. Z.3(39). S.424.

³ Цыт. па: Sajkowski A. Od Sierotki do Rybki. Poznań, 1965. S.150.

⁴ Ibid. S.151.

⁵ Komedye y tragedye... przez Jaśnie oświeconą księżnę z Xiażąt Wisniowieckich Korybutów Radziwiłłową... złożone... [Zolkiew], 1754. C.13 н.н. (Пераклад наш – Ж.Н.).

⁶ Ibid. S.15.

⁷ Гл.: Estreicher K. Bibliografia polska. Ogólnego zbioru t. XXVI. Kraków, 1915. S.109. (Пераклад наш – Ж.Н.)

⁸ Гл.: Teatr Urszuli Radziwiłłowej. Warszawa, 1961. S.211.

⁹ Гл.: Komedyje y tragedye... С.1 н.н.

¹⁰ Гл.: Мальдзіс А.І. На скрыжаванні славянскіх традыцый. Мн., 1980. С.249, 304; Шышыгіна-Патоцкая К.Я. Скарбы Нясвіжа. Мн., 1993. С.126 і наст.

С.В.КАВАЛЁЎ

САКРАЛІЗАЦЫЯ ШТОДЗЁННАГА ПОБЫТУ (Паэзія ў пратэстанцкіх канцыяналах XVI ст.)

Першыя ў беларускай літаратуры друкаваныя паэтычныя творы з'явіліся на пачатку эпохі Рэнесансу: старабеларускія вершы ў пражскіх выданнях Францыска Скарыны, лацінамоўныя вершы і паэмы Яна Вісліцкага і Міколы Гусоўскага, выдадзеныя ў Кракаве. Далейшае развіццё паэзіі звязана з дзейнасцю брэсцкіх і нясвіжскіх друкарняў у 50-60-х гг. XVI ст. У гэты перыяд у беларускай літаратуры з'яўляюцца першыя польскамоўныя вершы і паэмы.

Развіццю паэзіі спрыяў рэфармацыйны рух, прадстаўнікі якога актыўна выкарыстоўвалі вершаваную форму дзеля папулярызацыі новых рэлігійных поглядаў у грамадстве. У 1558 г. у берасцейскай друкарні Станіслава Мурмэліуса пабачыў свет кальвінскі канцыянал «Pieśni chwał Boskich», падрыхтаваны Янам Зарэмбам. Кніга не захавалася да нашага часу, але 38 песень з яе перадрукаваў Ян Секлюцыян у свой спеўнік «Pieśni chrześcijańskie» (Królewiec, 1559), а ў 1937 г. першыя старонкі арыгіналу знайшоў у бібліятэцы Кёнігсбергскага ўніверсітэта і апублікаваў польскі вучоны Станіслаў Кот¹. Паводле выдання Я.Секлюцыяна і публікацыі С.Кота можна дакладна рэканструяваць структуру брэсцкага канцыянала.

Пачыналася кніга з вершаванай прадмовы «Do wszech pana Boga miłujasuch», у якой укладальнік тлумачыў канцэпцыю зборніка і шукаў прыхільнасці чытачоў. З першых радкоў прадмовы бачна, што ў адрозненне ад аўтараў-католікаў, якія прызначалі свае канцыяналы выключна для святочных набажэнстваў у касцёле, Я.Зарэмба ахвяраваў свой спеўнік усім праўдзівым вернікам для штодзённага ўжытку, вызначаючы спадзяванне:

Abowiem się zład nauczą jako wierzyć mają,
A społem się i modlitwam świętym przyzwyczajają,
A potem też panu Bogu ku czci zaśpiewają,
Ty Piosneczki które tuła swem porządkiem mają;
Na każdy czas dnia i nocy z pilnością zebrane²...

Дэмакратычнасць, уласцівая пратэстанцкім аўтарам, у Я.Зарэмбы асабліва выразная, свядомая. Некалькі разоў падкрэслівае ён у прадмове, што сабраў песні «dla ludu prostego», «człowieku prostemu», ды й называе сабраныя ім творы сціпла: «piosneczki». Затое ўвесь свой крытычны запал скіроўвае супраць прыдворнага асяроддзя і асабліва – супраць свецкіх дам:

Acz to wmówić trudno w taki co radzi prożnują,
Bo ci z Krześciańskich Piosnek sobie więc kuglują,
A zową je żebraczymi, śpiewaś się ich wstydzą,
Iż się nimi białe głowy owy świeckie brzydzą.³

Цяжка паверыць, але складальнік першага паэтычна-музычнага зборніка, выдадзенага на тэрыторыі Беларусі, з дакорам адзначае засілле любоўных песень пры дварах беларуска-літоўскіх магнатаў, папракае легкадумных паненак, якія ахвотна спяваюць песні пра сардэчныя пакуты закаханых («łotrowskim śpiewaniem» называе такія спевы Я.Зарэмбы) і пагарджаюць духоўнымі спевамі на славу Бога («świat z robożności sztydzi»).

Я.Зарэмба асуджае этычныя нормы і эстэтычныя густы прыдворнага асяроддзя, але спадзяецца, што з'яўленне канцыянала выправіць нарэшце сітуацыю, што сабраныя ім песні будуць цікавымі як для простых людзей, так і для аматараў рафінаванай паэзіі і музыкі:

Dla tych którzy w figurnym się śpiewaniu kochają,
A radszej się takowymi piosnkami zabawiają,
Niż owemi o Wenusie a zdradnej miłości,
Kórych się już byli jeli i ludzi też prosić.⁴

Сваю заклапочанасць панаваннем свецкай культуры Я.Зарэмба выказвае і ў пражайнай прадмове «Zasnie urodzonemu panu Stanisławowi Piekarskiemu...», адрасаванай кіраўніку спраў двара Мікалая Радзівіла Чорнага. Аўтар меркаваў, што з дапамогаю Станіслава Пякарскага канцыянал трапіць у рукі да набожнай жонкі князя Альжбеты і яе прыдворных паненак, каб тыя замест «świeckich firlejów, radziej sobie takimi Duchownemi piosnkami krotofile czynili».

С.Пякарскаму прысвечана таксама эпіграма «Na Topór Herb pana Piekarskiego zbożnego Prawdzica krótki napis», што сведчыць, хутчэй за ўсё, пра яго фінансавы ўдзел у выданні кнігі. Вершаваная і пражайная прадмовы Я.Зарэмбы ды эпіграма невядомага аўтара на герб Праўдзіч складаюць уступную частку зборніка «Pieśni chwał Boskich». Заўважым, што прэфацыйныя (вершы-прадмовы) і геральдычныя (эпіграмы на гербы) паэтычныя творы робяцца традыцыйнымі элементамі кніжнай культуры Беларусі эпохі Рэнэсансу і самымі папулярнымі відамі паэзіі.

Асноўная частка брэсцкага канцыянала ўяўляла сабой зборнік вершаваных тэкстаў з нотамі і называлася «Piosnki». У зборнік увайшло каля 140 розных песень, ноты да якіх напісалі прыдворныя музыканты Мікалая Радзівіла Чорнага – Вацлаў з Шаматул і Цыпрыян Базылік, словы – Сымон Зацыус, Мікалай Рэй, Анджэй Тшэцескі, Цыпрыян Базылік, Якуб Сільвіус, Станіслаў Семідаліус. Я.Зарэмба ўключыў у спеўнік некалькі раней вядомых твораў (напрыклад, верш М.Рэя) і некалькі перакладаў з розных моў (аўтарам двух перакладаў з чэшскае з’яўляўся сам укладальнік), але большасць тэкстаў была напісана спецыяльна для брэсцкага канцыянала (напрыклад, творы С.Зацыуса і С.Семідаліуса).

Да асноўнае часткі канцыянала ў брэсцкім выданні 1558 г. далучаны дзве дадатковыя: кароткі катэхізіс «Nauka wiary krześciańskieje» (магчыма, аўтарства С.Зацыуса) і невялічкі зборнік духоўных парадаў і малітваў на кожны дзень «Pasterstwo domowe» Я.Сільвіуса. Пратэстанты, як вядома, значна пашырылі функцыі канцыянала: са звыкллага зборніка літургічных спеваў ператварылі яго ў дзейсны паэтычна-музычны сродак засваення біблейскага зместу і новых тэалагічных дагматаў. Каб дапамагчы простаму верніку рацыянальна ўсвядоміць тыя ісціны, якія ён ужо ўспрыняў эмацыянальным чынам падчас выканання песень, да спеўнікаў звычайна дадаваўся катэхізіс. Кальвінскі канцыянал Я.Зарэмбы наслідаваў структуру падобнага зборніка Марціна Лютэра (1524 г.), які заставаўся нязменным узорам для пратэстанцкіх канцыяналаў на працягу некалькіх стагоддзяў.

Даволі вялікі аб’ём і высокі мастацкі ўзровень брэсцкага канцыянала сведчыць пра тое, што задуманы ён быў даўно і старанна рыхтаваўся да выдання калектывам аднадумцаў. Друкар Станіслаў Мурмэліус, укладальнік і перакладчык Ян Зарэмба, паэт і музыкант Цыпрыян Базылік, музыкант Вацлаў з Шаматул, паэт і перакладчык Анджэй Тшэцескі, тэалагі, паэты і перакладчыкі Сымон Зацыус, Якуб Сільвіус, Станіслаў Семідаліус – усе яны пратэстанцкія дзеячы з акружэння Мікалая Радзівіла Чорнага, якія прыехалі з Польшчы і аселі ў Вільні альбо Брэсце. Наўрад ці сам віленскі ваявода і брэсцкі стараста быў ініцыятарам выдання канцыянала: кніга прысвечана не Радзівілу, а яго падскарбію Пякарскаму. Найбольш зацікаўленай у з’яўленні спеўніка асобай быў С.Зацыус, суперінтэндант кальвінскага збору на Беларусі і Літве. На думку С.Кота⁵, менавіта С.Зацыус даручыў Я.Зарэмбу скласці канцыянал і арганізаваў пры фінансавай падтрымцы С.Пякарскага выданне кнігі ў друкарні С.Мурмэліуса. Нельга аднак недаацэньваць ролі самога Я.Зарэмбы, шляхціца беларускага паходжання з Падляшша, які прадумаў канцэпцыю зборніка, напісаў дзве прадмовы да яго, сабраў вершаваныя тэксты і ноты, сам пераклаў некалькі вершаў з чэшскае мовы.

«Pieśni chwał Boskich» – першы пратэстанцкі канцыянал, выдадзены ў Вялікім княстве Літоўскім. Наступным быў арыянскі канцыянал «Katechism, albo krotkie w jedno miejsce zebranie wiary i powinności Krześcijańskiej...», выдадзены ў 1563 г. ў Нясвіжы Даніэлем Лэнчыцкім у друкарні, якая належала Мацею Кавячынскаму.

Нясвіжскі канцыянал яшчэ перад вайной адшукала ў бібліятэцы Упсальскага ўніверсітэта польская даследчыца А.Кавецкая, якая падрабязна апісала знаходку і прапанавала яго назву на падставе пазнейшага віленскага выдання (тытульны аркуш адсутнічаў)⁶. Сёння даследчыкі маюць магчымасць карыстацца фотакопіяй кнігі ў Нацыянальнай бібліятэцы ў Варшаве⁷.

Нясвіжскі канцыянал складаўся з наступных частак:

- I. «Przedmowa do pobożnego Krześcianina»;
- II. «Pierwszy Katechizm»;
- III. «Wtóry Katechizm»;
- IV. «Pasterstwo domowe»;
- V. «Psałmy Dawidowe»;
- VI. «Piosnki».

Як бачым, ён меў больш складаную структуру, чым брэсцкі канцыянал (ажно два катэхізісы, асобны раздзел з псалмамі, спеўнік апынуўся ў канцы кнігі, а частка песень увайшла ў чацвёрты раздзел). Акрамя таго, нясвіжскі канцыянал быў амаль цалкам ананімны: невядома хто склаў кнігу і напісаў да яе прадмову, хто падрыхтаваў катэхізісы і «Pasterstwo domowe», невядомы імёны кампазітараў і аўтараў многіх вершаваных тэкстаў. Праўда, значная частка з 54 псалмоў і 110 песень запазычана з ранейшых польскіх канцыяналаў, таму дакладна вядома, што ў нясвіжскім канцыянале прысутнічаюць творы Я.Любельчыка, М.Рэя, А.Тшэцескага, Б.Ваявудкі. Нібыта выступаючы супраць ананімнасці, двое паэтаў зашыфравалі свае імёны ў акавершах: Тамаш Сакалоўскі (песня «To służy z wiernych każdemu») і Тамаш Хадоскі (песня «Tobie Panie grzech swój wyznać muszę»). Увогуле, па сваёй арыгінальнасці і мастацкім узроўні нясвіжскі спеўнік 1563 г. значна саступаў брэсцкаму 1558 г. Магчыма, адчуваючы недахопы кнігі, Даніэль Лэнчыцкі друкуе праз год дадатковы зборнік «Pieśń... o pobożnej a snotliwej Niewieście...», куды акрамя вядомых раней песень на вершы М.Рэя і Я.Кахановскага ўвайшло некалькі новых твораў, арыгінальных па зместу (пяць псалмоў і восем песень). Толькі пад адной з песень («Pieśń ćwiczenia i doświadczenia Pańskiego») было падпісана імя аўтара – Марціна Чаховіча, астатнія творы, як і ў папярэднім спеўніку, ананімныя.

Марцін Чаховіч – лідэр арыянскага руху ў Вялікім княстве Літоўскім, відаць, з'явіўся ініцыятарам выдання нясвіжскага канцыянала і ўзяў чынны ўдзел ў яго падрыхтоўцы. Яго пярэ належаць не толькі «Pieśń ćwiczenia i doświadczenia Pańskiego» ў дадатковым зборніку, але, магчыма, і шэраг вершаў у асноўным спеўніку, а таксама «Pasterstwo domowe». Аўтарам катэхізісаў, на думку, А.Кавецкай⁸, быў Сымон Будны, які ў 1562 г. выдаў аналагічны тэкст па-беларуску. «Pieśń... o pobożnej a snotliwej Niewieście...» ў некаторых бібліяграфічных даведніках⁹ залічваецца ў даробак Ц.Базыліка, але хутчэй за ўсё яго ўдзел у працы над зборнікам абмежаваўся напісаннем музыкі да чужых вершаваных тэкстаў. У аўтарскі калектыў уваходзілі таксама Тамаш Фальконіус (Сакалоўскі) і Тамаш Хадоскі, што дакладна вядома з акавершаў. Акрамя друкара Даніэля Лэнчыцкага, да выдання канцыянала непасрэдна прычыніўся ўладальнік нясвіжскай друкарні Мацей Кавячынскі, які фінансаваў праект.

Такім чынам, нясвіжскі канцыянал, як і брэсцкі, быў падрыхтаваны даволі вялікім творчым калектывам: пераважна сіламі польскіх пратэстанцкіх дзеячоў, якія перабраліся ў Вялікае княства Літоўскае і ўнеслі важкі ўклад у развіццё культуры.

Вершаваныя тэксты з брэсцкага і нясвіжскага канцыяналаў сталіся першымі ўзорамі польскамоўнай паэзіі на Беларусі. Значная частка гэтых тэкстаў была створана на тэрыторыі Беларусі і Літвы, хаця пакуль што не мясцовымі аўтарамі. Праз канцыяналы многія нашы суайчыннікі непасрэдна далучыліся да паэзіі і музыкі, якія не займалі раней прыметнага месца ў іх жыцці.

Важнейшая асаблівасць паэтычных твораў з пратэстанцкіх канцыяналаў XVI ст. – цесная сувязь з рэлігійным абрадам і музыкай. Верш з'яўляўся толькі адной з састаўных частак сінкрэтычнага слоўна-музычнага твора – рэлігійнай песні. Аўтары канцыяналаў бачылі ў песнях сродак рэлігійнага ўздзеяння, маральнага ўдасканалення, найпрасцейшы шлях засваення

біблейскіх ісцін і новых ідэй. Каб выконваць ускладненыя на яе задачы, песня павінна была трывала ўвайсці ў штодзённае жыццё верніка.

Шырокі тэматычны абсяг вершаваных тэкстаў брэсцкага і нясвіжскага канцыяналаў адлюстроўвае намер іх стваральнікаў сакралізаваць штодзённы побыт чалавека, напоўніць атмасферай набожнасці жыццё верніка ва ўсіх яго праявах: з раніцы да вечара, ад нараджэння да смерці.

Рэкамендавалася пачынаць духоўныя песнапенні з узыходам сонца, калі чалавек толькі прачынаўся («*Piosnka zaranna gdy zorze wschdzą*», «*Piosnka na rane powstanie*», «*Druga piosnka na rane powstanie gdy się rozdniewa*»). Пайлася праспяваць адпаведную песню перад тым, як сядзеш за стол («*Modlitwa przed jadłem*»), а таксама пад'еўшы («*Trzecie pożegnanie stołu*»). Да паслуг вернікаў былі песні-споведзі («*Znamy Ojcie nasz niebieski...*», «*Tobie Panie grzech swój wyznać muszę...*»), песні-настаўленні («*Pieśń świczzenia i doświadczenia Pańskiego*», «*Pieśń albo napomnienie ku wszelkiemu krześciańskiemu Rycerzowi*»), а найбольш песні-гімны («*Dziękujęm tobie wszechmogący Panie*», «*Bądź chwała Bogu na wysokości...*», «*Radujmy się wszyscy Krześcianie...*»). Перад тым, як класціся спаць, таксама неабходна было выканаць песню («*Pożegnanie krześciańskie na każdy dzień*», «*Hymnu druga pieśń na noc*»).

Нават песні, тэматычна звязаныя з царкоўным календаром, прыгадваліся значна часцей, не толькі ў тыя дні, на якія прыпадалі святы Божага Нараджэння або Вялікадня. Толькі творы з нагоды важнейшых сямейных падзей (нараджэнне дзіця, шлюб, пахавання) выконваліся ў адпаведных сітуацыях.

Прэтэндуючы на трывалае месца ў традыцыйным укладзе жыцця чалавека, паэзія пратэстанцкіх канцыяналаў XVI ст. была на справе вельмі слаба звязана з рэальным побытам. Вершаваныя тэксты брэсцкага і нясвіжскага спеўнікаў належалі да рэлігійнай метафізічнай паэзіі, якая адрознівалася герметычнасцю мастацкага сусвету, пазачасовай універсальнасцю. У цэнтры ўвагі метафізічнай паэзіі знаходзіліся ўзаемаадносіны з Богам, сутнасныя праблемы чалавечай экзістэнцыі. Засяроджаная на ўнутраных духоўных перажываннях чалавека, гэтая паэзія не закранала знешніх праяў жыцця, чалавечых узаемаадносінняў.

Але ў дадатковым спеўніку 1564 г. з'яўляюцца вершаваныя тэксты зусім іншага характару, цесна звязаныя з кантэкстам тагачаснага грамадскага жыцця: «*Pieśń zebrana z Zjawienia ś. Jana ... iż Papież jest prawdziwym Antykrystem*, а już próżno mamy inszego Antykrysta czekać» і «*Pieśń nowa w której się zamyka prośba ludzi wiernych, aby ich Pan od Moskwicina uchować raczy*». Гэтыя творы таксама адносяцца да рэлігійнай паэзіі, але не метафізічнай, а да палемічнай: першы верш мае выразную антыпапскую скіраванасць, другі – антымаскоўскую (своеасабліва малітва з палітычным падтэкстам).

Зусім мала заставалася, каб ад такіх рэлігійных публіцыстычных твораў перайсці да свецкай палітычнай паэзіі, ад ужывання вершаванай формы як сродку рэлігійнага выхавання – да выкарыстання паэзіі ў грамадскіх мэтах. Такі крок, ад духоўнага універсалізму да грамадскага прагматызму, быў неўзабаве зроблены А.Валянам у палітычным вершы «*Do Polakow i do Litwy*» (1564) і ананімным аўтарам сатырычнай паэмы «*Proteus, abo Odmieniec*» (1564).

Значэнне пратэстанцкіх канцыяналаў для культуры Беларусі эпохі Рэнесансу бачыцца перш за ўсё ў тым, што, актыўна выкарыстоўваючы паэзію і музыку дзеля сакралізацыі штодзённага побыту чалавека, аўтары зборнікаў тым самым паэтызавалі, «музыцызавалі» побыт, насычалі жыццё нашых продкаў праявамі высокага мастацтва.

¹ Kot S. *Kancjonal brzeski Jana Zaręby z 1558 r.* // *Reformacja w Polsce. 1937–1939. R.IX–X. №33–40. S.443 i nast.*

² Ibid. S.450.

³ Ibid. S.451.

⁴ Ibid. S.450.

⁵ Ibid. S.447.

⁶ Гл.: Kawecka-Gryczowa A. *Kancjonale protestanckie na Litwie w w. XVI* // *Reformacja w Polsce. 1926. R.IV. №13–16. S.128 i nast.*

⁷ *Kancjonal nieświeski 1563: Fotokopia w Bibliotece Narodowej w Warszawie. Zbiory Specjalne. Fot.4165.*

⁸ Гл.: Kawecka-Gryczowa A. *Kancjonale protestanckie na Litwie w w. XVI. S.129.*

⁹ Гл.: *Bibliografia literatury polskiej. Warszawa, 1964. T.2. S.17.*

ТВОРЧАСЦЬ Ф.БАГУШЭВІЧА Ў АЦЭНКАХ БЕЛАРУСКАЙ І ЗАМЕЖНАЙ КРЫТЫКІ XIX–XX стст.

Мэтай дадзенага артыкула з'яўляецца спроба рэтраспектыўнага агляду ўсіх тых эўрыстычна рэlevantных беларускіх і, шырэй, агульнаеўрапейскіх здабыткаў у багушэвічазнаўстве, якія захавалі сваю навуковую вартасць да сённяшняга дня, у дыялектычным спалучэнні з паказам негатыўных і часта проста тупіковых ліній у даследаванні творчасці Ф.Багушэвіча, якія таксама мелі месца на працягу XX ст.

Першыя крытычныя водгукі на творчасць Ф.Багушэвіча, якія *a priori* маюць вялікую пазнавальную каштоўнасць, датуецца яшчэ канцом мінулага стагоддзя, калі свет пабачылі першыя творы пісьменніка. Па іроніі лёсу, найбольш аператыўна на "Дудку беларускую" адрэагавала асяроддзе львоўскіх славянафілаў, адзін з прадстаўнікоў якога А.Петрушэвіч выдаў у 1892 г. брашуру "Новый "самостоятельный" русский народ", у якой заўзята палемізаваў з аўтарам "Дудкі..." наконт самога існавання беларусаў як асобнай нацыянальнай супольнасці. На працягу таго ж самага 1892 г. з'яўляюцца яшчэ тры водгукі на творчасць выдатнага беларускага пісьменніка-дэмакрата: аглядальнік кракаўскага часопіса "Przegląd Powszechny" Тытус (Ціт) Сапоцька, верагодна, беларус паводле паходжання, шчыра вітаў публікацыю першай багушэвічавай кнігі паззіі. Такое ж самае зычлівае стаўленне да факту беларускамоўнай творчасці Ф.Багушэвіча праглядаецца і ў артыкуле Аляксандра Ельскага ў "Polskiej Encyklopedii Ilustrowanej", прысвечаным тагачаснай беларускай літаратуры. З некалькі іншым настроем ананімны рэцэнзент разглядаў у пецябургскім польскамоўным часопісе "Kraj" выхад з друку апавядання "Трапалёначка": засяродзіўшыся на вузка сюжэтнай канве, ён так і не здолеў угледзець усёй яго мастацкай значнасці. Да гэтага пераліку неабходна дадаць яшчэ і рэцэнзію Е.Раманава на "Дудку беларускую", апублікаваную ў 1894 г.

Вялікую колькасць каштоўных звестак аб жыцці і творчасці аўтара "Дудкі беларускай" змяшчаюць некралогі і развітальныя артыкулы, напісаныя з нагоды смерці выдатнага беларускага пісьменніка. І хаця ўсе яны былі апублікаваныя ў 1900 г., сапраўднае іх адкрыццё адбылося толькі праз шэсцьдзесят гадоў, калі С.Александровіч у сваім артыкуле "Новае пра Францішка Багушэвіча"¹ увёў гэтыя крыніцы ў навуковы абыходак. Водгукі на смерць Ф.Багушэвіча з'явіліся як у рускамоўных газетах, так і ў польскамоўнай перыёдыцы. Найбольш цікавымі з навуковага пункту гледжання з'яўляюцца два артыкулы Люцыяна Уземблы – "Паэт-юрыст" і "Францішак-Бенедыкт Багушэвіч", а таксама развітальны нарыс Напалеона Роўбы "Францішак Багушэвіч". Толькі дзякуючы гэтым крыніцам былі ўпершыню дакладна ўстаноўлены Багушэвічавы месца нараджэння, імя і дзявочае прозвішча маці пісьменніка, склад яго сям'і, іншыя надзвычай істотныя вехі жыцця і творчасці аўтара "Дудкі беларускай".

Першыя два дзесяцігоддзі XX ст. характарызуюцца колькасным павелічэннем матэрыялаў па багушэвічазнаўстве і пашырэннем кола навукоўцаў, зацікаўленых гэтай праблематыкай. Больш таго, інтарэс да творчасці выдатнага беларускага пісьменніка паступрава пачынаюць праяўляць навуковыя колы Сярэдняй Еўропы, а менавіта даследчыкі з Польшчы, Украіны, Германіі. Аднак лідэрства па колькасці публікацый пра Ф.Багушэвіча адназначна трымаюць паліка – пры гэтым нельга не адзначыць, што нейтральны тон першых польскамоўных водгукі на творчасць беларускага песняра часам саступае агрэсіўнай пропаведзі польскай нацыяналістычнай ідэалогіі. Такім чынам, у корпусе польскамоўных публікацый, дзе закраліся пэўныя аспекты багушэвічазнаўства, можна вылучыць два асноватворныя кірункі: нейтральны, які вызначаецца пераважна спадным стаўленнем да творчасці аднаго з заснавальнікаў новай беларускай літаратуры, і тэндэнцыйны, які быў скіраваны на прыніжэнне вагі здзейсненага Багушэвічам. Першы, нейтральны кірунак быў рэпрэзентаваны публікацыямі згаданага Напалеона Роўбы, выдатнага польскага славіста Аляксандра Брукнера, Леана Васілеўскага і інш. Так,

напрыклад, цікавыя назіранні, не пазбаўленыя тым не менш фактычных памылак, змешчаны ў нарысе А.Брукнера "З беларускай нівы": "У 1865 г. выходзіць, аднак, забарона на друкаванне кніг па-беларуску, якая ў ва ўсёй строгаści дзейнічала да рэвалюцыі 1905 г.; толькі ў замежжы, напрыклад у Кракаве (першая песня "Пана Тадэвуша" і г.д.), выходзілі беларускамоўныя выданні, якія кантрабандна ўвозіліся ў краіну. Так было і з "Дудкай беларускай" і "Смыком беларускім", зборнікамі вершаў Мацея Бурачка (псеўданім Францішка Багушэвіча з Ашмяншчыны), дзе ў першы раз атаясамляліся шляхціц і селянін, забаранялася пакідаць бацькаву мову, "вопратку душы", усаўлялася мазолістая сялянская рука, на якой "няма сказы", прысутнічала насмешка з панскага "блеску" і "павагі", а таксама высмейвалася "начальства" ("а што ж то вураднік за велькі індык"); сёння яго "Дудку" і "Смык" ведае... увесь край"².

Элементы тэндэнцыйнага стаўлення да асобы Ф.Багушэвіча рэалізаваліся ў спецыфічнай плоскасці яго запічэння да пісьменнікаў польскай нацыянальнасці, якія часам у сваіх літаратурных практыкаваннях карысталіся беларускай гаворкай. Пачаткі гэтага ўспрыняцця феномену Багушэвіча часткова фіксуецца ўжо ў творах Леана Васілеўскага і далейшае, больш рэльефнае, выражэнне набываюць у працах Тадэвуша Станіслава Грабоўскага, Шчэнснага Браноўскага і Станіслава Елскага. Так, у працы Т.С.Грабоўскага "Беларусь пад уладай Расіі", датаванай маем 1915 г., сустракаецца наступны пасаж: "Багаты таксама плён дае творчасць Францішка Багушэвіча (Мацея Бурачка), які першы кінуў кліч: "Не пакідайце мовы *вашай* беларускай, каб не ўмёрлі" (вылучана намі – В.Б.)³. Яшчэ далей ідзе польскі "навуковец" Шчэнсны Браноўскі, сцвярджаючы ў 1919 г.: "Беларуская літаратура за выключэннем некалькіх кніжачак, шчыра кажучы, напісаных палякамі беларускай гаворкай, не існуе..."⁴. Але найбольш ярскае выражэнне тэндэнцыйнасць асобных польскіх аўтараў у дачыненні да Ф.Багушэвіча атрымлівае ў кнізе Станіслава Елскага "Беларуская справа. Гісторыка-палітычны нарыс": "Каля 1890 года пачынае нанова адраджацца літаратурная творчасць на беларускай мове. І гэтым разам яе ўздымае *польская моладзь*, што паходзіла з беларускіх земляў. У 1891 годзе навідавоку з'яўляецца Францішак Багушэвіч (псеўданім – Мацей Бурачок), які друкуе сваю паэзію ў Кракаве і Познані. Ён палымяны прыхільнік беларускага руху, *хаця па паходжанні і выхаванні належыць да палякаў*" (вылучана намі – В.Б.)⁵. Неўзабаве інфармацыя пра аўтара "Дудкі беларускай" і яго месца ў літаратурным працэсе на Беларусі ў мінулым стагоддзі з'яўляецца і панаімецку⁶.

На гэты час прыпадаюць першыя спробы асэнсаваць ролю Ф.Багушэвіча ў беларускай літаратуры і значэнне яго творчасці для ўсяго агульнанацыянальнага руху, якія зыходзілі з нашаніўскага асяроддзя. Піянерам у гэтым абсягу, як і ў шматлікіх іншых, быў Вацлаў Ластоўскі. Менавіта ён першы ў сваёй "Кароткай гісторыі Беларусі" наважыў разгледзець феномен Ф.Багушэвіча ў падкрэслена нацыянальнай перспектыве праз своеасаблівую прызму беларушчыны. Традыцыю гэткага падыходу да багушэвічавай творчасці плённа працягваў іншы нашаніўскі крытык Лявон Гмырак (Мечыслаў Бабровіч), які да таго ж спрабуе разглядаць яе ў канве ўсяго літаратурнага працэсу, які адбываўся на Беларусі ў XIX ст., імкнучыся выявіць тыя адметнасці творчага метаду аўтара "Дудкі беларускай", якія дазволілі яму заняць зусім адмысловае месца ў нашай літаратуры (артыкулы "Яшчэ раз аб сплчаванні доўгу", "Беларускае нацыянальнае адраджэнне"). Шэсць разоў згадвае Багушэвіча ў сваіх крытычных творах і нататках Максім Багдановіч. Найбольш разгорнуты разгляд жыцця і творчасці аднаго з заснавальнікаў новай беларускай літаратуры дадзены ім у напісаных на рускай мове артыкулах "Белорусское возрождение" і "Белорусы"; у апошнім ён вызначае Ф.Багушэвіча як пісьменніка народніцкага складу з выразнай нацыянальна-радыкальнай ідэалогіяй.

Падзеі канца другога дзесяцігоддзя XX ст., спробы аднаўлення беларускай дзяржаўнасці прывялі да актывізацыі вывучэння багушэвічавай творчай спадчыны. Прычым у дадзенай сувязі неабходна падкрэсліць наступнае: паволі, але няўхільна адбываецца якаснае змяненне падыходаў да творчасці нашага славутага песняра. Гаворка ідзе аб тым, што на змену больш ці менш

удаламу разгляду багушэвічавай творчай спадчыны на фоне агульнай літаратурна-грамадскай сітуацыі прыходзяць сінтэтычныя даследаванні, у якіх якраз багушэвічавая творчасць становіцца адзіным аб'ектам крытычнай рэфлексіі. І пачынальнікам тут выступае спынны заходнебеларускі дзеяч Казімер Сваяк, аўтар грунтоўнага нарысу "Ф.Багушэвіч – пясняр беларускі".

Шэраг заўваг аб багушэвічавай творчасці змяшчаеца ў лекцыі Зміцера Жылуновіча "Беларуская літаратура (Нарысы і агляды)", прачытанай у Беларускім народным універсітэце ў Маскве летам 1918 г. У гэтым жа годзе выходзіць з друку праца Антона Навіны (Антон Луцкевіч) "Нашы песняры: Літаратурна-сацыяльныя нарысы", дзе таксама ўтрымліваюцца крытычныя разважанні, прысвечаныя багушэвічавай постаці. Праз адзінаццаць гадоў усё той жа Антон Навіна дасць больш глыбейшы аналіз творчасці аднаго з заснавальнікаў новай беларускай літаратуры ў зборніку артыкулаў "Адбітае жыццё: Лекцыі і стацыі з беларускае адраджэнскае літаратуры". Аднак сапраўднай вяршыняй багушэвічнаўства ў гэтую пару трэба лічыць артыкул Максіма Гарэцкага пра постаць Багушэвіча, апублікаваны ў славутай "Гісторыі беларускае літаратуры", якая за невялікі адрэзак часу з 1920 і да 1924 г. вытрымала ажно тры выданні.

Рост увагі да творчасці аўтара "Дудкі беларускай" працягваецца і ў дваццатыя гады. Можна нават сцвярджаць, што гэтае дзесяцігоддзе ўвогуле было адным з самых плённых для багушэвічнаўства. Прычын гэтаму шмат. Па-першае, палітыка беларусізацыі, афіцыйна абвешчаная ў БССР, прадугледжвала рэканструкцыю ўласнай літаратурнай традыцыі, вызначальным звяном якой была творчасць Ф.Багушэвіча. Па-другое, у багушэвічнаўства прыходзілі нацыянальна арыентаваныя кадры, якія імкнуліся максімальна ашчадна ставіцца да творчасці гэтага выдатнага пісьменніка. Па-трэцяе, агульнадзяржаўная камуністычная ідэалогія тады яшчэ не перашкаджала займаць даследчыкам аб'ектыўную, навукова вывераную пазіцыю. Усё гэта спрыяла таксама і таму, што звесткі аб жыцці і творчасці знакамітага беларускага песняра распаўсюджваліся па ўсёй Еўропе, узбуджаючы тым самым цікавасць да Беларусі ў цэлым і беларускай літаратуры ў прыватнасці. Сярод публікацый такога роду трэба вылучыць змястоўную нататку французскага навукоўца Рэнэ Мартэля, прысвечаную ўмовам творчасці Багушэвіча, таму літаратурнаму асяроддзю, у якім даспяваў яго талент, а таксама сукупнасці тых нацыянальна-асветніцкіх устаноў, якімі кіраваўся ў сваёй стваральнай дзейнасці выдатны беларускі пісьменнік-дэмакрат⁷. Нельга абысці ўвагай і публікацыю ў чэшскім друку, дзе закранаюцца пытанні прыроды багушэвічавога таленту. У кнізе "Беларусь і беларусы", выдадзенай у 1930 г. у Празе, гаворыцца, што ў творчасці нашага спыннага песняра арганічна спалучыліся, набыўшы закончаны выгляд, асноўныя тэндэнцыі ўсёй беларускай літаратуры XIX ст. Аднак у гэтым спалучэнні назіраецца ўжо і дыялектычная адметнасць Багушэвічавога таленту: аўтар "Дудкі беларускай" разглядаецца тут не проста як народны пісьменнік, а ідэйны змагар за лепшыя сацыяльныя і нацыянальныя ўмовы для беларускага народа. Аўтар нататкі заяўляе, што творы Багушэвіча пайшлі ў народную глыб і выконваюць ролю пуцяводнай зоркі для ўсяго беларускага адраджэння. З поўнай верай у перамогу праўды Багушэвіч настроіў свае гуслі, смых і дудку, якія і цяпер граюць на родных загонах, – дадае на заканчэнне аўтар⁸.

Аналітычнымі падыходамі да багушэвічавай творчай спадчыны, у якіх намацвалася ўжо цэльная праграма яе асэнсавання, вылучаліся артыкулы таленавітага ўзвышэнскага крытыка і тэарэтыка літаратуры Адама Бабарэкі. Так, у яго даследаваннях сцвярджаецца, што гісторыю ўласна беларускай літаратуры трэба пачынаць менавіта з творчасці Багушэвіча, а яго самога неабходна разглядаць як надзвычай самабытнага выразніка беларускай нацыянальнай свядомасці і адначасова як арыгінальнага мастака, адоранага творцу, які заклаў падваліны для новай беларускай культуры. Пячаткай наватарства, генеравання новых арыгінальных ідэй былі адзначаны і літаратуразнаўчыя нататкі Міхаіла Піятуховіча па багушэвічнаўстве. У іх даследчык даводзіць, што багушэвічавая творчасць уяўляе сабой вызначальны

момант у станаўленні беларускай нацыянальнай ідэалогіі. Таксама сцвярджаецца, што прырода мастацкага таленту аўтара "Дудкі беларускай" не сузіральная, не скіраваная на тонкія лірычныя перажыванні, а змагарская, якая вястэ надыход у найбліжэйшай будучыні сацыяльных катаклізмаў.

Выключнае месца ў заходнебеларускай крытыцы, прысвечанай Ф.Багушэвічу як асобе і як творцу, належыць Адаму Станкевічу, аўтару грунтоўнага для тагачасных умоў даследавання "Франціш Багушэвіч. Яго жыццё і творчасць. У трыццатых ўгодкі смерці (1900–1930)", якое пабачыла свет у Вільні ў 1930 г.

Аднак гэтай стваральнай дзейнасці ў наступныя два дзесяцігоддзі (1930–1950 гг.) не было накіравана атрымаць годнае заканчэнне. У беларускую навуку аб літаратуры тады паступова пачынаюць пранікаць абсалютна нігілісцкія схемы падыходу да мастацкай творчасці. І вось ужо ў кнізе О.Канакоціна "Літаратура – зброя класовай барацьбы", апублікаванай у 1931 г., мы сустракаем наступнае выказванне, якое інакш як цемрашальскім не назавеш: "І так, не ад Скарыны, не ад спевакоў феадалізму – Дуніных-Марцінкевічаў і не ад "Нашай Нівы" расце беларуская... літаратура, а толькі ад вялікага Кастрычніка". Сразумела, што падобных ацэнак не магла ўнікнуць і постаць Ф.Багушэвіча.

Намаганні выйсці з гэтага тупіковага становішча, намацаць шляхі і спосабы пазітыўнай інтэрпрэтацыі багушэвічавай творчасці, адкінуць відавочна вульгарызатарскія ўстаноўкі назіраюцца з другой паловы 50-х гг. Беручы шырэй, у гэты час паўторна адраджаецца цікавасць да гуманітарнага пласта беларускай культуры. "Першай ластаўкай", якая сведчыла аб тым, што становішча паволі выпраўляецца, была кандыдацкая дысертация Е.Яршова-Мазурава, прысвечаная праблеме светапогляду Ф.Багушэвіча. І хаця яна нясе на сабе адбітак эпохі (рыторыка барацьбы з беларускімі буржуазнымі нацыяналістамі, стандартныя заўвагі аб абмежаванасці светапогляду аднаго з заснавальнікаў новай беларускай літаратуры), у ёй быў акумуляваны шэраг каштоўных назіранняў (сцвярджаецца, напрыклад, што творчасць Багушэвіча прасякнута вострай філасофскай думкай, што Багушэвіч быў не толькі паэтам, але і мысліцелем і г.д.). Этапнай падзеяй у беларускім літаратуразнаўстве стаў выхад фундаментальнай манаграфіі В.Барысенкі "Францішак Багушэвіч і праблема рэалізму ў беларускай літаратуры XIX стагоддзя" (Мн., 1957).

На рубяжы 50-х і 60-х гадоў у багушэвічазнаўства прыходзіць новая кагорта навукоўцаў, якія пачынаюць распрацоўваць новыя, дагэтуль не асвоенныя абсягі. Не адзін дзесятка публікацый на гэтую тэматыку належыць Сцяпану Александровічу, Міхасю Ларчанку, Сцяпану Майхровічу. Буйную колькасць новых звестак і фактаў, якія непасрэдна датычылі багушэвічавай творчасці, адшукаў і ўвёў у навуковы ўжытак вядомы беларускі літаратуразнавец Генадзь Кісялёў (звяртае на сябе ўвагу таксама і апошняя манаграфія гэтага аўтара "Ад Чачота да Багушэвіча". Мн., 1993).

Арыгінальным працятаннем разнастайных аспектаў творчасці аднаго з заснавальнікаў новай беларускай літаратуры ўзбагацілі багушэвічазнаўства тэарэтычныя працы В.Каваленкі "Вытокі, уплывы, паскоранасць" (Мн., 1975), У.Казберука "Рамантычны пошук" (Мн., 1983), М.Лазарука "Беларуская паэма ў другой палавіне XIX – пачатку XX стагоддзя" (Мн., 1970). Асобны раздзел асобе Ф.Багушэвіча прысвяціў у сваёй манаграфіі "Гісторыя беларускай літаратуры" (Гісэн, 1977) аўтарытэтны англійскі славіст Арнольд Макмілін. У ім аўтар разглядае багушэвічаву творчасць з поўным усведамленнем ролі і значэння славутага песняра для ўсёй беларускай літаратуры. Багушэвіч, сцвярджае даследчык, гэта адна з найбольш каларытных фігур беларускай літаратуры XIX ст. У сваёй творчасці, гаворыцца далей, аўтар "Дудкі беларускай" выявіў новыя і пазітыўныя шляхі вырашэння нацыянальных, сацыяльных і літаратурных праблем. У яго вершах адбіўся голас усіх беларусаў, а таксама быў зафіксаваны пачатак фарміравання новай беларускай нацыянальнай ідэнтычнасці. Зыходзячы з гэтага, мяркую англійскі аўтар, Багушэвіч з поўным правам можна лічыць лідэрам беларускага адраджэння і бацькам сучаснай беларускай літаратуры.

У васьмідзесятыя гады асноўныя здабыткі багушэвічнаўства звязаны з імёнамі такіх аўтараў, як У.Содаль, А.Мальдзіс, У.Конан, А.Разанаў, А.Майхровіч, Н.Тарэлкіна, Р.Шкраба, А.Яскевіч. Надзвычай дабратворнае значэнне меў і факт найбольш поўнага выдання "Твораў" Ф.Багушэвіча пад рэдакцыяй кандыдата філалагічных навук Язэпа Янушкевіча.

Сярод апошніх публікацый па багушэвічнаўстве варта вылучыць артыкулы А.Каўкі "Францішек Богушевич. О национальной идентификации белорусов", Л.Тарасюк "Ад "тутэйшасці" да Беларусі", Адама Мальдзіса "Багушэвічнаўства: здабыткі і перспектывы" і рэцэнзію польскага славіста Францішка Сяліцкага на факсімільнае перавыданне "Дудкі беларускай"⁹.

¹ Гл.: Александрович С. Новое про Францишка Багушевича // Полымя. 1960. №6.

² Brückner A. Z niwy białoruskiej. Kraków, 1918. S.9–10.

³ Grabowski Tad. St. Białoruś pod rządami Rosji. Kraków, 1916. S.20.

⁴ Szczęsny Bronowski. Państwo polskie a kwestja białoruska. Warszawa; Lublin; Łódź; Kraków, 1919. S.4.

⁵ Ełski S. Sprawa białoruska. Zarys historyczno-polityczny. Warszawa, 1931. S.16–17.

⁶ Weißruthenien. Land, Bewohner, Geschichte, Volkswirtschaft, Kultur, Dichtung. Berlin, o.J., S.72.

⁷ Martel René. Les Blancs-Russes. Etude historique, géographique, politique et économique. Paris, 1929. P.129.

⁸ Iljaševič Mik. Bělorus a Bělorusové. Praha, 1930. S.79–80.

⁹ Sielicki Franciszek. *Dudka Białoruskaja* Macieja Buraczka. Kraków, 1891. S.73; Reedycja: Minsk 1990 // Slavica Wratislaviensia LXIV. Wrocław, 1992. S.123–124.

С.Э.СОМАЎ

АБСУРД УСЕПРАНИКАЛЬНАГА БУНТУ (Багаборніцкая драма Леаніда Андрэева "Сава")

Драма "Сава" займае асобае месца ў творчасці Леаніда Мікалаевіча Андрэева, паколькі ўвасабляе цэлы этап у мастацкім багаборніцтве пісьменніка. Будучы лагічным працягам барацьбы Андрэева супраць цуда як галоўнага аргумента рэлігіі на карысць існавання Бога, распачатай ім у аповесці "Жыццё Васіля Фівейскага" (1904), гэта драма, створаная ў пачатку 1906 г., з'явілася здзяйсненнем даўняй задумы мастака напісаць апавяданне, заснаванае на рэальным факце ўзрыву cudатворнай іконы ў курскім Знаменскім манастыры, зробленым у 1898 г. рэвалюцыянерамі А.Уфімцавым, Л.Кішкіным, В.Каменевым і А.Лагуціным.

Праблема рэвалюцыйнага тэрарызму, што паслужыла зыходным пунктам мастацкай задумы п'есы, была надзвычай актуальнай для Расіі пачатку XX ст. Сучаснікі Андрэева ўлоўлівалі ў драме намёк пісьменніка на неабходнасць пошуку новых, "менш разбуральных, аднак больш дзейсных" сродкаў барацьбы са злом, чым рэвалюцыйна-анархічны бунт¹. Аднак сам Леанід Андрэеў у прынцыпе адваргаў агітацыйнасць твора. У пісьме да У.І.Неміровіча-Данчанкі ад 4 красавіка 1906 г. ён пісаў, што "Сава" – гэта спроба даць сінтэз мяцежнага расійскага духу ў розных крайніх яго праяўленнях. <...> Як заўсёды, – прызнаваўся мастак, – я толькі стаўлю пытанні, аднак адказы на іх не даю"². Цэнтральным пытаннем п'есы прадстаўляецца пытанне аб веры чалавека ў Бога і самасцвярджэнне асобы праз барацьбу з гэтай верай. Таму ўся сюжэтная калізія прыводзіцца ў рух асноўным драматургічным канфліктам паміж анархічна настроеным тэрарыстам Савай і веруючымі людзьмі, перакананні якіх ён збіраецца разбурыць знішчэннем cudатворнай іконы Збавіцеля, сімвалізуючай у іх разуменні самога Бога-cудатворца.

Фігура Савы ў мастацка-псіхалагічных адносінах, без усялякага сумнення, стаіць вышэй за ўсіх іншых асоб п'есы, нягледзячы на іх ідэйнае "раўнапраўе". Перад чытачом – "герой", выключная натура, адзін з тытанаў светапогляднага і валявога бунтарства, падобны Васілю Фівейскаму ("Жыццё Васіля Фівейскага"), Пелагеі Караулавай ("Хрысціяне"), Іудзе Іскарыёту ("Іуда Іскарыёт") і інш. Па ступені праяўлення ўнутранай волі з Савам у п'есе можа параўнацца, бадай што, Цар Ірад, які самавольна адпаліў сабе руку ў печы.

З'яўленне Савы ў родным горадзе – гэта не проста прыход тэрарыста, прывабленага хваробнай цягай да сацыяльна небяспечных учынкаў, гэта

выбух адыёзнай ідэі, якая фарміравалася ў нетрах вантробнага мяшчанскага існавання андрэеўскага аблыжнага хрысціянства на працягу стагоддзяў, падобна таму, як у зляжалай кучы гніласнага смецця з энергіі разлажэння паступова ўзнікае агонь, што ў выніку пажырае гэту кучу і ператварае яе ў попел. Ідэю знішчальнага полымя нясе ў сабе і Сава, які вырашыў пачаць выкананне сваёй асабістай праграмы ашчасліўлення чалавецтва з рэвалюцый супраць Бога.

Канчатковай мэтай праграмы Савы з'яўляецца абсалютнае вызваленне чалавека ад усіх ланцугоў зямнога існавання, светапоглядных, культуралагічных і сацыяльных. Выяўляецца гэта ў тэорыі "голага чалавека на голай зямлі", паводле якой неабходна знішчыць усе дасягненні чалавечай цывілізацыі як шкодныя, бо яны скоўваюць свабоду чалавека і забруджваюць яго свядомасць, не здольную ў іх вузкіх рамках прагрэсіўна развівацца. Сава ненавідзіць культуру і ўсё з ёй звязанае. Пры дапамозе шматлікіх выбухаў ён намагаецца знішчыць па парадку: веру ў Бога як асноўны светапоглядны падмурак чалавечай цывілізацыі; літаратуру і мастацтва як сховішча традыцый даўніны; гарады як цэнтры тэхнічнай цывілізацыі новага часу. Вынікам такога "лячэння агнём" павінна стаць узноўленае чалавецтва, якое пачне будаўніцтва соцызму на новых прынцыпах і ў новых формах справядлівага міраўтварэння.

Паходжанне архаічнай тэорыі Савы ў савецкім літаратуразнаўстве было прынята тлумачыць як вынік сацыяльнага вопыту героя³, "які аднойчы нарадзіўся. Нарадзіўся і пайшоў глядзець. Убачыў цэрквы – і катаргу. Убачыў універсітэты – і дамы цяпімасці. Убачыў фабрыкі – і карцінныя галерэі. Убачыў палац – і нару ў гноі. Падлічыў гэтак... колькі на адну галерэю астрогаў прыпадае, і вырашыў: трэба знішчыць усё"⁴. Іншымі словамі, Сава даследаваў "несправядлівасці эксплуатацыйскага грамадства" і прышоў да рэвалюцыйнай ідэі, якую давёў да абсурду ўсеразбурэння. Аднак на самой справе Савам рухае зусім не жаданне вызвалення прыгнечанага чалавека працы, пралетарыя ці селяніна, паколькі для яго прыгнечаным з'яўляецца чалавек увогуле; паводле яго рэвалюцыйнага плана павінны загінуць дурныя, веруючыя, слабыя, хворыя, а гэта як раз і ёсць просты народ – тыя, хто больш за ўсіх маюць права на ўвагу і міласэрнасць.

З гуманістычных пазіцый Сава надта супярэчлівы. Пры выбары сродкаў дасягнення "вялікай мэты" яго альтруістычнае жаданне вызвалення усечалавека натываецца на незвычайную мізантрапічную крыважаэрнасць. Рэальных жывых людзей ён пагарджае, і гэта тычыцца не толькі простага народа, які валачэ сляпое і нявольніцкае існаванне, але і адукаванай часткі грамадства, якая, па меркаванні Савы, таксама жыве "па-дурному" і "бесталкова". Нездарма Ліпа папракае Саву тым, што ён нікога не любіць, а любіць толькі самаго сябе і "свае мроі" (419). Паважае Сава толькі тэарыстаў, актыўных дзеячаў на ніве грамадзянскага разбурэння, аднак і да іх адносіцца з вялікай пагардай, паколькі не бачыць у іх дзейнасці размаху, здольнага зрабіць дрэннаму чалавечаму жыццю вартую яго разбэшчанасці страту. Любоў і павага Савы звёрнута да чалавека будучыні, да абстрактнай, свабоднай, гордай і велічнай істоты, другімі словамі – да звышчалавека. Відавочна, што і звышанархічная тэорыя Савы ўбірае ў сябе разнастайныя элементы дактрын, ад ніцшэанства да марксізму, якія лічаць непазбежнымі масавыя кравапраліцці на шляху да будучай сацыяльнай гармоніі.

Дамаганні Савы маюць касмічныя маштабы, а таму нагадваюць дамаганні псіхічна нездаровага чалавека. Без усялякага сумнення, Сава – асоба абсурдная, і недарэчнасць яго тэорыі відавочная. Імкнучыся да вызвалення чалавека, ён жадае зняць з яго ўсё "брудныя" напластаванні культуры, якія, па сутнасці, з'яўляюцца зместам чалавечай асобы і нябачнай плошчю яго думкі. Усведамленне Савы паглыблена ў свет ілюзій, значна больш далёкіх ад рэчаіснасці, чым рэлігійныя ілюзіі Цара Ірада, Ліпы ці Сперанскага.

Акрамя таго, што Сава абсурдны, ён яшчэ і парадаскальны. Парадокс Савы заключаецца ў тым, што ён, ваяўнічы багаторца, які хваравіта ненавідзіць усё рэлігійнае, ёсць глыбока нерэлігійны тып. На гэту асаблівасць персанажа звярнуў увагу Д.Аўсяніка-Кулікоўскі, які сцвярджаў, што бунт галоўнага героя

не з'яўляецца люстэркавым адлюстраваннем рэальнага анархізму, а мае пад сабой "рэлігійную падкладку": "Яго хворая думка б'еца... у рамках уяўленняў аб другім прышэсці, аб Месіі, аб антыхрысце, аб пасланым у свет і аб паслаўшым"⁵.

Да ўспрымання рэчаіснасці Сава падыходзіць не з дыялектычных, а з рэлігійна-метафізічных пазіцый, аднак спасцігнуць гэта герой не мае магчымасці, паколькі яго слабае разуменне аказваецца зусім не падрыхтаваным для разгорнутага самааналізу. Ідэя "голага чалавека", якой прытрымліваецца Сава, ёсць нішто іншае, як люстэркава перагорнутая ідэя "дагістарычнага Адама", чыстага чалавека, да яго трагічнага грэхападзення. Сава прапаведуе ачышчэнне праз вяртанне чалавека ў першабытнае становішча, жадае менавіта таго, неазмрочанага пазнаннем добра і зла рая, аб якім так горка плакалі Сашка з бацькам у незабыўным "Анёльчыку". Вось толькі сродкі, выбраныя Савам, з'яўляюцца не хрысціянскімі, а, наадварот, антыхрысціянскімі.

Адпаведнасць духоўнага вобліку Савы традыцыйным уяўленням аб антыхрысце выяўляецца ў шматлікіх дыялогах драмы, сам герой называе сябе "чортам" (415). Нездарма Андрэў надзяляе свайго "любімца" шматлікімі параўнаннямі і эпітэтамі, якія сведчаць аб дэструктыўнай актыўнасці гэтага чалавека. Розныя дзеючыя асобы ўспрымаюць Саву як разбойніка з песу, як "ідала", што варочае вачыма і пужае людзей, як "сабаку", "звар'яцелага" (па-хрысціянскі той, у каго ўвайшоў д'ябал), як чалавека "чорнага", як "Каіна", "сатану", "антыхрыста", "ворага рода чалавечага" і "звера". Нарэшце, у хвіліну, калі Сава па-д'ябальску спакушае манаха Кандрація, падштурхоўваючы яго да ўзрыву іконы, той, у сваю чаргу, называе спакусніка "неацэнным анёлам" (407). Апошняя акалічнасць у найвышэйшай ступені варта ўвагі, таму што Сава неасэнсавана ўяўляе сябе менавіта такім.

Ідэя ачышчальнага агню напасткі злучаецца з матывамі хрысціянскага Апакаліпсіса, дзе паўшыя анёлы смерці (гэта значыць – д'яблы) спапяляюць ганебны род людскі на парозе Другога Прышэсця ў свет Збавіцеля дзеля Страшнага Суда. Невыпадкава ў размове з Ліпай Сава здзіўляецца, чаму людзі так страсна прагнуць прышэсця ўваскрэшанага Хрыста. "Добра, зразумела, – гаворыць Сава, – калі ён прыдзе з мядовым пернікам, а калі замест таго ён бізуном па ўсёй зямлі: вон, гандляры, з храма!" (385). Менавіта гэту ўзнёслую місію помсты за грахі і бярэ на сябе Сава, ён заве сябе "мсціўцам" і ў хвіліну светапогляднага прыпадку крычыць: "Я толькі пасланы, але той, хто паслаў мяне... хто паслаў мяне – неўміруч" (422). Аднак каго ён пры гэтым мае на ўвазе: Бога ці д'ябла?

Менавіта тут тоіцца парадокс: Сава імкнецца здзейсніць справу на карысць чалавецтва, фактычна дзеля ісціны Божай, але зрабіць гэта ён спрабуе праз канчатковае знішчэнне Бога, разбурэнне чалавечай веры ў Яго як асноўнай перашкоды дасягнення раю. Іншымі словамі, Сава адчувае карэнную супярэчнасць паміж абсалютнай боскай ісцінай – ідэалам усясветнай гармоніі – і цвёрда засвоенай ім ісцінай чалавечай разбэшчанасці, той самай "усеагульнай праўдай зямлі", якую так упарта шукаў а. Васіль Фівейскі. Гэту супярэчнасць Сава жадае зняць праз знішчэнне абрыдлай "праўды факта", як ён выражаецца, аднак зрабіць гэта ён імкнецца не дзеля Бога (абсалютнай Ісціны), а дзеля Чалавека (таго ж "факта").

Савава ідэя Боскага царства на зямлі без Бога не новая, яна не належыць ні анархізму, ні марксізму новага часу, паколькі была сфармуляваная задоўга да нараджэння Хрыстова і аддадзена чалавечай думкай дэманічным сілам сусвету. Грубы, "мужыцкі, просты" розум Савы не ўздываецца да тонкасцей прынцыповай светапогляднай уласцівасці, а дзейнічае ў рамках больш простых катэгорый. Ён бачыць "паганага халопа", чалавека-нявольніка, і перш за ўсё, нявольніка ідэі Бога, а таму жадае разбурыць дынамітам гэтага галоўнага ідала чалавецтва дзеля таго, каб вызвалены, "малады і смелы" Чалавек быў здольны "ахапіць свет", паўнапраўна заняць Яго месца і як творца стварыць новае, "добрае жыццё". Сава ўяўляе сябе паўбогам, яму здаецца, што ён сваёй думкай абдымае ўвесь свет, яго мінулае і будучыню.

Бунт Савы супраць Бога пры гэтым вельмі нагадвае хрысціянскае апісанне ўзнікнення сусветнага зла. Памятаецца, што першым рэвалюцыянерам у гісторыі быў найвышэйшы Анёл Дзянніца – Люцыпар ("носьбіт света"), які потым атрымаў імя Сатаны ("праціўнік") ці д'ябла ("раздзяляльнік", той, хто аддзяляе людзей ад Тварца), а вынікам першай рэвалюцыі супраць Бога стала ўзнікненне пекла. Нешта падобнае мроіцца і Саве ў яго гордым імкненні здабыць звышіндывідуальную самасць. "У агні і громе перайсці жадаю я сусветную мяжу!" – крычыць ён сястры; а нараджэнне новага чалавека ўяўляецца яму ў крываваых фарбах апошняй сусветнай катастрофы: "Я бачу, як гараць вашы гарады. Я бачу полымя! Ён ідзе, вольны чалавек! Ён народзіцца ў полымі!.. Ён сам полымя і разбурэнне! Канец нявольніцкай зямлі!" (422, 425)¹¹. Пасля ўсяго гэтага, на думку Савы, абавязкова павінен прыйсці рай.

Відавочна, што свядомасць героя настолькі ж рэлігійна, як і абсурдна. Больш таго, яго тэорыя па ўнутранай ідэйнай сутнасці цалкам упісваецца і ў хрысціянскую карціну грэхападзення праайцоў, вось толькі выводзіць ён яе на больш "сучасны" ў тэхнічных адносінах узровень. Калі біблейскія Адам і Ева былі яшчэ вельмі слабыя і па каварнай парадзе д'ябла спрабавалі здабыць сабе боскую годнасць праз крадзёж (яны нябачна выкралі плод з дрэва пазнання добра і зла), то сучасны чалавек, ва ўяўленні Савы, ужо стаў досыць сталым дзеля таго, каб узброіцца дынамітам і стаць на шлях адкрытай барацьбы са сваім Тварцом за новыя выключныя правы ў сусветным быцці. З гэтага пункту гледжання, парадаксальнасць светапогляднага становішча Савы фармулюецца яшчэ прасцей: праз новае грэхападзенне ён жадае вярнуць рай, страчаны ў выніку грэхападзення.

Яскрава выражаны антыхрысціянскі характар андрэўскай драмы абсалютна правільна вызначыў Д.Меражкоўскі, які бачыў у вобразе Савы "папярэдніка антыхрыста". "Нельга адмаўляць толькі Бога ў імя чалавецтва, – пісаў крытык у артыкуле "У малпіных лапах", – а воляй-няволяй прыходзіцца адмаўляць Богачалавецтва ў імя Чалавекабожства"¹². На самой справе "атэізм не можа не быць антытэізмам", паколькі ідэя Бога – гэта прынцыповая светапоглядная катэгорыя, якую можна прымаць або адвяргаць, што па сутнасці і ёсць антыхрысціянства; сапраўднае ж а-тэістычнае становішча можа быць уласціва толькі жывёліне, у якой не ўзнікае праблемы маральнага выбару, калі яна адчувае патрэбу есці другую жывёліну.

Меражкоўскі, фантазіі якога не хапіла рэвалюцыйнасці, каб уявіць сабе магчымыя межы бунта чалавека супраць Бога, зрабіў памылковае меркаванне, што Андрэеў у "Саве" дайшоў у сваім багаборніцкім кашчунстве да апошняй крайнасці, якой азначаецца будучае "схіленне" пісьменніка да Хрыста¹³. На самой жа справе андрэўскі бунт зусім яшчэ не дасягнуў свайго апагея, сцэнічны Сава спакушаецца больш на чалавечую веру ў Бога і на выяву Бога ў якасці сімвала гэтай веры, чым на сутнасць хрысціянскай ідэі. Герой больш не прымае сусвет, створаны Богам, і гэтай сваёй якасцю ён асабліва спадабаецца аўтару, які ненавідзіць пошласць і недасканаласць зямнога быцця. "Асабіста мне Сава-чалавек вельмі падабаецца, – прызнаўся пісьменнік у пісьме Курсінскаму. Ён не мой "герой" – такім я магу назваць толькі Цюху – аднак ён моцны, поўны нянавісці да існага, непрымірымы, і за гэта я люблю яго. За гэта ж я люблю і цара Ірада, і не ведаю, каго больш люблю"¹⁴.

Аднак мастака-бунтара, у адрозненне ад яго фанатычнага героя, не пакідалі сумненні ў правільнасці выбранага шляху. Яшчэ задоўга да напісання "Савы" ў перыяд абмеркавання ідэйнай накіраванасці будучага твора Андрэеў ставіў перад сабой складанае пытанне: "Ці не лепш пакінуць Бога дзеля... працуючых і абцяжараных?"¹⁵. Хоць агульны сэнс драмы адмоўна адказвае на гэтае пытанне, яно, аднак, выразна сфармулявана аўтарам і выражана вуснамі Ліпы. "Нікога ж у іх няма, акрамя Хрыста, – ва ўсіх гэтых няшчасных, убогіх..., – гаворыць яна брату, – а ты пажадаў адабраць у іх (падкрэслена мною – С.С.) апошняе – апошняе спадзяванне, апошняе суцяшэнне" (416, 419). Пры гэтым, на думку пісьменніка, хрысціянская ідэя Бога, якая дала

падставу рэлігійнаму цемрашальству, у той жа час уяўляецца не толькі часткай ілюзій цёмнай народнай стыхіі, але і арганічнай састаўной часткай агульна-чалавечай культуры.

На самой справе, што застанецца ад сучаснага чалавека, не здольнага нават да ўспрымання супольнасці небагатых дасягненняў навуковых ведаў, якія, у сваю чаргу, яшчэ не выпрацавалі ўсеагульнай этычнай праграмы чалавечай дзейнасці, гатовай замяніць сабой развітую этыку хрысціянства, калі ў яго адабраць арыентацыю на катэгарыяльны імператыў уседасканалай духоўнай "Сутнасці"? Калі нават у веры чалавек часам "зверападобны", ці не ператворыцца ён без веры ў звычайнага драпежнага зверу, які дапускае ўсё? Адказу Андрэеў не дае, паколькі пытанне дзеля яго самога застаецца адкрытым.

З аднаго боку, Андрэеву як чалавеку рускаму ўласціва ўсё багацце супярэчлівых праяў чалавечага духу, ад рэлігійнасці да "бяссэнсавага і бязлітаснага" бунтарства, у ім самім цалкам ужываюцца і змагаюцца паміж сабой ідэйныя сутнасці яго герояў. З другога боку, складваецца ўражанне, што мастак прадпрымае ў "Саве" нешта падобнае на рэвізію асабістых светапоглядных пазіцый, прасочвае іх фарміраванне і змену на працягу часу. Гэтым ён відавочна падрыхтоўвае назрэлую, калі не прынцыповую, дык грунтоўную перабудову сваіх адносін да праблем чалавечага розуму, культуры, сэнсу жыцця і смерці, сваіх уяўленняў пра "Бога", "лёс", "цемуру" і інш., якая абудзецца двума гадамі пазней і будзе адзначана з'яўленнем вяршыннага твору пісьменніка – аповесці "Іуда Іскарыёт".

¹ Евг. Л. (Ляцкий Е. А.) Литературное обозрение // Вестник Европы. 1906. №12. С.837–838.

² Ученые записки Тартуского государственного университета. Вып.199. 1962. №2. С.385,386.

³ Бабичева Ю. В. Драматургия Л.Н.Андреева эпохи первой русской революции. Вологда, 1971. С.57; Иезуитова Л. А. Творчество Леонида Андреева (1892–1906). Л., 1976. С.235.

⁴ Андреев Л. Н. Собр. соч.: В 6 т. М., 1990. Т.2. С.404. (Пераклад мастацкага тэкста мой – С.С.) У далейшым старонкі гэтага выдання ўказваюцца ў тэксце артыкула ў дужках.

⁵ Овсяннико-Куликовский Д. Н. Литературные беседы. ("Савва" Л.Андреева) // Страна. 1906. №176. 3 окт. С.2.

⁶ Мережковский Д. С. Полн. собр. соч. М., 1914. Т.16. С.30.

⁷ Там жа. С.39.

⁸ Литературное наследство. Т.72. Горький и Леонид Андреев. Неизданная переписка. М., 1965. С.266.

⁹ Там жа. С.131.

А.В.МАКАРАВА

ДЫЯЛОГ У ЛІРЫЦЫ МАРЫНЫ ЦВЯТАЕВАЙ

Глыбокае вывучэнне лірыкі Марыны Цвятаевай немагчыма без разгляду праблемы дыялога, які шмат у чым вызначае спецыфіку яе асноўных паэтычных форм. Маецца на ўвазе пастаянная наяўнасць звароткаў, эмацыянальная напружанасць, характэрная для дыялога, рытарычныя пытанні, воклічы, стыхійнае развіццё сінтаксічных канструкцый, частае ўжыванне формы другой асобы дзеяслова і займенніка, несумненная прысутнасць адрасата амаль у кожным вершы, эканомія моўных сродкаў. Паэзію Цвятаевай, вельмі яскравую і палымяную, немагчыма ўявіць без дыялагічнай скіраванасці, бо толькі заўсёднае адчуванне пазтам прысутнасці адрасата лірыкі дае яму штуршок да такіх адкрытых і шчырых выказванняў. Увогуле, Цвятаева – паэт дыялагічны па сваёй сутнасці. Яна не мысліць сябе без дыялога з усім наваколлем. Лірычная гераіня Цвятаевай настроена на зносіны, яна імкнецца ў чымсьці пераканаць чытача, нешта паведаміць аб сваім стане душы, данесці да яго свае думкі. Дыялагічнасць цвятаеўскай паэзіі выяўляецца таксама і ў тым, што ўнутраны свет паэта ўвасабляе ў сабе шмат розных граняў: душы іншых людзей, імпульсы сусвету. Ёй дадзена "Все понять и за всех пережить".¹

І вось пры гэтым праблемі дыялога ў творчасці Марыны Цвятаевай, якая, як здаецца, з'яўляецца вельмі значнай для асэнсавання творчасці паэтэсы, яшчэ не нададзена асаблівай увагі ў літаратуразнаўстве. Да гэтага часу даследнікі спадчыны Марыны Цвятаевай Б.М.Сіваволаў і М.Л.Гаспараў звярнулі ўвагу толькі на адзіны напрамак агульнай яе дыялагічнасці: гэта

звароты ў вершах паэта да канкрэтных асоб, з якімі яна мела знаёмствы, або літаратурныя творы, навяяныя адносінамі з пэўнымі людзьмі: А.Белым, В.Брусавым, Б.Пастэрнакам і інш.

Між тым у вершах паэтэса звяртаецца і да каханага, і да сяброўкі, і проста да чытача, да радзімы, да дрэваў, дома і ў рэшце рэшт – сама да сябе. У Цвятаевай шмат вершаў, звярнутых проста да чытача, да ўсіх людзей. Як і кожны чалавек, яна шукае разумення і любові, і ў адчаі патрабуе гэтага ад ўсіх людзей, просіць хоць крышачку чалавечага цяпла:

К вам всем — что мне, ни в чем не знавшей меры
Чужие и свои! ? —
Я обращаюсь с требованием веры
И с просьбой о любви.²

У выпадку такога звароту да ўсіх у цэлым або да нейкай адной абстрактнай асобы можна гаварыць аб так званым “спавядальным дыялогу”,² калі асабліва значная роля “другога чалавека, як такога, пазбаўленага ўсялякай сацыяльнай і жыццёвай прагматычнай канкрэтызацыі”³. Тады свет як бы падзяляецца для паэта на дзве часткі: “Я” і “іншыя”. І такі чалавек – прадстаўнік усіх “іншых” для “Я”. Тады дыялог – у найвялікшай ступені сродак самавыражэння.

Але пры ўсім гэтым дыялогу ў чыстым выглядзе ў паэзіі Цвятаевай няма. Грань дыялогу, прадстаўленую ў яе творчасці, можна азначыць як перадачу глыбока суб’ектыўнага аднабаковага ўспрымання свету: гэта апісанне псіхалагічнага стану аднаго з удзельнікаў дыялога, прычым праз яго бачанне выяўляецца дыялагічная сітуацыя і паводзіны другога ўдзельніка. Таму часам за сілай і гучнасцю свайго ўласнага голасу, заклапочаная імкненнем выгаварыцца да канца і пільна ўслухоўваючыся ў сваё слова, Цвятаева не чуе суб’яседніка. Яна як бы нейтралізуе, заглушае яго, запаланне ўсіх сваёй стыхійнасцю, бязмежнасцю і неўтаймаванасцю пачуццяў, думак, з другога боку, яна ўсё роўна не можа ахапіць ўсю сябе, цалкам выказаць. Сама яна не можа гаварыць без таго, каб слухалі яе – толькі слухалі, больш нічога.

Чалавек з’яўляецца на свет у адзіноце і пакідае яго таксама адзін. Ён увесь час адзінокі, нават калі мае родных, сяброў, каханых. Тым больш адзінокі паэт. Але і ён спрабуе з дапамогай сяброўскіх узаемаадносін, творчасці перамагчы адчуванне непрыкаянасці, сваёй непатрэбнасці. Творчасць – гэта таксама сродак зносінаў са светам. Здраецца, для паэта яго творчасць робіцца амаль што адзінай крыніцай зносінаў: так было з Марынай Цвятаевай у эміграцыі, калі творы, нават не друкаваныя, давалі сілы жыць. У кожным дыялагічным вершы суб’яседнік угадваецца, угадваецца яго рэагаванне на сказанае – так ці інакш, але другая асоба прысутнічае. У працэсе ўзаемаадносін чалавек пазнае сябе. Улічваючы ўчынкi іншых людзей, мы самі будзем уласныя паводзіны ў залежнасці ад гэтага. “Ты” – каб зрабіцца бліжэй да другога і пазнаць самога сябе як нешта вельмі асабістае, патаемнае. Цвятаева вельмі востра адчувае сваю адзіноту, таму трагічная нота заўсёды моцна гучыць у яе творчасці. Дыялагічнасцю вершаў яна імкнецца пераадолець адзіноту, усталяваць сувязь са светам. Яна быццам хоча аддаць усю сваю душу да апошняй кроплі людзям, хоча падарыць усё багацце свайго ўнутранага святла свету знешняму і разумее немагчымасць гэтага. Кожны верш – часцінка душы, якая мае свайго адрасата.

Такім чынам, пры маналагічнай паэтычнай форме ў Цвятаевай прысутнічае пастаянны фактар звароту.

Звяртаючыся да іншых, Цвятаева ў выніку хоча зразумець і шукае самую сябе, хоча спасцігнуць свае асабістыя перажыванні; суб’яседнік або адрасат існуе для яе толькі як інструмент, з дапамогай якога былі выкліканы тыя ці іншыя пачуцці, і як яб’ект, на які можна фармальна накіраваць свае эмоцыі і намалюваць яго чытачу з суб’ектыўнага пункту гледжання.

Да таго ж цвятаеўская паэзія адзначаецца багаборчай накіраванасцю. Паэзія Цвятаевай з’яўляецца багаборчай, таму што паэтэса адчувае сябе дастаткова моцнай, незалежнай, самакаштоўнай, творцам свайго ўласнага свету, у якім яна пануе. Гэта свет мараў і летуценняў, свет фантазіі, чароўнае

царства паэтычнага свету. Ён ідэальны ва ўсім, бездакорны, таму што не прыгнятае душу чалавека і яна гаспадарыць у ім. Але Цвятаева нават не гаспадыня свайго лёсу ў свеце, створаным Богам і людзьмі. Знешнія абставіны аказваюцца мацнейшымі за чалавека, і жыццё яго робіцца невыносным: гэта вечная барацьба, несупыннае праціўленне варожаму да чалавека лёсу. Чалавек у час вялікіх трагічных падзей становіцца пясчынкай, што згубілася ў жыццёвым моры і не можа знайсці сябе, плывучы па плыні, аддаючыся на літасць бурлівых хваляў. Ён маленькі човен, які шторм кідае з боку ў бок, пагражаючы з усяго маху штурхнуць да берага і разбіць. Тады ў чалавека ўзнікае жаданне быць пачутым, каб хоць як-небудзь пераадолець хаос, разгубленасць душы, сваю бездапаможнасць, каб знайсці хоць якую зачэпку, дагаварыцца са светам. Дыялог дае магчымасць пошуку ў свеце, у душы чалавека гармоніі. Цвятаева імкнецца да гармоніі са светам і не знаходзіць яе. Дыялог – бунт супраць нівеліравання асобы ў эпоху татальных разбурэнняў. Цвятаева паўстае багаборчай натурай. Яна не прызнае ніякіх канонаў, догмаў, норм свету – не змяшчаецца ў гэтыя рамкі, выціскаецца з іх, жыве па сваіх законах і мерках. І ніякім чынам нельга ўтрымаць яе, бо яна ірвецца на свабоду, жадае неабмежаванасці ў сваіх нястрымных пачуццях. Людзей, што сустракаліся ёй у жыцці, палохала гэта, яе не разумелі, як цяпер некаторыя не ўспрымаюць цвятаеўскую паэзію, на якой адбілася ўся стыхійнасць пачуццяў аўтара. Атрымліваецца, што паэт крычыць у бездань: яе не прымаюць з яе “безмерностью в мире мер” і не чуюць. Такім чынам, гэты свет, утвораны Богам, для Цвятаевай цесны, ён прымушае пакутаваць, і яна, успрыняўшы вопыт рускай класічнай літаратуры, вопыт Дастаеўскага, вяртае Тварцу білет, які дае права на жыццё: “На твой безумный мир ответ один – отказ” (196).

Адзін з герояў рамана Дастаеўскага “Браты Карамазавы” гаворыць: “...Не бога я не принимаю... я только билет ему почтительнейше возвращаю”.⁴

Паэт не прымае рэчаіснасці і жыццё такімі, якія яны ёсць. Слова паэта – гэта ўжо залог яго бессмяротнасці і думка яго богападобная.

З другога боку, Цвятаева – богашукальніца. У дыялогу яна шукае саму сябе – сябе творцу, а значыць, шукае ў сабе Бога. Калі б Бог не стварыў яе менавіта такой, яна б не існавала і не стварыла б свой асабісты свет; калі б не было знешняга свету, няхай сабе далёка не ідэальнага, яна б не змагла ўявіць свет паэтычны, вобразы якога паэт улоўлівае ў лепшых праявах рэальнага.²¹

Цвятаева шмат пісала пра цела, якое перашкаджае бессмяротнай душы паэта, што таксама з’яўляецца традыцыйным для рускай літаратуры. Але яна добра разумела і тое, што падзеі знешняга свету даюць падставу для ўнутранага жыцця. Бог стварыў яе, такую сапраўдную, з усёй неахопнасцю, неабмежаванасцю душы. І Цвятаева ўслаўляе Тварца, пая яму асану. Яна – паэт ад Бога, бо натхненне на яе выходзіць звыш. Цвятаева – сама творца і тым самым набліжаецца да Тварца, свой вызаў пасылае да яго. Але яна і багаборца, таму што блізка стаіць да Бога. На гэтай супярэчнасці заснавана ўся цвятаеўская паэзія. Гэта таксама яе непарыўнасць душы і цела – імкненне паэта знайсці гармонію паміж імі і немагчымасць яе. Але ўсё роўна: адно не можа існаваць без другога. Так і багаборства не магчымае без блізкасці да Бога.

Цвятаева звяртаецца да сваёй душы як да нейкай іншай жывой істоты, якая існуе незалежна ад яе і ў той жа час непарыўнымі вузамі звязана з ёй. Магчымасць дыялога заўсёды ўзнікае за кошт дыстанцыявання ад суб’екта: здольнасць пранікнуць у іншы свет з’яўляецца, калі чалавек знаходзіцца на адлегласці і сілай думкі сваёй дакранаецца да яго. У дадзеным выпадку дыстанцыяванне робіцца магчымым шляхам абстрагавання паэта ад свету ўласнай душы:

В тот час, душа, верши
Миры, где хочешь
Царить – чертог души,
Душа, верши.⁵

Нішто не можа наталіць цвятаеўскую прагу да дыялогу. Нішто не можа перашкодзіць ёй звяртацца да чалавека і такім чынам злучацца з ім, нават смерць:

Осыпались листья над Вашей могилой,
И пахнет зимой.
Послушайте, мертвый, послушайте, милый:
Вы все-таки мой (61).

У цвятаеўскай паэзіі шырока прадстаўлены кантэкст сусветнай літаратуры. Напрыклад, яна выкарыстоўвае ў сваёй творчасці антычныя матывы. Паэтэса ўяўляе сябе антычнай гераіняй (Эўрыдыкай, Арыяднай, Федрай) і ад яе імя звяртаецца да героя. Такім чынам, вядомы сюжэт падаецца на новым сэнсавым узроўні. Цвятаева бярэ на сябе выкананне пэўнай ролі, як акцёр у тэатры:

Там, на Земле, мне подавали грош
И жерновов навешали на шею.
— Возлюбленный! Ужель не узнаешь?
Я ласточка твоя — Психея! (88)

Дыялог — гэта заўсёды гульня, і не толькі гульня са словам. Сваё разуменне дыялога, узаемаадносін з людзьмі Цвятаева выказвае ў вершы “Занавес”. Лірычная гераіня параўноўвае сябе з заслонай і з дапамогай гэтага выражае свае адносіны да жыцця: навакольнага свету і нейкага канкрэтнага чалавека. Адбываецца апісанне думак гераіні, яна гаворыць, спрабуе растлумачыць свае пачуцці пры дапамозе тэатра. Паралель з тэатрам праводзіцца на сэнсавым узроўні — гэта ўжо тэатр у паэзіі, а не паэзія ў тэатры, як у папярэднім вершы. Паэт аказваецца паміж адносінami: чалавек—чалавек, з аднаго боку, і чалавек—свет, з другога боку, як заслона паміж залай і сцэнай. Такім чынам, тут апісваюцца два дыялогі: унутраны і знешні. У сваіх зносінах з другім чалавекам, будучы “великой собственницей” да чужой душы і не жадаючы падзяляць гэтага чалавека з іншымі, Цвятаева быццам заслання яго ад жыцця, як заслона закрывае сцэну ад залы. Але ў нейкі момант гэта робіцца немагчымым і заслона адкрываецца: чалавек хоча свабоды, зносін са светам і таямніца адносін паміж асобамі знікае. У гэты час свету адкрываецца ўся глыбіня пакутаў паэтэсы:

Из последнего сердца тебя, о недра,
Загораживаю. — Взрыв!
Над ужа-ленною — Федрой
Взвился занавес — как гриф (137).

Лірычная гераіня безабаронная, з усёй непрыкрытай ранімасцю душы, нястрымнымі думкамі і пачуццямі з’яўляецца перад жыццём, растрэчвае душэўныя сілы без астатку, разбіваючы сваё сэрца ўшчэнт. І так кожны раз у адносінax з людзьмі, як перад кожным наступным спектаклем:

Нате! Рвите! Смотрите! Течет, не так ли?
Заготавливайте — чан!
Я державную рану отдам до капли!
(Зритель — бел, занавес — рдян.) (137)

Дыялог паміж двума суб’яднікамі можа тлумачыцца як унутраны дыялог і палохаючыя супярэчнасці. Калі нарэшце гэта вырвецца вонкі, чалавек зможа жыць далей, але заслона зноў апускаецца:

И тогда — сострадательным покрывалом —
Долу, знаменем прошумя.
Нет тайны у занавеса — от зала.
(Зала — жизнь, занавес — я.) (137)

Тут выяўляецца здольнасць паэтэсы быць адразу ўсім: і рэжысёрам, і акцёрам, і гледачом гэтага спектакля. Цвятаева ўвесь час пераўвасабляецца і застаецца сабой. “Занавес” — гэта дыялог у дыялогу, верш у вершы.

У паэзіі Марыны Цвятаевай выявілася непарыўная сувязь са светам і з людзьмі, жаданне пазбягаць адзіноты, адчуванне сябе ў прыродзе, у іншым чалавеку — поўнае растварэнне ў стыхіі і ў той жа час невычэрпнасць і цэласнасць аўтарскага “Я”.

Экспрэсія і драматургічнасць – характэрныя рысы паэтыкі М.Цвятаевай. Менавіта праз дыялог, у аснове якога ляжыць канфлікт, адбываецца ў яе выхад на драматургічнасць паэзіі.

Творчасць М.Цвятаевай, як і сама асоба, выявіла адкрытасць сябе свету, пастаянную гатоўнасць да зносін, але і замкнёнасць на сабе, бо талент паэта самадастатковы і самакаштоўны.

¹ Цвятаева М. Соч. М., 1988. Т.1. С.43.

² Она же. Избранное. М., 1990. С.132. Далей пры цытаванні ў тэксце ўказваюцца старонкі па гэтым выданні.

³ Бахтин М. Проблемы творчества Достоевского. Киев, 1994. С.172.

⁴ Достоевский Ф. Братья Карамазовы. М., 1981. Кн.1. С.279.

А.І.БІЛЮЦЕНКА

АПАВЯДАЛЬНІК У "ЗАПІСКАХ СОПЛІЦЫ" Г.ЖЭВУСКАГА

У польскай літаратуры, бадай, няма другой такой творчай натуры як Генрык Жэвускі (1791–1866): цяжкай для разумення, складанай і супярэчлівай. З'яўляючыся "фанатыкам" даўнейшай Польшчы, ён лічыў Рэч Паспалітую самай мудрай і "дабрадзейнай" дзяржавай, шанаваў гісторыю народа, але ў той жа час згаджаўся з падзеламі Польшчы і верна, аддана служыў царскай Расіі. Больш таго, яму ўдалося прымірыць свае пачуцці і прынцыпы глыбока веруючага католіка з прызнаннем і шанаваннем палітыкі рускага царызму, які ўціскаў Касцёл¹.

Літаратурная кар'ера пісьменніка Г.Жэвускага, ля вытокаў якой стаіць А. Міцкевіч, пачалася з апублікаванага ў 1839 г. ў Парыжы зборніка апавяданняў "Запіскі Сопліцы" – першай і адначасна лепшай кнігі ў творчай спадчыне аўтара, якая заняла трывалае месца сярод шэдэўраў польскай прозы XIX ст. У гісторыі польскай літаратуры лічыцца, што менавіта "Запіскі Сопліцы" распачалі рамантычную гавэндку ў прозе – эпічны жанр, які цесна звязаны з традыцыйнай шляхецкай культурай. Арганізуючым цэнтрам жанру з'яўляецца апавядальнік, які вядзе нязмушаную гутарку са слухачом.

Вобраз апавядальніка і героя твора Севярына Сопліцы, які звязвае 25 гавэнд кнігі ў адзіны цыкл, – вялікая творчая ўдача пісьменніка. Сопліца ўяўляў у польскай літаратуры новы тып апавядальніка. У раманах XVIII і першай чвэрці XIX ст. апавядальнік выступаў часцей за ўсё ад імя першай асобы. У пошуках праўдзівага вобраза гістарычнага мінулага пісьменнікі звярталіся да вядомых форм: пісьма, дзённіка, дакумента, мемуараў, у якіх аўтар памастацку паказваў сваё бачанне свету. Такі апавядальнік быў выведзены ў вядомых гістарычных раманах "Грэнадзёр-філосаф" Ц.Годзебскага (1805), "Пісьмы Эльжбеты Жэчыцкай" (1824) і "Дзённік Францішкі Красінскай" (1825) К.Гофман-Таньскай, "Два паны Сецехі" (1815) Ю.У.Нямцэвіча. Ён падзяляў з аўтарам яго веды аб фактах і іх інтэрпрэтацыю. Ацэнкі і суджэнні, думкі-меркаванні не змяняліся, нават калі апавяданне было наўмысна негатыўнага характару (як у "Двух панах Сецехах"), дзе самавыкрыццё Вацлава Сецехі ў запісках, якія адносяцца да пачатку XVIII ст., служыць публіцыстычным, дыдактычным і маралізатарскім мэтам. Прынцып дакумента, быццам бы напісанага апавядальнікам, дазваляў аўтару згусяць характэрныя рысы, якія трэба было выкрыць ці пахваліць (дзённік Станіслава). У гэтым выпадку ў наяўнасці гістарызм, пададзены ў публіцыстычнай форме.

Інакш у Жэвускага. Чалавек сваёй эпохі і свайго асяроддзя, Сопліца, праламляе праз прызму свайго мыслення ўсё, аб чым расказвае, не хаваючы сімпатыі ці непрыязнасці. Аўтар не зліваецца з героем-апавядальнікам, а захоўвае дыстанцыю паміж ім і сабой. Пан Севярын – вобраз паўнакроўны, жывы і рознабаковы. Гэта не лялечная фігурка, скроеная з недахопаў (якія патрэбна высмеяць і асудзіць-зганіць) ці з добрых якасцей-заслуг, добрадзейнасці, якія патрэбна пахваліць. У "Запісках" няма аўтарскага дыдактызму: Жэвускі, як і Міцкевіч у "Пане Тадэвушы", крышку іранізуе над сваім героем, таму нават адмоўныя бакі жыцця шляхты не выступаюць дакучліва, набываючы змякчаючую перспектыву.

Цяжка скласці ў храналагічнай паслядоўнасці фрагменты біяграфіі Сопліцы, каб уявіць яго жыццё ў цэлым: яны хаатычна раскіданы па зборніку. Дакладна не вядома, калі ён нарадзіўся і колькі яму гадоў. Сірата з пяці гадоў пасля смерці бацькі, дробнапамеснага шляхціца, пляменнік кур'ера навагрудскага суда, вучань школы езуітаў, слуга ў доме віцебскага ваяводы Агінскага, адвакат навагрудскай палестры, давераная асоба князя Радзівіла, член Альбенскай Банды – (узброены атрад шляхты пры двары князя), удзельнік Барскай канфедэрацыі, ссыльны, арандатар маёнтка, муж гаспадарлівай Магдусі – такія асобныя звенні доўгага жыцця героя. Жэвускі змяшаў іх, не надаючы ніякага значэння храналогіі. З упэўненасцю можна сказаць толькі адно: жыццё Сопліцы было доўгім, і ўбачыць, і перажыць яму шмат чаго давалося. Менавіта так расказаная біяграфія пана Севярына поўнасцю адпавядае патрабаванням паэтыкі жанру гавэнды, дзе апавядальнік павінен быць непасрэдным сведкам ці ўдзельнікам як мага большай колькасці выкладзеных ім падзей, а справы, якія ён тлумачыць, ведаць з уласнай практыкі. Таму герой Жэвускага цесна звязаны з усімі сферамі жыцця шляхецкай Рэчы Паспалітай у Літве: выдатна ведае і магнацкі двор, і жыццё палестры, але апавядае толькі аб тым, што ў дадзеную хвіліну ўсплывае ў памяці.

Сопліца піша ўспаміны, адрасаваныя нашчадкам. Галоўная яго мэта – зберачы ад забыцця мінулае, перасказваючы якім яно было цудоўным і разумным. Сармацкі свет герой Жэвускага лічыць ідэальным: "Усё раней было лепш, чым цяпер", "Хоць я і стары, але не зайздросчу беднай моладзі нашай, якая перажыве мяне, таму што яна ніколі не ўбачыць таго, што мы назіралі". "Верагодна, маладыя дачакаюцца чаго-небудзь добрага, але ўсё роўна не будзе таго, што было..."² Запіскі стракаюць такія развагі. Кожная гавэнда пачынаецца своеасаблівым уступам, зместам якога з'яўляюцца пахвала мінуламу і нараканні ў адрас "дробязнага" сучаснага, а заканчваецца мараллю, што вынікае з самога апавядання і сцвярджае перавагу мінулых часоў над сённяшнім днём. У кожнай з 25 гавэнд Сопліца скардзіцца на разбэшчанасць звычайна новага часу, на адыход ад маральных нормаў. Але яго скаргі – нібыта старэчае бурчанне.

Севярын Сопліца расказвае аб тым, што бачыў сам ці чуў ад відавочнікаў. Зместам гавэнд часцей за ўсё з'яўляецца чыесыці геройства, характар ці добрыя намеры, што заслугоўваюць ухвалення, таму са старонак цыкла не знікае сур'ёзнасць апавядальніка і яго патрыятычная ўсхваляванасць. Але аб усім ён піша з гумарам. Спалучэнне патэтыкі з гумарам – характэрная рыса стылю Жэвускага ў "Запісках", што сведчыць аб разбурэнні паэтыкі рамантызму ў дадзеным творы.

Пан Севярын не можа быць творцам інтэлектуальна глыбокага, абагульненага вобраза мастацкай рэчаіснасці. Ён выдатна ведае (да самых малых падрабязнасцей) сваё шляхецкае акружэнне, але гэтае веданне яўна абмежавана найўным поглядам на свет і шкалой каштоўнасцей, вызначанай традыцыяналізмам. Трыма кітамі светапогляду Сопліцы з'яўляюцца: шляхецкая роўнасць, каталіцкая вера і патрыятызм, прыклады якіх, аднак, абуджаюць сумненні ў чытачоў.

З'яўляцца польскім шляхціцам, на думку апавядальніка, найвышэйшы гонар, "таму што шляхціц, хоць і самы ўбогі, быў роўны магнату".³ "Шляхціц ў загродзе (г.зн. у сваім маёнтку) роўны ваяводу", – гаворыць старая шляхецкая прымаўка. Пра гэтую роўнасць Сопліца дзяўбе пастаянна: шляхецкая галота літаральна захліпаецца ад усведамлення сваёй значнасці побач з магутнымі, уладнымі людзьмі. Дэманструюць яе магнаты, якія дбаюць перш за ўсё пра асабістыя інтарэсы. Але шляхецкая роўнасць несапраўдная. У гавэндах Сопліцы простыя шляхціцы пастаянна кідаюцца ў ногі, абдымаюць калені і цалуюць боты знатным. Гэтыя сцэнкі гавораць самі за сябе болей, чым галаслоўныя дэкларацыі. Адзінае шавяленне брывом князя-ваяводы – і вось ужо пераўтвораны ў нішто непакорлівы пан Трызна і былы сябар Радзівіла пан Бароўскі. Сам Сопліца карабкаецца ў гару па сацыяльнай лесвіцы, ні на хвіліну не забываючы, хто гаспадар, а хто слуга. Бадай што самым яркім прыкладам уяўнай шляхецкай "роўнасці" з'яўляецца сцэна ўсеагульнай

шляхецкай п'янкi ў час сойму, апісаная ў гавэндзе "Князь Кароль Радзівіл – пане Каханку". Вобраз "калясніцы", што коціцца па вуліцах Навагрудка, у якую запрэглася расчуленая да слёз шляхта, з цэнтральнай фігурай магната, які сеў на вялізную бочку з віном Радзівіла, у мініяцюры адлюстроўвае грамадскую сітуацыю Рэчы Паспалітай, дні якой – на зыходзе.

На старасці гадоў пан Севярын бядуе, што людзі забыліся пра Бога, абыякавыя да яго заповедзей. Раней усё было інакш. Герояў Сопліцы цяжка ўявіць без абразка. Але адносіны з Богам у іх некалькі дзіўныя. Ад злачынстваў шляхты ўратаўвае толькі прымхлівасць і смяротны страх перад пакутамі на тым свеце. У хвіліну адчаю і гневу пасля расстрэлу Валадковіча Радзівіл гатовы павесіць віленскага епіскапа, а пасля ехаць у Рым і прасіць дараванне ў Папы. Добрыя адносіны з Богам будуць адноўлены, а сумленне ачысціцца цаной шчорых ахвяраванняў. "Выключны прыклад" узвышальнай сілы рэлігійнага пачуцця прыводзіць апавядальнік у гавэндзе "Члухаўскі манастыр". Пан Чэханавецкі асудзіў у маладосці на смерць маці, каб захаваць герб і маёмасць, сваё багацце, а потым усё жыццё спакойна карыстаўся імі, зусім не думаючы пра сваё жажлівае злачынства. На схіле гадоў ён успомніў аб ім і заснаваў манастыр, куды прыйшоў разам з сынамі. Чытачу зразумела, што герой раскайваецца, каб выратавацца на тым свеце. Але Сопліца лічыць яго ўзорам сапраўднага католіка, тым часам як смерць нявіннай ахвяры жахлівага эгаізму разглядаецца толькі ў перспектыве выратавання душы забойцы.

У рэлігійным жыцці шляхты пераважае фармалізм і фанатызм, якія спалучаюцца з выбуховым тэмпераментам такіх герояў, як Валадковіч, які "пераварнуў" трох праваслаўных папоў у каталіцкую веру. Для поўнага трыумфу не хапала толькі чацвёртага, але ён памёр пад батагамі.

Сопліцу, як і яго героям, нельга адмовіць у патрыятызме – гарачым, шчырым, ахвярным, але відавочна абмежаваным. Айчына для Сопліцы – гарантыя існавання шляхецкай ідыліі. Любоў да яе – вышэй за ўсё. Для выратавання айчыны Іаахім Патоцкі гатовы адрачыся ад веры і прыняць іслам, асуджаючы сябе на вечныя пакуты ў пекле, – толькі б Турцыя аб'явіла Расіі вайну, з якой панскія канфедэраты звязвалі надзею на перамогу. "Бязмежнае высакамер'е, напышлівасць, фанабэрыстасць, з аднаго боку, і пагардлівая непрыязнасць да чужаземцаў, з другога, – з'яўляюцца двума звязанымі паміж сабой стаўпамі сармацкага патрыятызму".⁴

Вельмі важна, што апалогія мінулага Севярынам Сопліцам пададзена Жэвускім як літаратурная тэма, як частка характарыстыкі апавядальніка. Увядзенне яго ў тканіну твора вызваляла пісьменніка ад каментарыя асобных фактаў, ад выяўлення, паказу асабістых адносін да мінулага, паколькі некаторыя маральныя ўстаноўкі шляхецкай культуры, традыцыяналізм, даведзены да абскурантызму, маглі б адпудзіць нават тых, хто прагнуў ідэалізацыі мінулага. Роля захопленага летапісца мінулых часоў патрабавала "ідылічнай фальшывасці", тым часам як някідкая ў вочы, але яўна абазначаная дыстанцыя пісьменніка ад Сопліцы вяртала твору рэалістычна правільную, верную перспектыву гісторыі.

У гэтым плане вобраз апавядальніка, лічыць М.Жмігродзка⁵, з'яўляецца ключом да ўсёй канцэпцыі зборніка, "філасофскім каменем" "Запісак Сопліцы".

¹ Гл.: Tarnowski S. Henruk Rzewuski // O literaturze polskiej XIX wieku. Warszawa, 1977. S.494.

² Rzewuski H. Pamiętki Soplicy. Warszawa, 1978. S.9,79.

³ Ibid. S.150.

⁴ Lewinówna Z. Posłowie // Rzewuski H. Pamiętki Soplicy. Warszawa, 1978. S.441.

⁵ Zmigrodzka M. Karmazyn, palestrant i wiek XIX // Rzewuski H. Pamiętki Soplicy. Warszawa, 1961. S.23.

А.Р.ХРОМЧАНКА

З'ЯВА АФЕРЭЗІСУ Ў БЕЛАРУСКІХ ГАВОРКАХ

Зыходнымі для нашага аналізу ўзяты паўночна-мастоўскія гаворкі, якія ўваходзяць у склад паўднёва-заходняга дыялекту беларускай мовы. Паасобныя моўныя з'явы сістэмы названых гаворак былі разгледжаныя намі ў артыкулах "Назоўнікі на -істы/-ысты ў беларускай мове" (Роднае слова. 1993. №9), "Пра народную мову Мастоўшчыны" (Наша слова. 1990. №5) і інш.

З'ява аферэзісу (адпадзенне пачатковых галосных гукаў ці складоў) у паўночна-мастоўскіх гаворках сустракаецца пераважна ў запазычаных словах. У гэтым выпадку могуць страчвацца элементы: 1) *i-i-ін*: 'гб́лка, 'граць, 'струмэ́нты; 2) *a-iaэ*: 'Мэ́рыка, 'Марыка́няц, 'Лякса́ндар, 'дзікало́н, 'кардзі́ён, 'гурке́, 'раплáн, 'рыштáнт, 'нікдо́т, 'шыбну́цца, 'брэ́згло (малако); 3) *y-*: 'ніві́рсыціе́т, 'нівя́рма́х, 'дастава́рэ́ня, 'зыдзі́, 'здыхну́ць.

На тэрыторыі Беларусі падобная з'ява зафіксавана таксама на Гродзеншчыне (голка, гуркі, брызглы, граць, зярэдзіць), Міншчыне (голка, граць, граном, зярэдзіць, гліца, тарыца), Магілёўшчыне (зярод)¹. ДАБМ (п.704,663) фіксуе лексему *ia/мараканка* ў гаворках Кобрынскага раёна. У гаворках Брэсцкага П.Чучка адзначае наступныя формы слоў без пачатковых галосных: у 'дно́го пана, 'слон, 'крі́п².

На Магілёўшчыне гэта шырокавядомая з'ява, якая рэалізавалася амаль выключна ў спрадвечна беларускіх словах. Яна адзначана ва ўсіх слоў-гародскіх гаворках: без *-а*: 'улус; а сывы́рыдкі́мі 'бпі́ваю́цца; ны дзі́ляны́цы 'дны голлі́ ляжа́ць; горі́ 'дно́ за і́дным; 'буйі́м бры́там. Надзвычай часта сустракаецца ў лічэбніку адзін: 'дзін, 'дна, 'дно́, 'дны сады́, 'дна́е ха́ты і інш. З'ява аферэзісу зафіксавана таксама ў пісьмовых крыніцах XVI–XX стст., што адлюстравалі асаблівасці тагачасных гаворак паўночна-усходняй Беларусі ('сподары́ня, на 'коны́, зь 'вангали́стамі, два орлы́ 'рпую́ць і інш.)³. У Слоўніку І.Бялькевіча знаходзім наступныя лексемы без пачатковых 1) *a-*: уторы́к, усяні́шча, усяны́й, учы́на, гу́рок, ча́рот; 2) *i-*: гра́ць; 3) *y-*: ніві́рсыціе́т.⁴ Некалькі прыкладаў без пачатковых *i-*, *y-* зафіксаваў П.Растаргуеў у працы "Северско-белорусский говор": 'голка, 'мя, 'дача, 'грэ́за.⁵

Ва ўкраінскіх гаворках страта галосных гукаў ці нават складоў назіраецца толькі ў паасобных словах і мае лакальны характар (до 'че́й, до 'дно́йі, не 'ддаси́, не 'ббца́й і інш.)⁶.

Даволі разнастайныя прыклады даюць нам у гэтым сэнсе літоўскія гаворкі. Тут сустракаюцца словаформы, якія маюць адпаведнікі ў паўночна-мастоўскіх гаворках: 1) без *a-*: 'dekolónas, 'kardijónas, 'kumuliátorius, 'nalizas, 'nikdótas, 'Leksandrāvas, 'Mėrikas; 2) без *ae-*: 'raplānas; 3) без *uni-*: 'vėrmāgas, 'versitėtas. Менш пашыраныя, сустракаюцца толькі ў некаторых літоўскіх гаворках, наступныя лексемы без пачатковых галосных: 1) без *a-*: 'dvokatas, 'kušerka, 'Nastāzija; 2) без *i-*: 'Zabėlė, 'Zidorius. З'ява аферэзісу ў літоўскіх

гаворках часта сустракаецца ў інтэрнацыянальных словах і некаторых запазычаннях. Ва ўласна літоўскіх словах выпадзенне сустракаецца вельмі рэдка. Адзначана толькі лексема *ostogas* 'atostogas' (вакацыі).⁷

Такім чынам, фактычны матэрыял дазваляе вылучыць кампактны арэал у межах гаворак паўночна-ўсходняй Беларусі, дзе даследчыкамі выяўлена большая колькасць прыкладаў параўнальна з іншымі зонамі. Істотна, што магільёўскія гаворкі шырока прадстаўлены спрадвечна беларускімі лексічнымі формамі, некаторыя з якіх зафіксаваны ў пісьмовых крыніцах XVI–XX стст., што можа сведчыць пра больш ранні час узнікнення з'явы ў гэтым арэале.

Паўночна-мастоўскія гаворкі, як і літоўскія, утвараюць невялікія зоны, паколькі тут з'явай аферэзісу ахоплены менш слоў, у асноўным аднолькавыя інтэрнацыянальныя і запазычаныя лексемы. Гэта дае падставы меркаваць аб пашырэнні страты з паўночнага ўсходу на захад і поўдзень. Паасобныя формы слоў сустракаюцца практычна на ўсім беларускамоўным абшары, утвараючы большыя ці меншыя астраўкі на Міншчыне, Гродзеншчыне, Брэстчыне.

Гаворкі ўкраінскага Палесся, у якіх страта мае абмежаваны характар і праявілася толькі ў паасобных словах⁸, варта лічыць перыферычнымі.

Спроба класіфікацыі паўночна-мастоўскіх форм без пачатковых *a-*, *i-*, *u-* паказала, што з'ява аферэзісу найбольш характэрная для запазычанай лексікі: струменты (лац. *instrumentum*), нікдот (грэч. *anekdotos*), дзікалон (фр. *ea de Cologne*), кардзіён (фр. *accordéon*), рыштант (ням. *Arrest*, 'арышт'), раплан (уст. ад грэч. *aēr* 'паветра')⁹. Лексемы *даставярэня*, *нівярмах* – запазычаныя з рускай мовы савецкага часу. Прычым *даставярэня* ўжываецца толькі ў гаворках, у літаратурнай мове ёй адпавядае 'пасведчанне'. Утвораная спосабам абрэвіяцыі лексема *нівярмах* (универмаг) ад разгорнутага наймення "універсальны магазін" з'яўляецца, на нашу думку, неалагізмам рускага паходжання.

Дзеяслоў *шыбнуцца* 'памыліцца', магчыма, таксама запазычаны ў даследуемыя гаворкі з рускай мовы, дзе *ошибиться* мае тое ж значэнне. Адзначаны ён у гаворках Браслаўскага раёна як русізм.¹⁰ Аднак больш верагодна яго сувязь з праславянскім *šibati* 'кідаць, піхаць', першапачаткова 'не пацэліць, збіць з мэты'. Вядомы таксама славацкай мове *ošiбаť* (*někoľho*) 'уводзіць у зман, падмануць (каго-н.)'.¹¹ У паўночна-мастоўскіх гаворках *шыбнуцца* мае яшчэ лексічнае значэнне 'хіснуцца' (А ўак *та́йа клáтка* на *ра́ццы шыбнэ́цца*. Мікелеўшчына). Граматычныя формы гэтага слова адзначаны на Магілёўшчыне са значэннем 'кідаць, кінуць' (*шыбаць, шыбнуць*)¹².

Прыметнік *брэзгло* (малако) 'напаўкіслае малако' ўтвораны ад дзеяслова *абрэзгнуць* 'пракіснуць'. Паводле ЭСБМ з тым жа значэннем у старарускай мове ўжываўся дзеяслоў *обръзнути*, вядомы сучаснай польскай (*obrzyzgnąć*) і чэшскай (*zabřesknouti*) мовам. У якасці індаеўрапейскіх паралелей прыводзяцца ізаляваныя нарвежскія *brisk* 'горкі смак', *brískan* 'горкі', якія нібыта ўзыходзяць да індаеўрапейскага **bhrei* 'рэзаць'.¹³ Аднак у гэтым выпадку семантычная аргументацыя недастаткова пераканаўчая, таму больш верагодна паўночна-мастоўскае *брэзгло* звязць з літоўскім *apibrizges* 'кіслае'¹⁴, дзе лексічнае значэнне слоў супадае. Варыянт *брэзгло* без пачатковых складоў *ari-* мог утварыцца ў выніку аферэзісу.

Спроба класіфікацыі лексем без пачатковых галосных у гаворках Магілёўшчыны і іншых раёнах паўночна-ўсходняй Беларусі дазваляе вылучыць пераважна спрадвечна беларускія лексічныя формы без 1) *a-*: *зярод*, *зярэдзіць*, *улус*, *бпіваюцца*, *дзін* (дна, дно, дны і інш.), *уторык*, *усянішча*, *усяный*, *учына*, *гурок*, *брызглы*; 2) *i-*: *граць*, *голка*, *мя*; 3) *u-*: *гроза*, *дача*, *нівірсьціцет*. Паказальна, што некаторыя з іх паўночна-мастоўскім гаворкам неведомы, у прыватнасці *зярод*, *зярэдзіць*, а таксама *тарыца*, ужываная на Міншчыне. Апошняя, паводле Я.Карскага, запазычана з літоўскай мовы, параўн. *atáras* 'баразна з краю нівы'. Урбуціс беларускае *атарыца* выводзіць ад *атара* 'гурт авечак' і 'зямельнае ўгоддзе'¹⁵. На Міншчыне *тарыца* ўжываецца

са значэннем 'частка ўраджаю, якую давалі дзеці састарэлым бацькам для пражыцця'¹⁶, семантычна бліжэй да літоўскага 'баразна', магчыма, дадатковая, прызначаная для каго-н., таму больш верагодна лічыць яе запазычаннем з літоўскай мовы, а не ўтворанай ад *апара*. Агульнаўсходнеславянскае слова *зярод* мае паралелі ў літоўскай мове (*zardas*), латышскай (*zards*), ст.-прускай (*sardis*), што дазваляе даследчыкам бачыць тут старое запазычанне з балтыйскіх моў¹⁷. Аднак Ю.Лауцэ адносіць *зярод* (*азярод*) да слоў, балтыйскае паходжанне якіх недастаткова аргументавана¹⁸.

Параўнальны аналіз паўночна-мастоўскай і паўночна-ўсходняй тыпалагічных мадэлей выявіў іх тоеснасць: страта адбываецца пасля папярэдніх галосных ці зычных гукаў, а таксама паўзы. У пазіцыі справа, непасрэдна пасля страчанага гука, знаходзяцца зычныя /b/, /d/, /k/, /z/ і інш., розныя па спосабу і месцы ўтварэння, а таксама спалучэнні гукаў. Націск не замацаваны за пэўным складам перад і пасля страчанага гука. Гэта дае падставы лічыць, што гукі злева і справа не могуць уплываць на страту пачатковых галосных.

З'ява аферэзісу шырэй рэалізавалася ў словах з пачатковым а-. Значна менш прыкладаў са стратай і- і у-, аднак і- выпадае ў словах спрадвечна беларускіх (*голка, граць*), тады як у- — пераважна ў запазычаных (*нівёрсыццет, нівярмах*).

Я.Карскі адзначаў, што страта пачатковага ненаціскага галоснага а- ў большасці выпадкаў у старажытных помніках пісьменнасці мае характар апісак, а не адлюстравання жывой асаблівасці. У гаворках пропуск ненаціскага а- сустракаецца вельмі рэдка, гэта — *ладкі, город, городнина, чарот*, зам. *очерёт, гонёк*¹⁹. Аднак вядома, што менавіта апіскі адлюстроўвалі жывыя з'явы тагачасных гаворак. Сучасныя лінгвагеаграфічныя звесткі пацвярджаюць не толькі існаванне страты пачатковага галоснага ў жывой мове, але і выяўляюць тэндэнцыю да яе пашырэння. Павялічваецца група слоў, якія прыйшлі ў гаворкі параўнальна нядаўна (*дзікалон, камулятар, кáрдзіён, нікдот* і інш.).

Адносна страты ненаціскага і- Я.Карскі пісаў, што, паступова скарачаючыся, і- можа зусім знікнуць. Гэта выявілася ў словах, утвораных ад дзеяслова *имети—именовати*: *мець* і старажытнае *мети, меновати*. Знікненне і- з даўняга часу было вядома ўкраінскай і польскай мовам²⁰. Паводле Нарысаў па беларускай дыялекталогіі для беларускіх акаючых гаворак характэрна скарачэнне гукаў /i/, /y/, якія могуць пераходзіць у /ü/ і /y/ у пазіцыі абсалютнага пачатку слова пасля галоснага папярэдняга слова: *на йвана, йана йшла, моцна ўдарылі, йаму ўдобра*. Ва ўсходняй частцы Магілёўскай, часткова Віцебскай і паўночнай частцы Гомельскай абласцей адзначана рэдукцыя пачатковага галоснага а-: *эднага, ёдн'ас'і*, у выніку якой галосны можа зусім страчвацца: *'днаго (аднаго), 'в'ечка (авечка), 'в'ос (авёс), 'гонь (агонь)*. Такую ўласцівасць пачатковага гука аўтары Нарысаў па беларускай дыялекталогіі тлумачаць сцяжэннем аднолькавых ці неаднолькавых гукаў у межах фанетычнага слова (на стыку прыназоўнікаў і прыставак з коранем і інш.), а таксама двух слоў, што ўрэшце прывяло да страты названых гукаў і ў абсалютным пачатку слова²¹.

Вынікі праведзенага намі аналізу тыпалагічных мадэлей паказалі, што страта пачатковых а-, і-, у- досыць частая і ў пазіцыі пасля зычных, што нельга растлумачыць сцяжэннем галосных, аднак, відавочна, можна разглядаць як экспансію гэтай з'явы — пашырэнне яе і на словы ў пазіцыі пасля зычных, а таксама паўзы. Магчыма таксама, што ўласцівасць рэдукавацца згаданыя галосныя набылі пад уздзеяннем дысімілятыўнага акання, характэрнага для паўночна-ўсходніх гаворак, дзе выяўлена цэнтральная зона з'явы.

Такім чынам, страту пачатковых галосных у паўночна-мастоўскіх гаворках можна трактаваць як перыферычную інавацыю, што развілася ў выніку рэдукцыі ненаціскных галосных а-, і-, у- ў пазіцыі абсалютнага пачатку слова па аналогіі са старажытнымі ўтварэннямі ад дзеясловаў *мети, меновати* і пашырылася на згаданую тэрыторыю з паўночнага ўсходу Беларусі. Паводле

фіксацыі форм *мети* ў помніках старабеларускай пісьменнасці, гэтую інавацыю варта аднесці не пазней як да першай паловы XV ст.

Адзначаныя даследчыкамі прыклады такой з'явы ў літоўскіх гаворках, відавочна, маюць беларускі ўплыў. На карысць такога меркавання сведчыць наступнае: 1) большая колькасць у беларускіх гаворках лексіка-граматычных класаў слоў, якія ўцягнуты ў фанетычны працэс страты; 2) шырокае адлюстраванне яго ў старабеларускіх крыніцах; 3) страта пачатковых галосных у літоўскіх гаворках характэрная для запазычаных слоў, тады як беларускі матэрыял прадстаўлены значнай колькасцю і спрадвечных слоў; 4) для балтыйскіх моў, як адзначае Я.Атрэмбскі, больш уласціва ўжыванне пачатковага гукі ці дыфтонга, а страта галосных найчасцей адбываецца на канцы слова (*yrá-yr* 'ёсць, маецца', *pera-nēr* 'няма' і інш.)²². Гэта таксама дае падставы лічыць з'яву аферэзісу ў літоўскіх гаворках перыферыйнай, як і ў паўночна-мастоўскіх. Магчыма, што на літоўскай тэрыторыі яна падтрымліваецца менавіта беларускімі гаворкамі.

¹ Гл.: Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. Мн., 1979–1982. Т.1–3.

² Гл.: Чучка П.П. Деякія асаблівасці ўкраінскіх говірок Брэсцкага раёну Брэсцкай вобласці // Тэзіс дапоўдзей. Київ, 1962. С.93.

³ Яшкін І.Я. Узаемадзеянне рознадыялектных сістэм: Фанетыка. Мн., 1976. С.118–119; Марфалогія. Сінтаксіс. Мн., 1980. С.9,61,66.

⁴ Бялькевіч І.К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны. Мн., 1970.

⁵ Расторгуев П.А. Северско-белорусский говор. Л., 1927. С.38.

⁶ Бевзенко С.П. Українська діалектологія. Київ, 1980. С.58.

⁷ Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. Vilnius, 1966. P.131.

⁸ Бевзенко С.П. Українська діалектологія. С.42.

⁹ Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1977. Т.1.; 1978–Т.2.

¹⁰ Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. Мн., 1979. Т.1. С.141.

¹¹ Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1978. Т.1.

¹² Гл.: Бялькевіч І.К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны.

¹³ Гл.: Этымалагічны слоўнік беларускай мовы.

¹⁴ Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. Т.1. С.42.

¹⁵ Этымалагічны слоўнік беларускай мовы.

¹⁶ Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча.

¹⁷ Этымалагічны слоўнік беларускай мовы.

¹⁸ Лаучюте Ю.А. Словарь балтизмов в славянских языках. Л., 1982. С.137.

¹⁹ Карский Е.Ф. Белорусы: Язык белорусского народа. М., 1955. С.231–232.

²⁰ Там жа.

²¹ Нарысы па беларускай дыялекталогіі. Мн., 1964. С.84–85.

²² Otrębski J.ан. Gramatyka języka litewskiego. Warszawa, 1988. Т.1. С.250–251.

М.У.РАЗЛАДАВА

АНАЛІЗ НЕКАТОРЫХ ГРУП АДСУБСТАНТЫЎНЫХ ПРЫМЕТНІКАЎ СА ЗНАЧЭННЕМ КОЛЕРУ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

У лінгвістычнай літаратуры неаднаразова заўважалася, што мікрасістэма колераабазначэння вылучаецца "надзвычайнай гістарычнай устойлівасцю"¹: словы, якія складаюць гэтую сістэму, называюць адну са сталых, вызначальных прымет прадмета. Разам з тым названая сістэма паступова папаўняецца ў сучаснай мове новымі адзінкамі. У працэсе развіцця пазнавальнай дзейнасці чалавека (асабліва ў галіне навукі і тэхнікі), замацавання новых паняццяў часта ўзнікае патрэба ў дакладнай якаснай характарыстыцы апрашніх. Дэрывацыйныя асаблівасці прыметнікаў-каларатываў у сучаснай беларускай мове ўяўляюць пэўную цікавасць для лінгвістычнай навукі. На адназоўнікавыя ўтварэнні лексіка-семантычнай групы колераабазначэння ў сучаснай беларускай мове звярталася ўвага ў артыкуле Н.С.Мажэйка². Аналізуючы эпітэты са значэннем колеру ў раманах У.Караткевіча "Каласы пад сярпом тваім", даследчыца адзначыла, што ўтвораныя пры дапамозе суфіксаў адносныя прыметнікі з'яўляюцца адным з найбольш важных мастацкіх сродкаў мовы твора.

У дадзеным артыкуле разглядаюцца адсубстантыўныя прыметнікі сучаснай беларускай мовы з адной утваральнай асновай, якія могуць ужывацца ў пераносным значэнні колеру. З мэтай аналізу семантыкі ўтваральных асноў

праводзіцца класіфікацыя прыметнікаў-каларатываў паводле прыналежнасці назоўнікаў, ад асноў якіх утварыліся прыметнікі, да пэўных тэматычных груп. Такі метадад прымяняўся пры даследаванні назваў колераў ва ўкраінскай мове³. Фактычны матэрыял выбраны з "Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы" (1977–1984) і "Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы" (1996), а таксама з тэкстаў беларускай мастацкай літаратуры.

Прыметнікі, што ўжываюцца ў сучаснай беларускай мове для абазначэння колераў і колеравых адценняў, могуць быць утвораны ад асноў назоўнікаў суфіксальным і нульсуфіксальным спосабамі. Назоўнікі, асновы якіх служаць утваральнай базай для прыметнікаў-каларатываў, абазначаюць найменні:

1) частак раслін: а) кветак: *бэзавы, валошкавы, васільковы, лілейны, ружовы, фіялкавы, шафранавы (шафранны)*; б) пладоў: *вішнёвы, гранатавы, лімонны, малінавы, персікавы, фісташкавы*; в) караняплодаў: *бурачковы, маркоўны*; г) лісця: *салатавы (салатны), тытунёвы*; д) сцябла: *ільняны, саламяны*;

2) каштоўных камянёў: *агатавы, апалавы, бірузовы, бурштынавы, жамчужны, ізумрудавы (ізумрудны), рубінавы, сапфіравы (сапфірны), смарагдавы*;

3) металаў і іх сплаваў: *бронзавы, залаты, залацісты, медны (мядзяны), стальны (сталёвы), сярэбраны (срэбраны, срэбны), серабрысты (срабрысты)*;

4) цвёрдых і сыпкіх рэчываў: *гліністы, графітавы, грыфэльны, зямлісты, іржавы, пясочны*;

5) прадуктаў расліннага свету: *індыгавы, марэнавы, смалісты, смаляны*;

6) прадуктаў жывёльнага свету: *васковы, каралавы, кармінавы (кармінны), пергаментны*;

7) прадуктаў харчавання: *малочны, мядовы, яечны*;

8) рэчываў у працэсе гарэння: *агнявы (агнёвы), агністы, вогненны, дымчаты (дымчаты), палымяны*;

9) жывёл: *вераб'іны, канарзечны, мышыны (мышасты)*;

Адзінкавыя прыметнікі-каларатывы ўтвораны ад асноў назоўнікаў, што абазначаюць найменні:

1) штучных фарбавальных рэчываў: *вохравы/охравы (вохраны/ охраны, вохрысты/охрысты), ультрамарынавы*;

2) вадкіх рэчываў: *кывавы, чарнільны*;

3) тканін: *кумачовы, марэнгавы*;

4) нябесных свяцілаў: *сонечны*;

5) прадуктаў згарання: *папялісты (папялясты, попелыны)*;

6) прасторы: *нябесны*;

7) асобных прадметаў: *бутэлены*.

Прыметнік-каларатыў *цялесны*, утвораны ад назоўніка *цела* (тулава, корпус чалавека), абазначае ружаваты колер, колер скурнага покрыва, якое мае *цела* чалавека еўрапеоіднай расы.

Агульнае лексічнае значэнне гэтых прыметнікаў – 'падобны колерам да якога-небудзь прадмета ці яго часткі' – набыта ў выніку метафарызацыі паводле колеравага падабенства з прадметамі (іх часткамі), назвамі якіх матываваны прыметнікі. З прыведзеных прыкладаў відаць, што ў беларускай мове найбольшая колькасць вытворных прыметнікаў утворана ад асноў назоўнікаў – найменняў частак раслін (у першую чаргу кветак і пладоў), а таксама каштоўных камянёў, металаў.

Вытворныя прыметнікі-каларатывы не заўсёды асацыіруюцца ў носьбітаў мовы з прадметамі, ад асноў назваў якіх утвораны гэтыя прыметнікі. Лексема-каларатыў *крэмавы* не падаецца ў сучасных тлумачальных слоўніках са значэннем 'падобны колерам да крэму (салодкага харчовага прадукту з узбітай смятанкі ці масла з дабаўленнем цукру)'. Абапіраючыся на канцэпцыю паходжання і ўжывання запазычаных прыметнікаў са значэннем колеру ў рускай літаратурнай мове XVII – XIX стст. і ўлічваючы тое, што вытворныя назвы-каларатывы замацаваліся ў сучаснай беларускай мове пераважна пад уздзеяннем рускай, можна вылучыць наступныя этапы ўтварэння і

фарміравання семантыкі прыметніка-каларатыва *крэмавы* (ад асновы назоўніка *крэм*, які, як сведчыць "Этымалагічны слоўнік беларускай мовы", запазычаны з французскай праз рускую; аднак можна дапусціць, што яшчэ раней гэты назоўнік мог быць засвоены беларускай, як і іншымі славянскімі мовамі, непасрэдна з французскай⁴): 1) утварэнне фразеалагічнай паўкалькі: франц. *la couleur de creme* – колер крэм; 2) разбурэнне ўстойлівага звароту, захаванне граматычна не асвоенага кампанента і як вынік – семантычнае калькаванне; 3) паступовае забыццё носьбітамі мовы значэння запазычанай назвы колеру (страта ўнутранай формы апошняй); 4) утварэнне прыметніка-каларатыва з дапамогай славянскага дэрывацыйнага сродку.

Прымаючы пад увагу адзначанае Л.М.Граноўскай распаўсюджанае паралельнае ўжыванне лексічных дублетаў (вердепомовый – яблочной зелени, фрезовой – клубничной), можна дапусціць, што значэнне асновы *семе* 'вяршкі' не было забыта ў славянскіх мовах: пасля разбурэння ўстойлівага звароту і захавання запазычанага кампанента, з дапамогай якога абазначаецца колер, ад гэтага кампанента ўтвараецца суфіксальным спосабам прыметнік, які ўжываецца побач з прыметнікам-колераабазначэннем агульнаславянскага паходжання. Пра захаванне пераноснага значэння запазычанай асновы ў славянскіх мовах сведчыць, у прыватнасці, тлумачэнне прыметніка-каларатыва *кремовый* у Словаре русского языка: "кремовый – белый с желтоватым оттенком, цвета сливок"⁵. У далейшым частотнасць ужывання аднаго з членаў пары абсалютных сінонімаў знізілася; адна з магчымых прычын гэтага – тэндэнцыя да інтэрнацыяналізацыі лексічнага складу тэкстаў афіцыйна-дзелавога і асабліва навуковага стыляў, дзе патрабуецца максімальна дакладнае абазначэнне колеравых адценняў. Тым не менш "Словарь современного русского литературного языка" падае словазлучэнне *сливочный цвет* (Сливочный: светло-желтый. О цвете⁶); у "Словнику української мови" прыводзіцца ілюстрацыя з тэксту навуковага стылю: *квіткі у верхкових зронах*⁷. У "Тлумачальным слоўніку беларускай мовы" адсутнічаюць прыклады ўжывання спрадвечна беларускага адпаведніка іншамунаму *крэмавы* ў значэнні колеру. Такімі адпаведнікамі могуць быць *смятанковы* ці *вяршыковы* – дэрываты ад назоўнікаў *смятанка* і *вяршкі*; гэтыя назоўнікі адвольна ўжываюцца як адпаведнік рускаму *сливки* і не выцеснены адно адным. Ва ўкраінскай мове, якая таксама развівалася пад моцным уплывам рускай, назоўнік *смятанка*, паводле "Словника української мови", займае другаснае становішча ў адносінах да *вершки*, найчасцей ужываючыся як ласкальная форма да *сметана*⁸. У беларускай мове назіраецца тэндэнцыя да пашырэння сферы ўжывання назоўніка *вяршкі* (напрыклад, у сферы гандлю); *смятанка* часцей успрымаецца як ласкальнае ад *сметана*. Усведамленне гэтага факта носьбітамі беларускай мовы можа паслужыць штуршком да папаўнення мікрасістэмы колераабазначэння прыметнікам, утвораным ад асновы спрадвечна беларускага назоўніка: *вяршкі* – *вяршыковы* (колеру вяршкоў).

У французскай мове развілося на базе значэння 'вяршкі (смятанка)' пераноснае значэнне слова '*creme*' – 'салодкая маса з узбітай смятанкі ці масла, цукру і фруктовых сокаў'; менавіта ў гэтым значэнні пазней слова *крэм* канчаткова замацавалася ў славянскіх мовах, у прыватнасці, у беларускай. Вынік семантычнай дэрывацыі, паралельнай развіццю значэння слова *крэм* на сучасным этапе, – пераасэнсаванне прыметніка *крэмавы*, набыццё ім значэння 'той, што змяшчае крэм; з крэмам'. Асаблівасцю дэнататыўнага кампанента сучаснага лексічнага значэння абумоўлена і спалучальнасць прыметніка (пераважна з назвамі кандытарскіх вырабаў: *крэмавы рулет*, *крэмавы торт*). Такім чынам, лексема *крэмавы* ў сучаснай беларускай мове – мнагазначная, з вытворнай асновай; як прыметнік-каларатыў матывуецца не запазычаным назоўнікам *крэм*, а яго беларускім адпаведнікам *вяршкі*, і як вынік гэтага – асацыіруецца з беларускім лексічным дублетам *вяршыковы*, з дапамогай якога можна семантызаваць запазычаную аснову прыметніка).

Слова *ружовы* таксама не вытлумачваецца ў слоўніках як назва колеру ружы. Яно ўжываецца для абазначэння светла-чырвонага колеру, які маюць толькі асобныя гатункі ружаў; даволі часта колер кветак ружы можа быць названы з дапамогай абстрактных колераабазначэнняў (*чырвоная, жоўтая, белая ружа*). Лексічнае значэнне 'той, што мае дачыненне да ружаў, звязаны з ружамі' мае прыметнік *ружавы* (гэта ўплывае на яго спалучальнасць: *ружавы куст, ружавая алея, ружавы сад*). З фармальнага пункту гледжання гэтыя прыметнікі адрозніваюцца толькі націскам.

Такім чынам, амаль усе вытворныя прыметнікі са значэннем колеру маюць празрыстую ўнутраную форму (асацыіруюцца з назоўнікамі, ад асноў якіх яны ўтвораны). Матывацыя таго ці іншага прыметніка, які ўжываецца для абазначэння колеравага адцення, абумоўлена, па-першае, выкарыстаннем прадмета (ці розных яго частак), ад асновы назвы якога ўтвораны гэты прыметнік, у практычнай дзейнасці носьбітаў мовы; па-другое, адметнасцю колеравай прыметы гэтага прадмета (яго часткі). Аднак прыметнік-каларатыў з вытворнай асновай можа быць матываваны не запазычанай асновай, а яе лексічным дублетам (лексема *крэмавы*). Прадмет, ад асновы назвы якога ўтвораны каларатыўны прыметнік, не заўсёды мае абазначаны гэтым прыметнікам колер (лексема *ружовы*). Падсістэма вытворных прыметнікаў з'яўляецца адкрытай і можа папаўняцца новымі лексэмамі, у прыватнасці, утворанымі ад спрадвечна беларускіх назоўнікаў (прыметнік *вяршковы*).

¹ Кириченко А. П. Структурно-семантические типы назв кольорів в східнослов'янських мовах // Доповіді та повідомлення. Львів, 1955. Вип. 6. Ч. 1. С. 111.

² Мажэйка Н. С. Некаторыя асаблівасці ўжывання прыметнікаў колеру ў рамане У. С. Караткевіча "Каласы пад сярпом тваім" // Весн. БДУ. Сер. 4. 1987. № 2. С. 36.

³ Горобець В. Й. З історії назв кольорів в українській мові // Культура слова: Респ. міжвід. зб. 1977. Вип. 12. С. 57, 58; Дзівак О. М. Похідні назви кольорів в українській мові // Дослідження з фонетики, граматики і фразеології української мови. Київ, 1974. С. 112–127.

⁴ Етимологічний словник української мови. Київ, 1989. Т. 3. С. 82.

⁵ Словарь русского языка: В 4 т. М., 1982. Т. 2. С. 125.

⁶ Словарь современного русского литературного языка: В 17 т. М.; Л., 1956. Ст. 1616.

⁷ Словник української мови: В 10 т. Київ, 1970. Т. 1. С. 338.

⁸ Там же. 1978. Т. 9. С. 402.

Н. В. ПАЛЯШЧУК

АДЛЮСТРАВАННЕ КАРОТКІХ І ПОЎНЫХ ФОРМ ПРЫМЕТНІКАЎ У "ТРЫБУНАЛЕ"

У "Трыбунале" (1586) ва ўжыванні прыметнікаў назіраецца дзве тэндэнцыі: пашырэнне ролі членных форм гэтай часціны мовы і звужэнне функцый кароткіх прыметнікаў. Гэтыя з'явы былі характэрны для шэрагу помнікаў старабеларускай пісьмовай мовы.

Выкарыстанне іменных прыметнікаў адзначаецца ў "Трыбунале" галоўным чынам у складзе састаўнога іменнага выказніка. Выконваючы прэдыкатыўную функцыю, кароткія прыметнікі выражаюць "адзнаку ў яго "энергічным" праяўленні як вынік акта думкі, як істотную рысу прадмета – дзейніка, лагічна выдзеленую, найбольш важную ў пэўны момант"¹. Найбольш паслядоўна ў гэтым выпадку зафіксаваны яскныя прыметнікі *важень, винень, волень, жадень, повинень, противень*. У складзе прэдыката пералічаныя словы звычайна ўжываліся ў назоўным і вінавальным склонах адзіночнага і множнага ліку. У адзіночным ліку яны афармляліся з дапамогай нулявога канчатка, калі гаворка ішла аб прадмеце мужчынскага роду, і канчатка *-а* пры ўказанні на прадмет жаночага роду: *тотъ... винень будеть судови головному шесть копъ грошей (15);* *ничого платити не будеть винья (13)*. Пры ўжыванні вышэйназваных слоў у множным ліку захоўваўся канчатак *-і*: *в кождомъ году повинни будутъ (26)*, *тую маетность раздавати моцни и вольни будемъ (26)*. Таксама тут назіраецца замацаванне склонавых форм жаночага роду, у прыватнасці формы на *-ы* пры аснове на цвёрды зычны як адлюстраванне знікнення родавага проціпастаўлення ў назоўным склоне множнага ліку:

записы... такь маюць быти важны (12), выроки маюць быти такь важны яко нашы господарские (4). У "Трыбунале" не зафіксавана выкарыстанне нячленных прыметнікаў у ролі азначэння. Выключэннем з'яўляецца слова Новогородок, у якім кароткі прыметнік выступае часткай складанага наймення: маюць отъехати до новгородка (10). Аднак, на думку даследчыкаў, гэта з'ява – рыса мінулага, якая ў жывой мове XVI ст. не вылучалася пашыранасцю.

Больш поўна прадстаўлена ў разглядаемым помніку сістэма членных прыметнікаў. У назоўным склоне прыметнікі мужчынскага роду ў залежнасці ад віду асновы афармляліся з дапамогай агульнаўсходнеславянскага канчатка *-ий/-ий*. Так, прыметнікі з асновай на заднеязычны паслядоўна выкарыстоўваліся з флексіяй *-ий*: кгородский воевода (12б), врьдъ подкоморский (13), писаръ земский (10). У астатніх выпадках словам з атрыбутыўным значэннем уласцівы канчатак *-ый*: целый тыдень (10б), вырокъ судебный (3б), порядокъ новый (1б). Аналагічныя канчаткі характэрны для прыметнікаў мужчынскага роду і ў вінавальным склоне (пры ўказанні на прадмет неадушаўлены). Прыметнікі ніякага роду ўжываліся з флексіяй *-ое/-ее*, агульнаўсходнеславянскай па сваіх вытоках: о безпечное приеханье тыхъ судовъ (9), певное рукоемство (9). У жаночым родзе словы, што адносіліся да названай часціны мовы, характарызаваліся наяўнасцю традыцыйнага канчатка *-ая/-яя*: сторона жалобливая (14), сторона поводовая (13).

У родным склоне прыметнікі мужчынскага роду выступаюць са стабільнай флексіяй *-ого/-его*: теперешнего сойму (2), роздавати людямъ народу шляхетского (13б). Канчатак *-ого* атрымалі і прыметнікі з асновай на шыпячы: человекъ отъ нижшихъ ажъ до наивышшего (14б). З такімі ж склонавымі формамі ўжыты ў "Трыбунале" прыметнікі ніякага роду: отъ права посполитого (3б), до места виленского столечного (1б). Прыметнікі жаночага роду вылучаюцца наяўнасцю флексій *-ой/-ей* і *-ое/-ее*. Форма *-ое/-ее* з'яўляецца відазмяненнем агульнаўсходнеславянскай *-ыѣ/-иѣ*: с подписомъ властное руки (15б), по оказанью стороны поводовое (6б). Аднаскладовы канчатак *-ой/-ей*, як вынік дзеяння паслянаціскага вакалізму, стаў пашырацца ў старабеларускай пісьмовай мове з другой паловы XIV ст. У "Трыбунале" выпадкі яго фіксацыі нязначныя: всей речы посполитой (10).

Паслядоўнае выкарыстанне старажытнарускага канчатка *-ому/-ему* характэрна для прыметнікаў мужчынскага і ніякага роду ў давальным склоне: винень будетъ судови головному (15), за тую вину и противене праву посполитому (13б). "Форма *-ому/-ему* была адзінаўжывальнай не толькі ў дзелавай беларускай пісьменнасці XIV–XVII ст.ст., але і ў творах на рэлігійную тэму. Гэта сведчыць аб тым, што беларускай літаратурнай мове ўжо зусім не была вядома архаічная складаная форма *-оуемоу/-юемоу*"². З традыцыйнай флексіяй *-ой/-ей* выступаюць у давальным склоне прыметнікі жаночага роду: без pozwу стороне жалобливой (9), звирхности нашей господарской (13б).

У вінавальным склоне прыметнікі мужчынскага і ніякага роду пры неадушаўленых назоўніках раўназначныя формам назоўнага склону; у мужчынскім родзе пры адушаўленых назоўніках – роднаму. Прыметнікам жаночага роду ўласціва сістэматычнае выкарыстанне флексіі *-ую/-юю*: в жадную лимитацию (14), оную отправу вделати (13б).

Нормаўтворнага склону прыметнікаў мужчынскага і ніякага роду выступае агульнаўсходнеславянская форма *-ымь/-имь*: судомъ земскимъ и кгородскимъ и подкоморскимъ (3б), выволати вечнымъ выволаньемъ (6). Прыметнікі жаночага роду аформлены з дапамогай канчатка *-ою/-юю*: у вилню печатью земскою (10б), узмоцненьемъ тое речы констытуцыею соймовою (1).

У прыметніках мужчынскага і ніякага роду меснага склону назіраецца ўжыванне дзвюх склонавых флексій *-омь/-емь* і *-ымь/-имь*, прычым з відавочнай перавагай першай: на теперешнемъ сойме (7), на томъ месте судовомъ своемъ (12), у жомойти на местцу певномъ (7б), у великомъ князстве литовскомъ (13). Гэтыя формы з'яўляюцца спадчынай агульнаўсходнеславянскай мовы. Узнікненне формы *-ымь/-имь* тлумачыцца гісторыкамі мовы ўздзеяннем

канчаткаў творнага склону на месны. Прыклады, зафіксаваныя ў тэксе: пад тытулом нашымь господарскимь (46), за отосланьемь врьдовымь (56). Месны склон прыметнікаў жаночага роду вылучаецца стабільным выкарыстаннем старажытнаруускага канчатка *-ой/-ей*: на властной маестности его (14).

Уніфікацыяй і імкненнем да спрашчэння характарызуюцца поўныя прыметнікі ў множным ліку. Так, словы з атрыбутыўным значэннем у назоўным і вінавальным (пры неадусаўлёных назоўніках) склонах паслядоўна фіксуюцца з канчаткам *-ые/-ие*, які ў агульнаўсходнеславянскі перыяд быў уласцівы толькі прыметнікам жаночага роду, а ў час станаўлення беларускай пісьменнасці пашырыў свой уплыў на склаваныя формы прыметнікаў мужчынскага і ніякага роду. Назоўны склон: звычай і волности особливые (26), вси sprawy прошлые (46); вінавальны склон: на суды головные (46). Форма агульнаўсходнеславянскага паходжання *-ых/-их* з'яўляецца нормай для прыметнікаў усіх трох родаў у родным, вінавальным (пры адушаўлёных назоўніках) і месным склонах. Родна-вінавальны склон: отосланье судовъ земскихъ (4), особъ годныхъ, богобойныхъ, цнотливыхъ (26), до книгъ земскихъ и кгородскихъ (4), способъ правъ трибунальскихъ (1); месны склон: на соймикохъ и рокохъ земскихъ (156), при судьяхъ земскихъ и кгородскихъ (86), в речахъ таковыхъ кривавыхъ (5), везде на местцахъ судовыхъ (156). У давальным склоне членныя прыметнікі мужчынскага, жаночага і ніякага роду ўжываліся з канчаткам *-ымь/-имь*: место судомъ головнымъ (7), винень тымъ судьямъ головнымъ (4). Нормай творнага склону для прыметнікаў усіх трох родаў выступае агульнаўсходнеславянская форма *-ыми/-ими*: жадными и иными бронеми (8), межѣ духовными особами светскими (36).

У "Трыбунале" асноўнай сінтаксічнай функцыяй поўных прыметнікаў з'яўляецца атрыбутыўная, г.зн. абазначэнне якасцей, уласцівасцей, прымет пэўнага прадмета. Прыметнік у якасці азначэння звычайна дапасуецца да нізоўніка ў родзе, ліку, склоне: король польский (1), особа жадная (76), по сконченъю троцкихъ судовъ (10), на маестности его лежащей и рухомой (66), противене праву посполитому (136). З прыведзенных прыкладаў бачна, што за дапасаванымі прыметнікавымі азначэннямі не вызначана строга акрэсленая пазіцыя, і "што той ці іншы тып словапарадку (прэпазіцыя, постпазіцыя – з іх прыватнымі разнавіднасцямі) не абавязкова надзяляўся пэўнай стылістычнай або сэнсавай функцыяй"³. Менавіта дапасаваныя азначэнні ўваходзілі ў склад тэрміналагічных назваў рознага прызначэння і характару: великий князь, горячий учынокъ, люди служебные, панове духовные і інш. Нягледзячы на сваю падпарадкаванасць да галоўнага кампанента ў словазлучэннях такога тыпу, прыметнікі ў адносінах да яго выконвалі сэнсаадрознівальную ролю: до суду земского (5), отъ судовъ подкоморскихъ (46), суду кгородскому належачыхъ (5), перед судомъ головнымъ (66); отъ стороны поводовое (66), сторона жалобная (126), стороне укривжоной (136).

Ужыванне поўных форм прыметнікаў у складзе састаўнога іменнага выказніка ў помніках старабеларускай пісьменнасці XVI ст., як вядома, насіла даволі пастаянны характар. Што ж тычыцца "Трыбунала", выпадкі фіксацыі членных прыметнікаў у састаўным іменным выказніку літаральна адзінкавыя: декреты выроки мають быти такъ важныя яко наши господарские (11). Верагодна, у гэтай сітуацыі перавага ва ўжыванні ў якасці іменнай часткі састаўнога выказніка кароткіх форм тлумачыцца дзвюма акалічнасцямі: уздзеяннем пісьмовай традыцыі і тым, што працэс распаду першапачатковых прынцыпаў семантычнага адрознення паміж іменнымі і займеннікавымі прыметнікамі ў прэдыкатыўнай функцыі адбываўся не адразу, а паслядоўна.

У некаторых выпадках членныя формы прыметнікаў ніякага роду выступаюць у разглядаемым помніку як найменні рознага кшталту штрафаў і падаткаў: *нестаное* 'штраф за няяўку ў суд па першаму выкліку': хто таковы позовъ попираль або за нестанемъ стороны што одержаль (11); *паметное* 'плата за выйгранную справу, працэс у судзе': таковы место паметного судови головному копу грошей дати маеть (15); *увязчое* 'плата за ўвод ва ўладанне паводле рашэння суда': увязчого отъ копы по шести грошей тотъ

на комь отправу чиняць платити маець (13). Такого тыпу марфолога-сінтаксічныя ўтварэнні адыгралі значную ролю ва ўзбагачэнні слоўнікавага складу старабеларускай пісьмовай мовы.

Сярод форм вышэйшай ступені параўнання поўных прыметнікаў найбольшай частотнасцю і перавагай вылучаюцца тыя, што ўтвораны пры дапамозе суфікса -ш-; суфікс -ейш- для ўтварэння вышэйшай ступені параўнання ў "Трыбунале" не зафіксаваны: за меншый чась (106), для прудшое справедливости (12), по воеводствахъ старшихъ (36), не откладаючы на чась далший (46), потомъ большая часть (36). Найвышэйшая ступень параўнання поўных прыметнікаў афармляецца ў помніку традыцыйным для старабеларускай мовы спосабам, г.зн. далучэннем праславянскай па свайму паходжанню прыстаўкі -най- да формы вышэйшай ступені: чловець отъ нижшыхъ ажъ до наивышшого (14). Як відаць з прыведзеных прыкладаў, членныя формы прыметнікаў са ступенямі параўнання не страцілі здольнасць змяняцца па склонах.

Працэс страты кароткімі прыметнікамі склонавых форм, замацавання за імі прэдыкатывнай функцыі, пашырэння сінтаксічнай ролі поўных прыметнікаў, адлюстраваны ў "Трыбунале", сведчыць, што гэты помнік юрыдычнага зместу не быў выключэннем з агульнай сістэмы развіцця старабеларускай пісьмовай мовы ва ўсіх яе галінах, у тым ліку і марфалогіі.

¹ Булахаў М. Г. Гісторыя прыметнікаў беларускай мовы XIV–XVII стагоддзяў. Мн., 1971. Ч.2. С.30.

² Ён жа. Прыметнік у беларускай мове. Мн., 1964. С.80.

³ Ён жа. Гісторыя прыметнікаў беларускай мовы XIV–XVII стагоддзяў. С.27.

Л.Р.СУПРУН-БЯЛЕВІЧ, К.І.ІВАНОЎ

ВЕРШ ПЕЁ ЯВАРАВА "МОЛИТВА" І ЯГО БЕЛАРУСКІ ПЕРАКЛАД (лінгвістычны аналіз)

Перад перакладчыкам мастацкага твора стаіць задача рэпрадукаваць для чытача тую "эстэтычную інфармацыю", якая закладзена ў арыгінале. Гэта становіцца асабліва складаным, калі перакладаецца паэтычны тэкст. Па-першае, перакладчык павінен перадаць усе элементы структуры (сюжэт, сістэму вобразаў, мову аўтара) ў адпаведнасці са складанай паэтычнай формай. Па-другое, у паэтычнай мове словы могуць мець значэнні, якія не зафіксаваны ў слоўніках. Па-трэцяе, паўтоны, нюансы, тонкія дэталі, якія складаюць сутнасць паэзіі, часам становяцца зразумелымі толькі ў сувязі з падзеямі ў жыцці паэта. Паэзія сімвалістаў, маладаступная для тлумачэння, і таму вельмі складаная для перакладу, але яе спецыфіка дазваляе перакладчыку ў поўнай меры праявіць свае творчыя здольнасці.

У эстэтыцы сімвалістаў галоўнай прадстаўляецца ідэя сугучнасці, супастаўлення, адлюстравання. У адпаведнасці з гэтым усякі сімвал, усякі паэтычны вобраз можа мець два, а часам і больш тлумачэнняў. На практыцы гэты прыцып увасабляецца ў тэматыцы (матыў люстэрнага адбітку [зеркальнага отражания], падваення асобы)¹; у магчымасці дваякага тлумачэння (рэальнае і сімвалічнае) паэтычнага тэксту, а таксама ў сістэме моўных сродкаў (лексічных і граматычных).

У творчасці Пёў Яварава – аднаго з пачынальнікаў сімвалізму ў балгарскай паэзіі – сімвалісцкія ідэі цесна перапляліся з рэалістычным поглядам на свет. Таму яго сімвалістычныя канструкцыі дастаткова празрыстыя і параўнальна лёгка паддаюцца рацыянальнаму асэнсаванню.

Верш "Молитва" П.Явараў пісаў пад уражаннем свайго кахання да юнай прыгажуні Міны Тодаравай. Здаецца, гэтыя закаханыя ўсю нядоўгую гісторыю свайго кахання прысвяцілі барацьбе з пачуццямі. Расстаючыся часта і надоўга, маладыя людзі пісалі адзін аднаму лісты, поўныя рамантычных прызнанняў і глыбокіх перажыванняў. У адным з такіх пісьмаў (ад 4.10.1908) паэт і прыслаў каханай верш са своеасаблівым каментарыем-споведдзю: "Магчыма, ніколі жаночы вобраз не вылучаў такога абаяння, магчыма, ніколі вочы дзяўчыны не свяціліся такой чысцінёй..."²

Безумоўна, галоўны змест верша складае няўвядальная барацьба добра і зла. Рэалізацыя гэтай ідэі ў перакладзе адрозніваецца ад арыгінала. П.Явараў, як паэт-сімваліст, пазбягае якой бы там ні было адназначнасці. Дзве тэмы, цесна звязаныя ў свядомасці паэта, канкрэтызуюць галоўную ідэю. Першая тэма абстрактная: у адным чалавеку жывуць разам добрая, безабаронная душа і бязлітаснае, грэшнае "яго". Другая адлюстроўвае рэчаіснасць: выразнай добра выступае каханая жанчына, а выразнікам зла – лірычнае "я". Абедзве тэмы звязаны разам вобразам вышэйшага духа, маці (лексемы *майка, дух печален, луна среднощна*).

Тэма 1	Пазітыўнае	Тэма 2
<u>палова душы</u>	<i>дете</i> <i>невинности</i> <i>усмихнато дете</i>	<u>каханая жанчына</u>
	<u>Негатыўнае</u>	
<u>другая палова душы</u>	<i>злото</i> <i>порока</i> <i>злodeец</i> <i>отрова</i> <i>воля безпощадна</i>	<u>лірычнае "я"</u>

Словы і словазлучэнні з пазітыўнай афарбоўкай (*дете, невинности, усмихнато дете, дишаща безгрижно*) выяўляюць ідэю добра і характарызуюць яго праяўленні – каханую жанчыну і добрую частку душы. У беларускім перакладзе (перакладчык В.Сахарчук) гэты блок прадстаўлены наступным чынам: *і радуецца ўсмішліва дзіця..., чысціня дзяцей*.

Вобраз лірычнага "я" і той часткі душы, у якой пануе зло, апісваецца пры дапамозе наступных слоў: балг. *злото и порока, злodeец, над паднал син, прeстъпните следи, душата алчаща и хладна*; бел. *злаба, жорсткасць, над грэшным сынам, ліхадзей, халодная душа*.

Цікава, што сема 'каханая жанчына' адсутнічае ў тэксце. Матэрыяльна выяўленай застаецца толькі сімвалісцкая тэма – добро і зло ў душы чалавека. Менавіта таму ў беларускім перакладзе ажыццяўляецца толькі гэтая тэма. Магчымасць іншага тлумачэння тэксту знікае ў перакладзе як з экстра-лінгвістычных, так і з чыста моўных прычын. Так, адзіным ключавым словам у перакладзе з'яўляецца *душа* (чатыры ужывання замест двух у арыгінале), якім падменьваецца, па-першае, балг. кароткі займеннік *я* замест злучэння *усмихнато дете*:

балг. *Къде я вода аз...*

бел. *Куды вяду душу...*

Па-другое, балг. *дете*, якое пачынае другое васьмірадкоўе:

балг. *Дете – тя вкуса сладостта на шемета да гледа...*

бел. *Душа з кружэннем галавы спазнала смак дарогі...*

Такім чынам парушаецца і знешняя канструкцыя верша. У арыгінале два васьмірадкоўі, у якіх змяшчаецца асноўны сэнс. Першае з іх пачынаецца словам *душа*, а другое – *дете*. Такая пабудова ў поўнай меры адказвае ідэі сімвалістаў аб адпаведнасці, ўзаемаабарачальнасці сімвалаў памагае расшыфраваць падтэкст верша.

Наяўнасць у вершы тэмы, якая адлюстроўвае рэальныя падзеі з жыцця паэта, зніжае ступень абагульнення пазытыўных вобразаў. Арыгінальны тэкст, у адрозненне ад беларускага перакладу, багаты на асабовыя і прыналежныя займеннікі адзіночнага ліку:

балг.	бел.
Душата <u>ми</u> е озлобена...	...авалодалі душою...
...над <u>своа</u> паднал син...	...над грэшным сынам...
...дишат в <u>моите</u> гръди...	...мкне з грудзей...
Но <u>ти</u> си тук, над <u>мене</u> ...	...ты тут, <u>над намі</u> ...
Душата <u>ми</u> е алчаща...	...Халодная душа не ведае...
...над <u>двама</u> ни...	...над <u>намі</u> ...
...пред <u>волята</u> <u>ми</u> ...	...і перад <u>нашай</u> <u>воляй</u> ...

У апошніх двух прыкладах (гэта заключныя радкі верша) у беларускім варыянце займеннікі *намі*, *нашай* адносяцца да ўсіх тых, чыёй душою завалодалі злыя сілы. П.Явараў жа менавіта ў гэтых радках, хоць і вельмі мякка, але ж супрацьпастаўляе пэўныя вобразы лірычнага "я"-злодзея і жанчыны-дзіцяці, якую жадае абараніць ад самога сябе.

У вершы ўвогуле адсутнічаюць пэўныя дакладныя дэталі, палярызацыя вобразаў. Для аўтара важным з'яўляецца тое, што грань паміж дабром і злом дастаткова хістка, што яго герой ідзе па вастрыю, але ж не робіць пакуль што крок ні ў адзін з бакоў. Сама магчымасць выбару прадстаўляецца пэўна няпэўнай. Яму (як і належыць сімвалісту) больш па душы неакрэсленасць, некаторая падвоеннасць. У перакладзе герой больш рашучы: у яго не замірае сэрца ад невядомасці, ён перайшоў за паветную мяжу, стаў у адзін рад з тымі, ад каго трэба абараняць "чысціню дзяцей". Здаецца, перакладчык нават падкрэслівае, што выбар паміж дабром і злом зроблены, што перамога злых сіл – гэта здзейснены факт. Таму і дзеясловаў прошлага часу ў беларускім перакладзе сем (*авалодалі*, *пакінуў*, *спазнала*, *адкрыў*, *зрывала*, *ведала*, *ішла*), а ў арыгінале ўсяго тры формы (дзеепрыметнік *паднал*, дзеяслоў-звязка *бе*, дзеяслоў *научих*).

Працягваючы аналізаваць дзеясловы, можна зрабіць і некаторыя вывады па зместу балгарскага і беларускага тэкстаў. Розная колькасць дзеясловаў, канешне, уплывае на семантычную структуру, аднак розніца гэта тлумачыцца, па-першае, патрабаваннямі рыфмы, па-другое, некаторымі граматычнымі асаблівасцямі дзвюх моў (напрыклад, неўжывальнасць у беларускай мове дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў). Большую цікавасць прадстаўляе семантыка выбраных дзеясловаў. Супадаюць па значэнні цалкам чатыры дзеясловы:

балг.	бел.
радва се	радуецца
вода	вяду
знае	ведала
отива	ішла.

Два дзеясловы перакладзены блізкімі па семантыцы словамі:

балг.	бел.
бди	не змяжай вачэй
бди с поглед	спачувай.
състрадален	

У трох выпадках перакладчык змяніў балгарскія дзеясловы словамі, або выразамі, якія не маюць агульнай семы з арыгінальнымі:

балг.	бел.
дишат (в)	мкне (з)
ръка в ръката ми трепери	драгкую руку трымаю
кусва сладостта	спазнала смак дарогі

У апошніх двух прыкладах арыгінальны сэнс захоўваецца. У першым выпадку за кошт прыметніка *драгкую* 'які трасецца', а ў другім – назойніка смак 'задавальненне, ахвота'.

Падмена балг. *дишат* на бел. *мкне* не толькі змяняе змест радка (і васьмі-радкова), але і робіць яго некалькі супярэчлівым у адносінах да адной з

асноўных ідэй сімвалізму. Ідэя гэтая звязана з тым, што галоўнае, найбольш важнае жыццё адбываецца ўнутры, у душы, а знешні свет толькі адлюстроўвае яго:

балг. ...днес злото и порока
дишат в моите гърди...

бел. ...злой парю
распуста мкне з грудзей.

Хацелася б вызначыць яшчэ некалькі неадпаведнасцей паміж арыгіналам і перакладам. Цікава, што ўсе яны (за выключэннем аднаго) знаходзяцца ў другім васьмірадкаў, у якім найбольш празрысты вобраз жанчыны-дзіцяці. Паколькі ён ніяк не выкрываецца ў перакладзе, то і вобразы, якія адносяцца да яго, набываюць іншы сэнс.

1. балг. *Дете* —...

Не аз ли я научих

бел. *Душа... спазнала смак дарогі,
Яе не я адкрыў?*

Сапраўды, значэнне 'адкрываць' ёсць у дзеяслова *науча*. Але ж у дадзеным кантэксце ён ужываецца ў значэнні 'прапанаваць, як рабіць нешта каму-небудзь, вучыць каго-небудзь'. Семантычна дзеяслоў спалучаецца з назоўнікам *дете* і яшчэ раз падкрэслівае, што нявіннасць і чысціня могуць быць парушаны толькі злымі сіламі звонку.

2. балг. *Първа бе победа*

Първото притворство на смеха...

бел. *Стаў першай перамогай*

Мой першы грэшны і прытворны смех...

У радках, якія папярэднічаюць прыкладам, П.Явараў шмат разоў падкрэслівае існаванне нейкага жаночага вобраза: *Дете..., тя..., не аз ли я научих...* Гэтая жанчына вылучаецца чысцінёй і шчырасцю. Натуральна было б меркаваць, што першай перамогай грахоўных сіл быў прытворны смех менавіта гэтай герайні. А перакладчык, карыстаючыся прыналежным займеннікам *мой*, працягвае сваю канцэпцыю барацьбы добра і зла ўвогуле альбо ўнутры адзінай асобы.

3. балг. *На бездна по ръба, към бездна нова...*

бел. *Над прорвай бесплапотна, беспакутна...*

Азначэнне новай перашкоды, новай бездані зла, па сутнасці, з'яўляецца сімвалам і ўвасабляе бязвыхаднасць існавання, немагчымасць выйсці з ганебнага круга. Такі настрой вельмі блізка паэтам-сімвалістам. Паўтор двойчы ў адным радку і тройчы ў васьмірадкаўі лексемы *бездна* не толькі ўплывае на павярхоўную структуру верша, але і падкрэслівае важнасць знака для разумення глыбіннага сэнсу, яго асацыятыўна-ацэначную насычанасць.³ У беларускім перакладзе гэты матыў не знайшоў адлюстравання.

4. балг. ...късайки попытните цветя...

бел. ...зрывала кветкі жорсткасці і зла...

Слова *попытните* 'прыдарожныя' не з'яўляецца такім дакладным азначэннем, як бел. *кветкі жорсткасці і зла*. Балгарскае дае прастор фантазіі і дазваляе ўявіць нявопытную дзяўчыну, няздольную распазнаць дабро і зло, якая ўбірае ў сябе і добрае, і кепскае. У беларускім перакладзе ўсё дастаткова вызначана і таму выклікае пытанні. Чаму гэтыя "кветкі жорсткасці" зрываліся так "бесплапотна, беспакутна"? Хутчэй за ўсё гэты вобраз падказаны перакладчыку назвай зборніка вершаў французскага паэта-сімваліста Ш.Бадлера "Кветкі зла". Даследаваючы ўплыў заходнееўрапейскага сімвалізму на балгарскі, вучоныя праводзяць паралель паміж Ш.Бадлерам і П.Яваравым.⁴

Звяртае на сябе ўвагу інтэрпрэтацыя яшчэ аднаго сімвала:

балг. *Майко, бди —*

като луна среднощна с поглед състрадален...

бел. *Не змяжай вачэй —*

І спачувай, бы поўня над слядамі...

Месяц са сваім рознаабліччам, непастаянствам — гэта, перш за ўсё, сімвал жаночага пачатку. Можна тлумачыць ужыванне лексемы *поўня* і тым, што ў беларускай мове няма адпаведнай балгарскай назвы жаночага роду. Перакладчыку хацелася супаставіць вобразы месяца і жанчыны-маці, як гэта робіць аўтар. Але галоўнай якасцю метафары становіцца здольнасць высветліць штосьці ў поўнай цемры, заўважыць штосьці ўтоенае ад астатніх. На зменлівы характар прыроднай з'явы перакладчык не звяртае вялікай увагі і дае аб'екту больш канкрэтную назву *поўня* 'поўны месяц'. Балг. *среднощна луна* дазваляе чытачу самому дамаляваць прапанаваную карціну: месяц можа быць поўным, яркім, але і можа выглядаць затуманеным хмарамі. Часцей за ўсё ён змяняе свой выгляд на працягу кароткага часу. П.Явараў, як і многія сімвалісты, быў прыхільнікам недаказанасці ў паэзіі і праціўнікам дакладных азначэнняў. Паэт лічыў, што кожны вобраз павінен мець дваістую трактоўку.

Увогуле, любы мастацкі (а асабліва паэтычны) тэкст вылучаецца індывідуальнасцю і непаўторнасцю. Таму перакладчык непазбежна ўносіць у арыгінал свае ўласныя карэктывы і можа ўспрымацца як свайго роду сааўтар. Што датычыцца мастацкай інфармацыі, якая закладзена ў верш "Молитва", то яе фактычная частка данесена да чытача амаль у поўным аб'ёме. Сапраўды, усё, што ў арыгінале выяўляецца вербальна, адлюстравана больш ці менш дакладна: ідэі падвоенасці душы, барацьбы добра і зла ўнутры яе, існавання вышэйшага духу. Глыбінная інфармацыя — змястоўна-падтэкставая⁵ — засталася нераскрытай. Гэта тлумачыцца цэлым шэрагам прычын. Перакладчык — таксама паэт. Такім чынам, ён валодае толькі яму ўласным поглядам на свет, сваёй творчай манерай, якія не могуць не ўплываць на пераклад. Не з'яўляючыся сімвалістам, відаць цяжка пабудоваць паэтычны тэкст так, каб паверхневы пласт не перасякаўся з больш глыбокім, які грунтуецца на індывідуальных асацыяцыях, і ў той жа час змяшчаў бы ў сабе код для яго разумення: Тое, што пераклад рабіўся з мовы, блізкай па паходжанні, гучанні, лексічнаму саставу, не аблегчыла працу перакладчыка. Наадварот, часам факты, якія ляжаць на паверхні, прыкрываюць нешта больш важнае, як гэта здарылася з перакладам слова *научих* лексмай *адкрыў*.

Перакладчык, як відаць, захапіўся вядомым стэрэатыпам: П.Явараў — сімваліст, таму яго паэзія прысвечана ўнутраным мукам, адарвана ад рэальнага жыцця і вылучаецца "змрочнымі фарбамі".⁶ Цікава, што адной з дзесяці асацыяцый на слова *душа* ў слоўніку зафіксавана *Явараў*. Але ведаючы гісторыю верша, прымаючы пад увагу, што сімвалізм П.Яварава дастаткова рэалістычны, грунтуючыся на тлумачэнні некаторых канкрэтных сімвалаў, можна некалькі інакш, чым гэта зроблена ў беларускім перакладзе, трактаваць верш "Молитва".

¹ Гл.: Добрев Д. // Интерпретации на класически текстове от българската литература. 1. София, 1994. С.35.

² Яворов П. Събрани съчинения. София, 1978. Т.1. С.480.

³ Гл.: Супрун А. Е. Лекции по теории речевой деятельности. Мн., 1996. С.228.

⁴ Гл.: Хаджикосев С. Поэти-символисты: София, 1990. С.20–21.

⁵ Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981. С.27–28.

⁶ Гл.: Сахарчук В. // Пеё Явараў. Апалавы пярсцёнак. Лірыка. Мн., 1988. С.6.

⁷ Гл.: Български норми на словесни асоциации / Под ред. Е.Герганов. София, 1984. С.80.

І.А.ЖЫЛІНСКАЯ

СІСТЭМА ЧАСААБАЗНАЧЭННЯЎ ВА ЎСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ ЗАМОВАХ

Калі разумець пад замовай нераскладальную першасную агульнасць слова і справы, тэксту і абрадавага сцэнарыя, гэта значыць тэкст, фіксіраваны ў словы, падмацаваны "магічнымі" асаблівасцямі і запамінання (рытмам, паралелізмам усіх відаў, гукавымі асацыяцыямі і г.д.) і "магічным" рытуалам (а ў найглыбінных сімвалах і структурах — тысячагоддзямі), увабраўшы ў сябе элементы дзвюх культур — язычніцтва і хрысціянства, мы можам разглядаць гэты жанр фальклору як своеасаблівую знакавую сістэму, якая, узнікаючы на аснове мовы, атрымлівае дадатковую другасную структуру адменнага тыпу (фальклорнага і этнічнага).

Калі замова — тэкст, то ён павінен мець у сабе інфармацыю. На першасным узроўні — гэта інфармацыя аб спосабах уздзеяння словам на навакольную рэчаіснасць з мэтай яе змянення ў неабходным чалавеку напрамку; на другасным — гэта інфармацыя аб уяўленнях старажытных славян пра свет і месца чалавека ў ім, гэта карціна свету, спосаб сувязі з ім: "практычная рэлігія", гэта закардавана народная культура. Іменна таму на аснове замоў — пры ўважлівым семіятычным аналізе іх лексічнай сістэмы (у першую чаргу часавых і прасторавых паказчыкаў) — можна паспрабаваць аднавіць старажытную карціну свету ўсходнеславянскага народа.

Аб'ектам разгляду гэтай працы сталі бінарныя карэляцыі, што вычляняюцца з мовы тэкстаў украінскіх, рускіх і беларускіх замоў¹ на ўзроўні лексем, абазначаюць часавыя паняцці і адлюстроўваюць у цэлым часавую сістэму старажытнай мадэлі свету ўсходнеславянскага народа.

Перш чым гаварыць пра часавую мадэль свету, мэтазгодна хаця б сцісла сфармуляваць асноўныя пастулаты ранняга светабачання. Адна з самых старажытных канцэпцый чалавека аб свеце звязана з успрыняццём яго ў дуалістычным варыянце, у выніку чаго свет уяўляецца чалавеку ў нейкай бінарнай апазіцыйнасці². Па-першае, свет падзяляўся на два сваіх варыянты: *свет рэальны* (жывых) і *свет ірэальны* (мёртвых, звышнатуральных істот). Па-другое, акрамя гэтага, у свядомасці чалавека панавалі падзел свету, прыроды, сацыяльных адносін, часу, ірэальнага і рэальнага свету на "сваё" добрае (са станоўчым значэннем для чалавека) і "чужое" благое (з адмоўным значэннем).

Падзел свету на "сваё" і "чужое", рэальнае і ірэальнае цесна звязаны з разуменнем часу старажытнымі славянамі. На тым (ірэальным, "чужым") свеце часу няма. Пар., напрыклад, формулы адсылка: *...і дзе людзі не ходзяць, дзецініі (пеўнеў) голас не заносіць, і дзе луна не даходзіць, і дзе сонейка не свеціць, і дзе хлопец тапаром не рубаві і дзеўка касой не махаві... (Зм., 1003), Ідзі... дзе ніхто не ходзіць, дзе куры не запіваюць, дзе людзі не зачуваюць, дзе дзвоні не задзвонюють, не голас не заносыць... (УЗ, 87).*

У рэальным ("сваім") свеце час ідзе па сваіх зямных законах: на змену ночы прыходзіць дзень, вясны (лета) — зіма.

Час у тэкстах замоў прадстаўлены наступнымі бінарнымі карэляцыямі: раніца—вечар, дзень—ноч, поўнач—поўдзень (часткі сутак), вясна (лета) — зіма (поры года), сонца—месяц (варыянт: сонца—зара).

Неабходна адзначыць, што ў некаторых тэкстах сустракаюцца лексемы, якія аднесены да часу, з амбівалентнымі значэннямі, што тлумачыцца цесным узаемадзеяннем дзвюх галоўных культурных моў (і мадэлей свету) славянства — язычніцтва і хрысціянства: чым больш архаічныя тэксты, тым больш дамінуюць язычніцкія элементы. Разгледзім кожную лексему.

Супрацьпастаўленне дзень—ноч часта рэалізуецца ў замоўных тэкстах праз апазіцыю сонца—месяц (сонца—зара). Пар.: *...сцеражэць, беражэць, удзень на работкі, у ночкі на пасцелькі, пад красным сонцам, пад ясным месяцам... (Зм., 76). З сонцам чалавек звязвае, як правіла, станоўчы пачатак: ...взойдѣтъ красное солнце обрадованное, осветит и обогреет всю подвселенную... (РЗ, 327), Добрий день тобі, сонечко яснезі! Ти святе, ти ясне-прекрасне; ти чисте, величине й поважне; ти освѣщаєш гори, і долини, і вісокіі могили, — освіти мене, рабу Богу, перед усім миром... — добротою, красотою, любощами й милощами... (УЗ, 2), а з захадам сонца і з месяцам, зарой — адмоўнае. Пар., напрыклад, замовы ад зубнога болю, дзе з размовы чалавека з месяцам выяўляецца яго роля як свяціла свету продкаў-мёртвых: *...Маладзік ты малады, ці быў ты на том свеце?— Быў... (Зм., 608). У замовах месяц уваходзіць таксама ў рад шкодных для чалавека прадметаў (мярцвяк, мядзведзь, дуб, крумкач, шчупак і г.д.), напрыклад: *...На небе светел месяц, на море белый камень, в поле сырой дуб... (РЗ, 88), Місяць у небі, мертвец у гробі, камінь у морі: як три брати докупати зберуться... (УЗ, 37). Месяц***

Зм. — Замовы, Мн. 1992; РЗ. — Русские заговоры; М., 1993; УЗ. — Українські заговори. Київ, 1993.

апівсаецца ў радзе тэкстаў поўнаўладны "князь" (цар) начнога свету: *Первый княжич місяць на небі Адав'эвич...* (УЗ,40), які мае знакі царскай улады ("золотая корона", "рогі залатыя" і г.д.): *Маладзік малады, у цябе рог залаты...* (Зм.,622), *...залатыя твае ножкі...* (Зм.,625).

Месяц у замоўных тэкстах можа выступаць у адной са сваіх фаз: "маладзік; месяц ушчэрбны (месяц на спад); поўня О"³: *...ни на нову, ни на ветху, и ни на перекрою месяцу...* (РЗ,10), *Ти, місяцю Адаме, молодик!*... (УЗ,41). Ужыванне пэўнай фазы месяца строга рэгламентавана мэтай замовы: замовы "на рост", "на дабро", "на шчасце", "насыл сурокаў" і г.д. адносяцца да першай месячнай чвэрці (як расце месяц, так павінна павялічвацца жадаемае ці насылаемае) ці да поўні; у замовах "на вылечванне", "на зняцце сурокаў", "адсушкі" і г.д. суб'ект звяртаецца да "месяца ўшчэрбнага" ці "месяца на спад": *...Місяцеві на підповня, нам на щастя й на здоров'я!* (УЗ,47), *...как месяц на убыль пойдёт, всех вшей с собой соберёт...* Как месяц убувать, так и вшам у рабы (имя) не бывать. Аминь⁴.

Сонца – "дзённае" бажанства замоў. Аднак з сонцам у тэкстах звязваецца не толькі дзень, але і раніца (усход сонца), і вечар (заход сонца). У замовах сонца надзяляецца эпітэтамі: "яснае", "святое", "чыстае" "чырвонае" і г.д., чым падкрэсліваецца яго вялікая роля для чалавека. Як правіла, сонца асацыіруецца ў замовах з цяплом, добром, прыгажосцю, дапамогай, каханнем, вылечваннем. Пар., напрыклад: *...Як краснае солнышка вассіяла, прыпякае мхі і балата, чорныя гразі...* (Зм.,1287), *Зійди, зійди, сонечко, ... на наше подвір'ячко!* (УЗ,128), *...Нехай хмара на татару, сонечко на хрыстіяне!*... (УЗ,131), *...ясное солнце обогреет...* (РЗ,162).

У некаторых замовах наадварот (язычніцкі пласт) – сонца не толькі сагравае ўвесь свет, надзяляе яго сваёй ласкай, спыняе крывацёк, але і можа абазначаць свяціла страшнага антысвету замоў: свету хвароб, няшчасцяў, сурокаў (вельмі рэдка); а месяц можа выступаць як станоўчы персанаж (язычніцкі пласт замоў), ахоўваць і дапамагаць людзям: *...Гой еси солнце жаркое, не пали и не пожигай ты овощи и хлеб мой...* (РЗ,257), *...Тобі, місяцю, насвітитися, мені по світу надивитися, добре находится!* (УЗ,48), *...месяцам абгарджуся, а залатымі ключамі замкнуся, зорами асыплюся, нікога не баюся...* (Зм.,1333).

Другі член апазіцыі дзень–ноч надзяляецца адмоўным значэннем, якое падкрэсліваецца шэрагам замоў ад начніц, у якіх ноч выступае ў вобразе міфалагічных істот, што прыносяць шкоду людзям. Міфалагічныя істоты ссылаюцца за гэта ў нячыстыя сырыя месцы (імхі, балоты, гнілыя калоды і г.д.): *...Цёмная ночка начніц парадзіла... яснае сонічка дзень начынаець, начніц праганяець...* (Зм.,1130), *... возьми ты у него полуночника... понеси их за горы высоки, за леса дремучи, за моря широки, за реки глубоки, за болота зыбучи, за грязи топучи...* (РЗ,33), *...ўхапілі крыксы і плаксы начніцы... да ўтапілі ў яр глыбокі...* (Зм.,1145).

Ноч у большасці замоў звязваецца са смерцю, месяцам, нячыстымі месцамі, вадой, цемрай, адмоўнымі міфалагічнымі істотамі, а дзень суадносіцца з другімі членамі гэтых супрацьпастаўленняў: жыццём, сонцам, чыстымі і сухімі месцамі, агнём. Пар., напрыклад: *...Як проці цёмнай ночы ўвесь мір сцішыцца, зніжыцца...* (Зм.,610), *Добры вечар, цёмна ноч! На табе вада і мая бяда, а мне маё здароўе назад аддай* (Зм.,1242), *...Полуночная матка, не ходи по ночам...* (РЗ,38), *...божы дзянечак, святая нядзелька, прыступіце, памажыце рабу божаму (імя) ад іспугу...* (Зм.,1070). Аднак у язычніцкім разуменні ноч – час не "благі", а час дзейсны; час, калі адбываецца большасць магічных рытуалаў. Як персаніфікаваная істота ноч "закрывае", не выпускае на волю варожыя чалавеку сілы: *Ніч темна, ніч тишина, сидиш ти на коні буланому, на сідлі соколиному, замикаеш ти комори, дворці і хлівці, церкви і монастирі...* замкни моім ворогам губи і губища (УЗ,147), *Ночачка-матка, беражы маё дзіцяточка, з вечара да ранку...* (Зм.,1187) – такое ужыванне сустракаецца рэдка.

Межами ночы і дня выступаюць члены супрацьпастаўлення раніца-вечар, поўдзень-поўнач (радзей), сімваламі якіх з'яўляюцца чатыры (тры) зары, што паказваюцца як сёстры, пар.: ...*Жарка сонца, ясны месяц, тры зарыцы – родныя сястрыцы: внутрання зара, паўдзённая зара і вячэрняя...* (Зм., 889), *Зорі, зірніці, эсть вас на небі три рідні сетриці, четверта хрещена народжена Марія...* (УЗ,8).

Першыя члены супрацьпастаўленняў раніца-вечар, поўдзень-поўнач, як правіла, нясуць такую ж сэнсавую нагрузку, як лексема дзень, а другія члены – як ноч: ...*не варачайся ні ранішняй парой, ні вячэрняй, ні паўдзёнай, ні паўночнай* (Зм., 1022), *"Добрий вечір тобі на вечорино... не дай ні спаты, ні лежаты, ні паты, ні їсты, ні пьты, ні інших любить..."* (УЗ,10), *Смерку, смерку!... замкни моім ворогам роти...* (УЗ,148).

Зоры ў замовах выступаюць у большасці выпадкаў у ролі памочнікаў. Да іх звяртаюцца з просьбай што-небудзь зрабіць для суб'екта тэкста: вылечыць, адаслаць хваробы, прысушыць і г.д. Пар.: ...*Заря-зарница, красная девица, избавь раба Божия... от матухи, от знобухи, от летучки... и от всех двенадцати девиц-трясовиц...* (РЗ,136), ...*Ви, зори-зоряницы, Божі помічники, я річю, а ви помічю!* (УЗ,56), ...*Зоры высокія! Зоры далёкія! Памагайце людзям, памагайце і нам. Первая зорка зануда, другая засуха, трэцяя прываротніца, чацвёртая прывара...* (Зм., 1313). Часам зорам прыпісваецца адмоўнае для чалавека значэнне, напрыклад, на іх могуць ссылацца хваробы: ...*мы вас вызываем, мы всех высылаем на красные зоры, на ясные звёзды, на куриные жердя!* (РЗ,26).

Супрацьпастаўленне ясна(лета)–зіма нясе двойную нагрузку і ўспрымаецца пашырана, таму што пад яснай разумеецца час, які пачынаецца з зімовага сонцавароту і заканчваецца зборам ураджая (ясна, лета, пачатак восені), а пад зімой – час, які пачынаецца зборам ураджаю, паміраннем прыроды і заканчваецца зімовым сонцаваротам (восень, зіма, частка ясны). У некаторых тэкстах акрамя лексемы ясна ўжываецца лексема лета. Пар.: ...*Не баіцца ўлетку жары, а ўзімку марозу...* (Зм., 971), ...*на ўсё лета хазяіну спакой дай...* (Зм., 122), *Ластівко, ластівко! На тобі веснянки, дай мені білянкі!* (УЗ,88), ...*винеси літо, літэчко, і зеленеэ житечко, хрещатенький барейночок і запашний васильочок!* (УЗ,127).

Цікавым з'яўляецца ўжыванне лексемы лета ў рускіх замовах для абазначэння аднаго з бакоў свету – поўдня: ...*чтоб никто не мог прострелить его, от востока до запада, от севера на лето...* (РЗ,241).

Супрацьпастаўленне ясна(лета)–зіма непасрэдным чынам звязана з апазіцый жыццё–смерць, прычым ясна ці лета ўспрымаюцца як сімвал жыцця, а зіма – смерці, што прывязвае супрацьпастаўленне ясна(лета)–зіма да апазіцый свой–чужы, добры–благі. Хаця члены гэтай карэляцыі ў замоўных тэкстах у чыстым выглядзе сустракаюцца рэдка, звычайна яны даюцца апісальна, напрыклад, зіма праз мароз, снег, а ясна (лета) праз цяпло, прылёт птушак, рост расліннасці і г.д.

Калі абагульніць выкладзенае, можна ўсе часавыя паказчыкі на аснове ўжывання ў большасці замоў падзяліць на дзве групы: 1) "свае" са станоўчым для чалавека значэннем (раніца, дзень, поўдзень, ясна, лета, сонца); 2) "чужое" з адмоўным значэннем (вечар, ноч, поўнач, зіма, месяц, начная зара). Такі падзел цесна звязаны з супрацьпастаўленнямі зямля–апраметная, хрысціянін–нехрысць, жыццё–смерць, вада–агонь, добры–благі, доля–нядоля, унутраны–вонкавы і інш.

Такім чынам, замоўныя тэксты ярка адлюстроўваюць падзел у свядомасці чалавека агульнаўсходнеславянскага перыяду часу на "сваё" добрае і "чужое" благое.

¹ Замовы. Мн., 1992; Степанова Н. Магія. М., 1997. Русские заговоры. М., 1993; Українські замовляння. Київ, 1993.

² См.: Золотарёв А. М. Родовой строй и первобытная мифология. М., 1964; Топоров В. Н. Первобытные представления о мире (общий взгляд) // Очерки истории естествонаучных знаний в древности. М., 1982. С.8–40; Попович М. В. Мирозозрение древних славян. Киев, 1985.

³ Степанова Н. Магія. С.255.

⁴ Там жа. С.393.

АНАЛІЗ ДЗЕЯСЛОВАЎ "СМЕЯТЬСЯ" І "ПЛАКАТЬ" У ПАЭТЫЧНАЙ МОВЕ А.БЛОКА І В.БРУСАВА З ДАПАМОГАЙ ТЭОРЫІ ВЕРТЫКАЛЬНЫХ СІНТАКСІЧНЫХ ПАЛЁЎ

У апошнія гады з'явілася пільная неабходнасць у такім метадазе аналізу паэтычнага тэксту, які дазваляў бы з максімальна магчымай дакладнасцю вызначаць змены значэнняў розных часцін мовы ў ідыястылях, знаходзіць прычыны гэтых змен, адкрываць філасофскія, псіхалагічныя, эстэтычныя і нацыянальна-культурныя вытокі гэтых значэнняў; выяўляць адрозненні ў значэннях слоў, якія адносяцца да роднасных моў; вывучаць суадносіны тэксту і мастацкага свету аўтара і г. д. Тэорыя і методыка вертыкальных сінтаксічных палёў, распрацаваная С.М.Прохаравай¹, задавальняе большасць пералічаных патрабаванняў.

Вертыкальнае сінтаксічнае поле – гэта патэнцыяльная магчымасць дзеяслова да перамяшчэння па актантах рамках. У выніку гэтага дзеяслоў трапляе ў іншыя семантычныя палі, змяняючы сваё значэнне. Такім чынам адбываецца працэс паўторнай намінацыі дзеясловаў².

Любому дзеяслову адпавядае пэўная частка паэтычнага свету аўтара (дзеясловам смеяться і плакать – смехавы і слёзны аспекты паэтычнага свету³).

Выкарыстоўваючы методыку вертыкальных сінтаксічных палёў, мы правялі даследаванне дзеясловаў смеяться і плакать, іх сінонімаў (і адпаведных аспектаў паэтычнага свету) на матэрыяле паэзіі рускіх сімвалістаў А.Блока і В.Брусава⁴.

Дзеяслоў змяшчае ў сабе як бы «макет» сваёй актантай рамкі, г.зн. падразумявае пэўныя пазіцыі, якія з той ці іншай ступенню абавязковасці павінны быць прадстаўлены ў сказе. Актантная рамка складаецца з суб'екта (A_I), аб'екта (A_{II}), адрасата (A_{III}) і іншых элементаў. Апрача таго, пры дзеяслове могуць ужывацца розныя акалічнасці (сірканстанты – па тэрміналогіі Л.Тэньера⁵). Кожны элемент актантай рамкі і любы сірканстант у тым ці іншым выпадку можа садзейнічаць выяўленню новага значэння дзеяслова пры пераходзе апошняга ў іншае семантычнае поле.

Перш за ўсё неабходна адзначыць, што ў паэтычнай мове сімвалістаў значэнні дзеясловаў смеяться і плакать (і іх сінонімаў) выяўляюцца больш разнастайнымі спосабамі, чым у іншых паэтаў, і з'яўляюцца вельмі своеасаблівымі. Апрача таго, у значэннях некаторых назоўнікаў, якія трапляюць у актантную рамку названых дзеясловаў, актуалізацыя пэўных сем адбываецца такім чынам, што гэтыя назоўнікі становяцца сімваламі. Адсюль вынікае, што працэс паўторнай намінацыі дзеясловаў і назоўнікаў у паэтычнай мове А.Блока і В.Брусава адбываецца вельмі інтэнсіўна.

Існуюць як агульныя для абодвух паэтаў, так і індывідуальныя спосабы выяўлення значэнняў дзеясловаў смеяться і плакать (і іх сінонімаў). Разгледзім некаторыя з іх.

Значэнні дадзеных дзеясловаў можна выявіць, напрыклад, пры дапамозе формы загаднага ладу гэтых дзеясловаў: «Накни личину! Смейся! Пой! Ты, сердце, можешь разорваться!» [А.Блок, 1,79] 'Паказваць не той стан, які сапраўды ўнутры, бравіраваць цяжкім душэўным станам'; «Кончено! кончено! Я побежден. – Смейтесь!» [В.Брусаў, 1,123] 'Насміхацца'; «Закат в крови! Из сердца кровь струится! Плачь, сердце, плачь...» [А.Блок, 2,85] 'Выяўленне вельмі цяжкага стану аўтара'; «Плачь! я не вынесу смеха притворного! Плачь! я не вынесу дерзких речей!» [В.Брусаў, 1,95] 'Пакутаваць'.

Калі разам з дзеясловамі смеяться і плакать ужываюцца іншыя дзеясловы, утвараючы рад аднародных членаў, гэта дапамагае больш дакладна вызначыць і падкрэсліць семантыку названых дзеясловаў: «Я ждал под окнами в тени, готовый гибнуть и смеяться» [А.Блок, 1,238] 'Пакутаваць'; «Смеялся грозный Голиаф, плумился посредине стана» [В.Брусаў, 2, 386] 'Здэквацца'; «Я же молюсь суевернее, плачу и каюсь мучительно» [А.Блок, 1,166]

'Каяцца, прасіць прабачэння'; «Ни умолять, ни плакать неспособный, я запер дверь и проклял наши дни» [В.Брусаў, 1,85] 'Уніжана ўпрошваць'.

Акрамя апісаных, існуюць і іншыя спосабы выяўлення значэнняў дзеясловаў смеяться і плакать. Напрыклад, семантыка абодвух дзеясловаў дакладна вызначаецца пры наяўнасці А_{II} у творным склоне з прыназоўнікам над: «Смеюсь над жалкою толпою и вздохов ей не отдаю» [А.Блок, 1,85] 'Выяўленне змены ва ўнутраным стане паэта, калі ён пачынае татальна асмейваць усё і ўсіх'; «Смеялись мы над призраком зимы» [В.Брусаў, 1,51] 'Насміхацца'; «Над ними плакал призрак юный уже увядшей красоты...» [А.Блок, 1,107] 'Выяўленне смутку паэта'; «И ты, мой друг, ты плакала над ним, над образом моей забытой милой» [В.Брусаў, 1,52] 'Аплакаць'.

Пры дапамозе прыслоўяў вызначаецца прымета дзеяння, у выніку чаго выразна акрэсліваецца значэнне дадзеных дзеясловаў: «Кто-то долго, бес-смысленно смеялся...» [А.Блок, 1,277] 'Выяўленне пачуццяў людзей у «страшным свеце»; «И над Крестом смеются буйно люди!» [В.Брусаў, 1,227] 'Здэквацца'; «Но в этой песне одинокой, что звонко плачет за стеной...» [А.Блок, 1,83] 'Выяўленне пачуццяў Прыгожай Дамы (песня – яе сімвал)'; «Что горько я заплакал в полусне...» [В.Брусаў, 1,81] 'Праліваць слёзы'.

У ідыятылі А.Блока, у адрозненне ад В.Брусава, дзеяслоў смеяться трапляе ў поле перадачы інфармацыі. Гэта адбываецца пры наяўнасці А_{III}: «Я трижды звал – и трижды подходил к окну высокий, статный, белый – и смеялся мне» [1,276]. Пры дапамозе разгорнутай характарыстыкі суб'екта дзеяння А. Блок надае дзеяслову хохотать значэнне дэманстрацыі поўнай унутранай змены аўтара, ператварэння яго з рыцара ў паяца: «Я был весь в пестрых лоскутьях, белый, красный, в безобразной маске. Хохотал и кривлялся на распутях...» [1,277]. Дзеяслоў плакать у А.Блока трапляе ў семантычнае поле 'Радзіма'. Пры звароце да Радзімы паэт ужывае яго разам з А_{II} у родным склоне з прыназоўнікам без: «Как и жить и плакать без тебя!» [1,363] 'Пачуццё тугі і любві да Радзімы'.

Індывідуальнасць В.Брусава як паэта праяўляецца ў тым, што дзеяслоў смеяться / хохотать у яго вершах пераходзіць у поле інтэлектуальнай дзейнасці, прычым дасягаецца гэта пры дапамозе: 1) А_{II} у давальным склоне: «Смеемся рошам, дождем омытым, смеемся далям, где темен лес, смеемся сини живых небес!» [2,32]; 2) А_{II} у форме складанага сказа з прыназоўнікам про: «И друзья хохотали, кем был я брошен ... про то, как был в страхе разметанный Брокен, иль стилет трепетал через сердце насквозь» [3,196]. Набывае значэнне інтэлектуальнай дзейнасці і дзеепрыслоўе смеясь: «Лишь домовой, таясь в углу, молчит в ответ пустым гитaram, – косясь на свет, смеясь во мглу, – о прошлом, прежнем, давнем, старом» [3,199]. У наступным прыкладзе прырашчэнне сэнсу дзеяслова плакать адбываецца на аснове вертыкальнага кантэксту, пры ўжыванні сірканстанта месца, які мае асаблівае значэнне: «Чтоб плакать на камнях от Золотых ворот!» [1,159] 'Пакутаваць'. Новае значэнне гэтага дзеяслова В.Брусаў стварае шляхам параўнання суб'екта дзеяння з віёлай: «Моя душа! печальная виола! Плачь и о прошлом говори!» [2,56] 'Выяўляць пакуты аўтара пры дапамозе далікатных пачуццяў, падобных на гукі'.

Многія суб'екты пры дзеясловах смеяться і плакать (а таксама назоўнікі ў спалучэнні з назоўнікамі смех, плач) у А.Блока і В.Брусава з'яўляюцца сімваламі. На думку Анры дэ Рэнье, сімвал – гэта «параўнанне, атаясамліванне абстрактнага і канкрэтнага, прычым адзін з членаў гэтага параўнання толькі падразумяваецца». ⁶ Такім чынам, калі той ці іншы назоўнік выкарыстоўваецца як сімвал, частка яго дэнатата становіцца нявызначанай, і для таго, каб зразумець сэнс сімвала, гэтую частку дэнатата неабходна сканструяваць. С.Р.Вартазаран лічыць, што «агульназначнасць зместу знакаў, падобных да слова «Пегас», існуе не сама па сабе, але толькі ў выніку існавання некаторага рэпрэзентатыўнай сістэмы – міфалогіі, у якой толькі і можна ўяўляць сабе Пегаса» ⁷. Таксама і значэнне сімвала можна растлумачыць толькі пры наяўнасці асяроддзя, у якім функцыянуе гэты сімвал: «Сімвалічны сэнс

існуе толькі ў пэўнай сацыяльнай і камунікатыўнай сферы чалавека, унутры кантэксту»⁸. Кантэкстам у дадзеным выпадку з'яўляецца паэтычны свет А.Блока і В.Брусава.

У А.Блока большасць суб'ектаў-сімвалаў пры дзеясловах смеяться і плакать і іх сінонімах звязана з вобразам Прыгожай Дамы – дамінантай яго паэтычнага свету. Спачатку гэты свет – «прыгожы свет», паэт – верны рыцар сваёй каханай, самае галоўнае для яго – чаканне прышэсця Дамы і служэнне ёй. У прыкладзе «Моя мечта дорисовала тебя, волнуясь и смеясь» [1,95] мара, якая смеецца, сімвалізуе паэта ў радасным чаканні Прыгожай Дамы. Але каханая знаходзіцца вельмі далёка: «Но сквозь хрустальные струи ты далека мне, как была... Поют и плачут хрустали... Как мне создать черты твои, чтоб ты прийти ко мне могла из очарованной дали?» [2,104] (хрустали – сімвал аддаленасці Дамы). Смех з'яўляецца яе прыметай: «Пошепчи, посмейся, милый, милый образ, нежный сон; ты нездешней, видно, силой наделен и окрылен» [1,141] (милый образ, нежный сон – сімвалы Прыгожай Дамы). А.Блок увасабляе каханую ў розных вобразах, напрыклад: «Ты прижималась всё суеверней, и мне казалось – сквозь храп коня – венгерский танец в небесной черни звенит и плачет, дразня меня» [2,151] (венгерский танец – яе сімвал).

Паступова «прыгожы свет» ператвараецца ў «страшны свет», а рыцар і Дама мяняюцца. Пастаянства страчваецца, усё пачынае дваіцца. У «страшным свече» людзей ахоплівае жудасны смех, супярэчлівыя пачуцці: «Что делать! Изверившись в счастье, от смеху мы сходим с ума...» [2,92]. У наступных радках назойнік дух сімвалізуе душэўны стан паэта, змучанага знясіпваючым смехам (цішыня для яго з'яўляецца яшчэ горшай, чым гэты смех): «Здесь дух мой, злобный и упорный, тревожит смехом тишину...» [2,115]. У паэтычным свече А.Блока існуюць сімвалы «страшнага свету» (маски, черный человечек і інш.): «Так смеется маска маске, злая маска, к маске скромной обратясь...» [2,23], «Черный человечек плачет на дворе» [1, 278].

Мітусня жыцця, ад якой А.Блок імкнуўся ў незымное, да недасягальнага жаночага ідэалу, усё сказала, насміхалася над яго высокімі парывамі: «Но торжества не выносила пустынной жизни суета, беззубым смехом исказила всё, чем жива была мечта» [2,113]. Аднак у самы страшны момант спыніцца нават смех і надыхне цішыня, а цішыня – гэта небыццё: «На всех устах застынет смех, тоска небытия...» [2,224]. Без любай і высокіх імкненняў застаецца толькі смяцца: «Замолкли ангельские трубы, немотствует дневная ночь. Верни мне, жизнь, хоть смех беззубый, чтоб в тишине не изнемочь!» [2, 113–114].

Такім чынам, смех і плач у А.Блока яркая сімвалізуюць як «прыгожы свет», так і «страшны свет».

У В.Брусава суб'екты-сімвалы пры дзеясловах смеяться і плакать, іх сінонімах (і адпаведных назойніках) радзей, чым у А.Блока, маюць сувязь са светам незямнога. Часта такія суб'екты сімвалізуюць душэўна-эмацыянальны стан аўтара, ці тых, хто смеецца, напрыклад: «И что ж! Во храме лживой Красоты я слышал, как смеется Безнадежность, и сам, в отчаянии, стонал: «Не ты!»» [1,472] (Безнадежность – сімвал пачуцця адчаю, страты надзеі), «Белые клавиши в сердце моем стонут и плачут, живут под ударами...» [1,95] (Белые клавиши в сердце сімвалізуюць пачуццё суму, тулі).

Смех у В.Брусава можа валодаць таямнічай сілай: «Смех совы кувыркнул тени с елок...» [3,182]. Сімвалічнасць смеху паэт падкрэслівае пры дапамозе эпітэтаў: «Уста героев гнет загробный смех...» [1,148], «Как смех внемирный, мне отклик слышен...» [1,353].

Плач для паэта можа быць абрадам, таінствам: «Смотря на огненный, торжественный закат, я плачу» [2,198]. Адзін і той жа суб'ект-сімвал (мечта) можа перадаваць розныя пачуцці: «Но меж всех обликов, что, плача и ревнуя, моя мечта навеки избрала, – воспоминание святого поцелуя, что девушка, вся в черном, мне дала» [3,327] (сумны настрой), «Пусть мечта рыдает горестными восклицаньями. Даль горит, сверкает радостными ожиданиями!» [3,489] (сумны настрой мяняецца на радасны).

Аналіз актантных рамак дзеясловаў смеяться і плакать у паэтычнай мове А. Блока і В. Брусава дае падставу для вываду аб тым, што новыя значэнні, якія набываюць дзеясловы і назоўнікі ў працэсе паўторнай намінацыі, у А.Блока часцей маюць сувязь са светам незямнога, а ў В.Брусава – са светам чалавечых пачуццяў. Такім чынам, методыка вертыкальных сінтаксічных палёў дапамагае зразумець не толькі змены значэння дзеяслова, але і глыбокі культуралагічны кантэкст яго функцыянавання.

¹ Прохорова С. М. // Национально-культурный компонент в тексте и в языке: Тез. докл. Междунар. науч. конф. 5–7 окт.: В 2 ч. Мн., 1994. Ч.1. С.77–79; Яна ж. // Языковая номинация. Тез. докл. междунар. науч. конф., 25–26 июня 1996 г. Мн., 1996. С.19–20 і інш.

² Гл.: Гак В. Г. // Языковая номинация (Общие вопросы). М., 1977. С.287.

³ Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. М., 1990. С.9; Ён жа. Эстетика словесного творчества. М., 1979. С.345.

⁴ Гл.: Блок А. А. Собрание сочинений: В 6 т. Л., 1980. Т.1,2.; Брюсов В. Я. Собрание сочинений: В 7 т. Л., 1973–1974. Т.1–3. Далейшыя спасылкі на гэтыя выданні даюцца ў тэксце артыкула з абазначэннем у дужках прозвішча аўтара (пры неабходнасці), нумароў тома і старонкі.

⁵ Гл.: Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. М., 1988. С.138.

⁶ Ренье Анри де. // Поэзия французского символизма. Лотреамон. Песни Мальдорора. М., 1993. С.456.

⁷ Вартазарян С. Р. От знака к образу. Ереван, 1973. С.132.

⁸ Вовк В. Н. Языковая метафора в художественной речи: Природа вторичной номинации. Киев, 1986. С.56.

І.С.КАСПАРАВА

СУАДНОСІНЫ ЖЭСТАЎ, ВЕРБАЛЬНАГА РАЗВІЦЦЯ І ВЕРБАЛЬНЫХ ЗДОЛЬНАСЦЕЙ

Пытанне аб суадносінах жэстаў, вербальнага развіцця і вербальных здольнасцей непасрэдна звязана з пытаннем аб паходжанні жэстаў. Трэба сказаць, што існуе пункт гледжання, адпаведна якому жэсты лічацца прымітыўнай формай пазнавальнай дзейнасці. Гэтага пункту гледжання прытрымліваюцца такія даследчыкі, як Лагуна (1927)¹, Вернэр і Каплан (1963)². Але, прытрымліваючыся гэтага погляду, мы павінны будзем прызнаць, што жэсты – прымітыўная форма больш позняй вербалізацыі. Такім чынам, яны паступова павінны знікаць, скажам, з дзіцячай камунікацыі з развіццём здольнасці гаварыць.

Аднак усе мы ведаем, што гэта не так. Шматлікія даследаванні пацвердзілі, што незалежна ад узросту і маўленчых здольнасцей частата выкарыстання жэстаў у моўным патоку дзяцей прыкладна аднолькавая.

Думаецца, што мэтазгодна было б меркаваць аб існаванні кантынуальнасці паміж вербальнай і невербальнай камунікацыяй. Па гэтаму выпадку Макнейл (1945)³ сцвярджае, што ў працэсе гаварэння ўзнікае трансфармацыя аднаго тыпу мыслення ў другі. Такім чынам, мысленне і гаварэнне складаюць кантынуальны патак. "З аднаго боку кантынуума мысленне больш глабальнае і вобразнае, з другога боку – больш сегментнае і сінтаксічнае"⁴. Значыць, гэты кантынуум можа быць прадстаўлены ў выглядзе круга, па якому мы пастаянна "рухаемся" ад бясспойнага мыслення да ўнутранага маўлення, а ад яго – да знешняга. У гэтым працэсе, па словах Макнейла, нашае візуальна-вобразнае пазнанне памяншаецца, а вербальнае развіццё ўзрастае. А калі мысленне высокаінтэнсіўнае і канцэнтраванае, унутраныя лінгвістычныя сімвалы могуць быць цалкам заменены словамі⁵.

Абапіраючыся на ўсё сказанае, мы з упэўненасцю можам прыйсці да пэўных сцвярджэнняў. Здаецца, што ўзнікненне жэстаў пад час гаварэння азначае, што чалавек далучаецца да двух тыпаў мыслення адначасова: вобразнае (глабальнае, сінтэтычнае) і сінтаксічнае (лінейнае, сегментнае).

Працэс гаварэння прыводзіць да ўзаемапрапінкнення двух названых тыпаў мыслення, гэта значыць, да іх сінтэзу. Можна сказаць, што вобразы фарміруюцца за кошт сістэмы лінгвістычных каштоўнасцей, а сказы, у сваю чаргу, – пры дапамозе вобразаў, якія яны і раскрываюць. У гэтым выпадку, як ужо было сказана, няма разрыву паміж унутраным і знешнім, паміж жэстамі і

маўленнем. Узаемаўплываючы адно на другое, жэсты і маўленне адносяцца да адзінай сістэмы памяці, у якой захоўваюцца складаныя па канфігурацыі структуры.

Абапіраючыся на гэтае сцвярджэнне, можна ставіць пытанне аб суадносінах паміж жэстамі і вербальным развіццём. На наш погляд, даследаванне павінна ісці па двух напрамках.

1. **Выяўленне тыпаў жэстаў у залежнасці ад моўных здольнасцей.** Амерыканскія даследчыкі Вейнер, Дэвой, Джанковіч (1975)⁶ выявілі, што з узростам мяняюцца і тыпы дзіцячых жэстаў. Гэта значыць, назіраецца пэўная эвалюцыя ў выкарыстанні жэстаў. Вучоныя прапанавалі дзецям ад 8 да 18 год адказаць на некаторыя пытанні, звязаныя з толькі што прагледзеным мультфільмам. Яны зафіксавалі выкарыстанне наступных тыпаў простых жэстаў:

а) дэйктыкаў – жэстаў рук і пальцаў, накіраваных да візуальнай або сімвалічнай прысутнасці аб'екта, аб якім ідзе гаворка. Гэта адметныя, выдзяляльныя жэсты. Усе гэтыя жэсты вербалізаваны ў мове;

б) пантамімічных жэстаў, якія складаюцца з міметычных рухаў рук, (напрыклад, у сказе "Ён схопіў скрынку" звычайна рукамі робіцца жэст, што суадносіцца са словам "схапіць").

Трэба адзначыць, што дэйктыкі не змяняюцца ва ўжыванні з развіццём моўных здольнасцей. (Гэта значыць, і з узростам таксама). Затое выкарыстанне пантамімічных жэстаў у шмат разоў памяншаецца з узростам (больш дарослыя дзеці амаль імі не карыстаюцца, у той час як дзеці 8 – 12 гадоў выкарыстоўвалі іх вельмі часта). Акрамя таго, ва ўсіх дзяцей выяўлены і больш складаныя рухі рук, што суправаджаюць маўленне, напрыклад:

1) "раздзяляльнікі" – ("раздзяляльныя рухі" Фрыдмана, 1972)⁷ – звязаныя з эмафатычнымі аспектамі маўлення. Яны "сякуць" сказ праз інтанацыю і паўзы ў адпаведнасці з тым, што павінна быць падкрэслена ў гэтым сказе. Можна сказаць, што яны – візуальны аналаг фаналагічнага дзялення моўнага адрэзку на "кавалкі";

2) "ідэаграфы" – ("апісальныя жэсты" Эфрона, 1941/1972)⁸ – рух рукі або пальца, што апісвае ў прасторы лагічны след, які ідзе за думкай гаворачага; яны паралельныя абстрактным разважанням;

3) "іконаграфы" – ("ілюстратары" Эфрона)⁹ – апісваюць форму, абрысы ўяўляемага ў маўленні аб'екта, як у добра вядомым выпадку, калі лесвіца, што ідзе ўверх па спіралі, паказваецца рухам пальца, які апісвае спіраль. Такім чынам, іконаграфы даюць фігуральнае ўяўленне аб'екта, пра які ідзе гаворка.

Справа ў тым, што па выніках даследаванняў брытанскага вучонага Райзбара (1982)¹⁰, было высветлена, што гэтыя іконаграфічныя жэсты часцей за ўсё ўзнікалі тады, калі дзяцей прасілі апісаць словамі толькі што ўбачаны фотаздымак або рухальную актыўнасць, выкананую ў мінулым. Аднак гэтыя жэсты практычна адсутнічалі ў моўным патоку дзяцей, калі іх прасілі прыдумаць або раскажаць якую-небудзь гісторыю па выбару.

Назіранні такога тыпу прывялі Райзбара да думкі, што іконаграфічныя жэсты выкарыстоўваюцца тады, калі існуе неадпаведнасць паміж "масівамі" думак і "масівамі" слоў. "Неадпаведнасць узнікае, калі інфармацыя, пераважна візуальная, прасторавая або рухомая па сваёй прыродзе, павінна быць вербалізавана"¹¹. Справа ў тым, што ўзнаўленне аперцэптыўных тэкстаў, у якіх думка, што шукае выражэння, прысутнічае ў свядомасці ў форме карцінкі або вобраза, прыводзіць да ўзнікнення ў моўным патоку вялікай колькасці іконаграфічных жэстаў. Акрамя таго, шырока вядома, што высокая шчыльнасць інфармацыі ў моўным патоку прыводзіць да павелічэння жэстыкуляцыі.

Цікава, што калі ўжыванне больш простых жэстаў з узростам памяншаецца, то выкарыстанне больш складаных жэстаў, якія звязаны з маўленнем і суправаджаюць яго, наадварот, узрастае. Значыць, не толькі няма памяншэння і знікнення жэстаў з маўлення з узростам, але, наадварот, змяняюцца тыпы жэстаў: больш простыя знікаюць, больш складаныя – узнікаюць.

Такім чынам, нельга гаварыць аб жэстах як аб прымітыўнай форме пазнавання. А паколькі яны пастаянна суправаджаюць маўленне, можна гаварыць аб кантынуальнасці паміж вербальным і невербальным патокамі.

Трэба адзначыць, што існаванне кантынууму прызнае і Фрыдман¹². Ён разглядае рухі і маўленне як дзве галіны агульнага сімвалічнага працэсу і выдзяляе два тыпы рухаў рук, што суправаджаюць маўленне: а) "маўленча-пераважныя жэсты" (маўленчыя маркёры), якія знаходзяцца на адным баку кантынууму; б) "рухальна-пераважныя жэсты" (іконаграфы), якія знаходзяцца на другім баку кантынууму.

Калі асновай паслання з'яўляецца само маўленне, то ў маўленчым патоку будучь дамінаваць менавіта маўленчыя маркёры. Прысутнасць жа і дамінаванне ў маўленчым патоку іконаграфу, якія прадстаўляюць сабой бачнае выражэнне думак гаворачага, з'яўляецца індикатарам няўдачы пры спробе вербалізацыі і трансфармацыі вербальных уяўленняў у словы.

На маю думку, кожны такі рух – вынік рэактывацыі не да канца вербалізаваных вобразаў і іх сувязі са словамі. Сумарна пункт гледжання Фрыдмана можна прадставіць наступным чынам. Жэсты – параджэнне вобразнага мыслення, якое гаворачы намагаецца перавесці ў словы. У залежнасці ад тыпу тэксту, што аднаўляецца (маўленчага адрэзку) дамінаваць у маўленчым патоку будучь або маўленча-пераважныя маркёры, або іконаграфы.

II. Выяўленне частаты жэстаў ў залежнасці ад маўленчых здольнасцей. Тут варта разгледзець дзве сітуацыі:

а) зносіны на замежнай мове, калі гаворачы суб'ект выкарыстоўвае больш жэстаў, чым у сітуацыі зносінаў на роднай мове. Гэта тлумачыцца "нагляднасцю" і "глабальнасцю" жэстаў у адзін і той жа час. Чалавеку значна прасцей мець зносіны пры дапамозе простага кадзіруючай невербальнай сістэмы, чым пераключацца на больш складаную сістэму вербальнага кадзіравання;

б) зносіны на роднай мове. У эксперыменце, праведзеным амерыканскімі вучонымі Фрыдманам, Барроза і Гофманам, было высветлена, што частата ўжывання жэстаў у людзей з неразвітымі маўленчымі здольнасцямі значна большая ў размове на незнаёмую тэму, чым на знаёмую. Але ў той жа час людзі з высокаразвітымі маўленчымі здольнасцямі і навыкамі, наадварот, выкарыстоўваюць максімальную колькасць жэстаў у размове на знаёмую тэму¹³.

На мой погляд, гэта тлумачыцца тым, што ўвесь набор жэстаў аблягчае сітуацыю зносінаў як для гаворачага, так і для слухача. У гэтым выпадку жэсты характарызуюць ступень упэўненасці гаворачага ў сваёй слухнасці. Акрамя таго, вытокі гэтай нібы супярэчнасці варта шукаць, як здаецца, ў кантынуальнасці паміж вербальным і невербальным патокамі. Значыць, эвалюцыя вобразнага мыслення, якое развіваецца паралельна развіццю маўлення, высвечвае змену тыпаў жэстаў і прыводзіць да прагрэсіўнага выкарыстання больш складаных жэставых маніфестацый, што суправаджаюць маўленне. Такім чынам, суб'екты з больш развітымі маўленчымі здольнасцямі хутчэй за ўсё будучь часта выкарыстоўваць жэсты, і асабліва ў знаёмай маўленчай сітуацыі.

У заключэнне хацелася б сказаць некалькі слоў аб працэнтных суадносінах жэстаў і вербальнага патоку ў пэўнай нацыянальнай мове.

Існуе думка, якой прытрымліваецца і А. Піз¹⁴, што ёсць пэўная сувязь паміж прыналежнасцю да пэўнага месца жыхарства і этнасу і частатой выкарыстання жэстаў у маўленчым патоку. Так, напрыклад, некаторыя даследчыкі апелююць да таго, што італьянцы ў сярэднім выкарыстоўваюць больш жэстаў у сітуацыі зносінаў, чым шведы, нарвежцы і г.д. На мой погляд, гэтыя аргументы не з'яўляюцца дастатковай падставай для таго, каб рабіць параўнальна-супастаўляльны аналіз працэнтных суадносінаў жэстаў у маўленчым патоку гэтых народаў. Безумоўна, ёсць пэўная залежнасць паміж тэмпераментам і частатой выкарыстання жэстаў, але выявіць для кожнага канкрэтнага этнасу, у тым ліку і рускага, працэнтныя суадносіны паміж невербальным і вербальным патокамі практычна немагчыма.

Чалавек, рускі па паходжанні, які жыве ў Расіі (тэрыторыі распаўсюджвання рускай мовы ў якасці нацыянальнай), будзе прытрымлівацца правіл невербальных паводзін, прынятых у рускай культуры. Такі ж рускі па паходжанні, але карэнны жыхар Каўказа, гаворачы на рускай жа мове, будзе ўжо прытрымлівацца правіл невербальных паводзін, тыповых для гэтага рэгіёну. І адпаведна, жэстыкуляваць ён будзе больш. Значыць, працэнтныя суадносіны жэстаў і вербальнага патоку ў рускай мове будуць ужо іншымі. Гэта невербальная канвергенцыя даказвае, што нельга выявіць працэнтныя суадносіны жэстаў і вербальна выражанай інфармацыі ў маўленчым патоку для якой-небудзь асобна ўзятай нацыянальнай мовы.

¹ Гл.: De Laguna. Speech, Its Function & Development. New Haven, 1927.

² Гл.: Werner. Kaplan. Symbol Formation. New York; Wiley, 1963.

³ McNeil. Information processing & cognition // Semiotic Extension; The Loyola simposium (PP.351–380) Hillsdale, N.J.Erlbaum.

⁴ Ibid. P.1.

⁵ Ibid. P.263.

⁶ Гл.: Jancovich, Devoe, Wiener. Age-Related Changes in Hand & Arm Movements as Nonverbal Communication; Some Conceptualisation & an Empirical Exploration. Child Development. 1975. №46.

⁷ Freedman. The Analyses of Movement Behaviour During The Clinical Interview // A.R.Siegmán, E.B.Pope (Eds), Studies in Dyadic Communication. New York; Ermsford; Pergamon, 1972.

⁸ Efron. Gesture, Race & Culture. The Hague, Mouton, 1941/1972.

⁹ Ibid.

¹⁰ Riseborough. Meaning in Movement: An Investigation Into The Interrelationship of Physiographic Gestures & Speech in Seven-Year-Olds //British Journal of Psychology. 1982. №73.

¹¹ Ibid. P.502.

¹² Freedman. Idem.

¹³ Grant, Marcos. Freedman. Barroso. Relation in Psychopathology & Bilingualism in Kinesic Aspects of Interview Behaviour in Shizophrenia // Journal of Abnormal Psychology. 1977. №86(5).

¹⁴ Пиз А. Язык телодвижений человека. Мн., 1992.

Б.А.КРУК

ФУНКЦЫІ ЭЛІПСІСА Ў БЯЗЗЛУЧНІКАВЫМ СКЛАДАНЫМ СКАЗЕ

Эліптычны сказ у аспекце тыпалогіі простага сказа і эліпсіс як мастацкі сродак для перадачы дынамічнасці маўлення даследавалі многія лінгвісты, апісаны структурна-граматычныя разнавіднасці няпоўных* сказаў. А.П.Скавароднікаў, напрыклад, разглядае эліпсіс у аспекце актуальнага членення сказа, даследуе праблему "стылявой прымацаванасці эліптычных канструкцый"¹.

Разгледзім эліпсіс у кантэксце бяззлучнікавага складанага сказа. Неабходнасць і правамернасць асэнсавання названай праблемы, мы лічым, тлумачыцца тым, што бяззлучнікавы складаны сказ эліптычнай формы – унікальная канструкцыя, якая выкарыстоўваецца ў літаратурнай мове як шматфункцыянальны мастацкі сродак.

Аналіз фактычнага матэрыялу паказвае, што найбольш часта эліптычную будову маюць састаўныя часткі бяззлучнікавага складанага сказа ў мове мастацкай літаратуры (10,5% выбаркі). Эліпсіс кампанента састаўной часткі бяззлучнікавага складанага сказа ўжываецца тады, калі патрабуе гэтага змест, калі эліптычная будова прэдыкатыўнай часткі бяззлучнікавай канструкцыі дапамагае аўтару дасягнуць большай асацыятыўнасці і выразнасці: *Няспынна сочыцца з кары, з лістоты лёгкі водар воску; асіна вогнішчам гарыць, павольнай свечкаю – бярозка* (А.Русецкі. На ўзлесе пагасае дзень...). *Ложак засланы белым прасцірадлам, на ім дзве падушкі* (Б.Сачанка. Мальвіна). *Пад вязам, за акном, цяжкія крокі – жандар піўнуе дом* (А.Вялюгін. Вецер з Волгі).

Сапраўды, калі гаварыць пра эліпсіс кампанента састаўной часткі бяззлучнікавага складанага сказа, то нельга не заўважыць, што прэдыкатыўная

* Эліпсіс – пропуск у маўленні слоў ці словазлучэнняў. Тэрмін "эліптычны сказ" у лінгвістычнай літаратуры вызначаецца па-рознаму. Адно даследчыкі разглядаюць яго як адзінку, тоесную тэрміну "няпоўны сказ" або як разнавіднасць няпоўных сказаў. Другія ўказваюць на падабенства эліптычных сказаў да няпоўных, але разглядаюць як адзінкі, што прымыкаюць да названых сказаў. Думаецца, што пункт погляду апошніх больш апраўданы.

частка еліптичної форми має додатковий інтанаційно-інформативний магчмасці, а значить, з'являється в сродках передачі емаційнальнасці.

Еліптичні форми састаўных частак бяззлучнікавага складанага сказа вельмі экспрэсіўныя і ўжываюцца пераважна ў творах мастацкай літаратуры, асабліва ў вершаваным тэксце, дзе надзвычай выразна выяўляецца вобразнасць і емаційнальнасць маўлення: *Прыціхнуў боль, адна туга тупая...* (П.Панчанка. Куляшову). *Сцюдзёным агнём рабіны гараць, ні цішыні, ні грому* (П.Панчанка. Нешта журботнае вецер пье...). *Кроў стыне на снезе, на лесвіцах – шкло і шчэбень* (М.Калачынскі. Будапешцкая балада). *У полі сцяжынка віецца, абাপал сцяжынкі – ільны* (А.Астрэйка. Мне светла на сэрцы).

Выразную экспрэсіўную функцыю выконвае эліпсіс састаўной часткі бяззлучнікавага сказа ў вершы А.Вялюгіна "Запаветная кніга". З мэтай надання твору "асаблівай мастацкай выразнасці"² паэт двойчы ўжывае адзін бяззлучнікавы складаны сказ – у пачатку верша і ў канцы яго. Емаційнальнасць бяззлучнікавай канструкцыі ў другім выпадку ўзмацняецца еліптичнай будовай састаўной часткі: 1. *Чырвоная кніга аздобіла кут, нашая праўда – у ёй. Не проста кніга стаяла тут (на покуце) – збавенне ад гора, няволі, пакут, шчасце хадзіць па зямлі сваёй, права валодаць зямлёй*. 2. *Не кніга – збавенне ад гора, пакут; права на шчасце, працу, спакой; права валодаць зямлёй*.

Як бачым, у другім выпадку адбылася пэўная трансфармацыя першай састаўной часткі бяззлучнікавага складанага сказа "у выніку сінтаксічнага эліпісу"³. Базавай канструкцыяй для яе з'яўляецца састаўная частка бяззлучнікавага складанага сказа, які выкарыстоўвае аўтар у пачатку верша.

Шматлікія прыклады сінтаксічнай еліптызацыі назіраюцца ў такіх публіцыстычных жанрах, як нарыс, артыкул, эцюд, абразок і г. д.: *Студзень. Ад Глуска да роднага Клетнага сям'ёю ехалі на простых санях. Не на вазку: вазкі, шкаду, звяліся на Глушчыне* (Ф.Янкоўскі. Нібы клятва, прысяга). *Ціхі, затоены стук у аконную шыбу абудзіў Петруся ад успамінаў. Ён сэрцам адчуў: хтосьці з братоў ("Маладосць"). Некалькі хлопцаў-выпускнікоў, не дачакаўшыся сонца, пайшлі – ім на працу: на лета яны ўзяліся пасвіць саўгасны статак ("Маладосць")*.

Вядома, што бяззлучнікаваму складанаму сказу ўласцівыя такія рысы, як жывасць, выразнасць, дынамізм. Таму экспрэсіўныя сінтаксічныя канструкцыі – у прыватнасці эліпсіс – у многіх бяззлучнікавых складаных сказах можна разглядаць "як сродак моўнай эканоміі"⁴. Эліпсіс кампанента састаўной часткі, па-першае, дазваляе пазбягаць таўталогіі, па-другое, з'яўляецца асновай лаканічнасці выкладу. Важнае значэнне ў такіх бяззлучнікавых складаных сказах надаецца інтанацыі: *Паміж мной і зямлёй толькі розніца тая: з зямлі – травы, з мяне – мары-сны вырастаюць* (М.Танк. Паміж мной і зямлёй...). *Снягі лілавеюць, з акон на снег – цёплыя жоўтыя агеньчыкі* (У.Караткевіч. Сівая легенда). *Поле моўчкі пазірала, лес – у задуменні* (Я.Колас. На развітанні).

Вялікую групу складаюць бяззлучнікавыя складаныя сказы з эліпсісам кампанента ў другой прэдыкатыўнай частцы. Такі эліпсіс звычайна выконвае функцыю моўнай эканоміі: *Жалезнае ліха прыйшло ў сяло, на танках – магільны крыж* (А.Вялюгін. Запаветная кніга). *Аляксей нарадзіўся ў вёсцы, Мікола – у горадзе* (Т.Хадкевіч. Рэха ў гарах). *Злосць змянялася крыўдаю, лютасць – кволасцю* (І.Мележ. Людзі на балоце). *Пагоркі змяняюцца лагчынамі, сасоннікамі, ельнікі бярэзнікамі* (І.Навуменка. Развітанне ў Кавальцах).

Канструктыўныя змены ў будове бяззлучнікавага складанага сказа, выкліканыя эліпсісам, істотна ўплываюць на характар выкладу думкі. Пропускам пэўных членаў сказа ствараюцца дадатковыя магчмасці папаўнення зместу бяззлучнікавай складанай канструкцыі праз яе інтанацыйнае афармленне. Большая інтаніраванасць надае бяззлучнікаваму складанаму сказу дынамічнасць і экспрэсіўнасць. З другога боку, эліпсіс кампанента ў састаўной частцы

бяззлучнікавай канструкцыі робіць выказванне лаканічным, сціслым. Такім чынам, можна сцвярджаць, што эліпсіс выступае і як сродак эмацыянальнага ўздзеяння, і як сродак лаканізацыі выказвання. Гэта асабліва выразна адчуваецца ў бяззлучнікавых складаных сказах, кожная састаўная частка якіх мае эліптычную будову: *У куце – незгараемая шафа, уздоўж сцен – крэслы* (Э.Самуйлёнак. Пагібель воўка). *На сэрцы гора і журба, перад вачамі жаж* (П.Броўка. Пастух). *Былому – былое, новаму – новае* (П.Броўка. Калі зліваюцца рэкі). *Сярод лесу – вялікі дом пад бляшаным дахам, цераз дарогу – абора і доўгі свіран з часанага бруса* (С.Грахоўскі. Рудабельская рэспубліка).

Каб ажывіць выклад і вылучыць на першы план не толькі прадмет, але падчас і яго прымету, узнікае неабходнасць у канструванні адпаведнай мадэлі бяззлучнікавага складанага сказа. Састаўныя часткі такіх бяззлучнікавых складаных сказаў, як паказваюць назіранні, маюць форму развітых наміна-тыўных сказаў. Аднак адразу заўважым, што такія часткі характарызуюцца дваістасцю структуры: з аднаго боку, яны маюць форму развітых намінатыўных сказаў, з другога – іх можна разглядаць як эліптычныя. Функцыя паведамлення, упасцівая намінатыўным сказам, выразна спалучаецца з функцыяй “ажыўлення” апавядання: *Прачынаецца ён апоўдні, праляжаўшы, як забіты, гадзін дванаццаць. Сонца над галавой, у сасонніку млявая парнасць, рэдкія птушыныя галасы* (І.Навуменка. Вецер у соснах). Параўн.: *Сонца над галавой, у сасонніку млявая парнасць, чуваць рэдкія птушыныя галасы. Рознагалосае ржанне, усхрап, ценькі зазлаваны піск разлягаўся ў паветры*. (Э.Самуйлёнак. Паляўнічае шчасце). Параўн.: *Чуліся рознагалосае ржанне, усхрап, ценькі зазлаваны піск разлягаўся ў паветры*.

У сучаснай беларускай літаратурнай мове нярэдка сустракаюцца бяззлучнікавыя складаныя сказы, у склад якіх уваходзяць не толькі састаўныя часткі, якія па форме з’яўляюцца намінатыўнымі сказамі, але і часткі, у ролі якіх выступаюць розныя тыпы іншых простых сказаў – аднасастаўных і двухсастаўных. Аналіз такіх сказаў дае падставы сцвярджаць, што намінатыўныя часткі можна разглядаць як эліптычныя. Асабліва выразна гэта асаблівасць намінатыўных сказаў – частак бяззлучнікавай канструкцыі – выяўляецца ў тых выпадках, калі ў склад бяззлучнікавага складанага сказа ўваходзіць састаўная частка, якая мае форму развітага двухсастаўнага сказа і ў пэўнай ступені дапаўняе або пашырае змест намінатыўных частак: *Пачынае вечарэць. Вецер, дождж, за вокнамі хістаецца рэдкае голле дрэў* (М.Лупсякоў. Мэры Кэт). Параўн.: *Шуміць вецер, ідзе дождж, за вокнамі хістаецца рэдкае голле дрэў*.

Параўнанне паказвае, што ў двухсастаўным сказе ўвага фіксуецца на дзеянні, а намінатыўныя сказы як часткі бяззлучнікавай канструкцыі не толькі сцвярджаюць існаванне прадметаў, з’яў, але і выступаюць у якасці сродку лаканічнай абмалёўкі карціны прыроды.

Трэба заўважыць, што ў намінатыўных частках такіх бяззлучнікавых складаных сказаў няма неабходнасці ўзнаўляць “прапушчаны” кампанент. Нават па-за кантэкстам названыя састаўныя часткі інфармацыяна багатыя, а ў выніку ўзаемадзеяння з іншымі прэдыкатыўнымі часткамі больш дакладна выяўляецца іх сутнасць: *Дзве гадзіны ночы. Непраглядная цемра за акном, глуха шамаціць вецер у голлі яблынь, кідае дажджом у аконныя шыбы* (Т.Хадкевіч. Даль палявая). *Невялікія палоскі ячменю і жыта ў лёгкай жаўцізне – спее хлеб* (“Пёлым”).

Назіранні паказваюць, што ўжыванне бяззлучнікавых складаных сказаў эліптычнай формы – звычайная з’ява ў аўтарскіх рэмарках, якія ствараюць фон, карціну дзеяння: *Насупраць яго [тэлевізара] – часопісны столік, за ім – канапа* (А.Петрашкевіч. Куды ноч, туды сон). *Валянцін Таўлай адрываецца ад лістоў карэктур – перад вачыма вобразы роднага свету, віхурны бег падзей* (М.Арочка. Шляхі і краты). *Мы чуем, як яны гавораць. Марыя – шэптам, Альбіна – знарок гучна* (Г.Каржанеўская. Мора, аддай пярсцёнак). *Пыхканне шматлікіх паравозаў, кароткія прарэзлівыя гудкі* (В.Лукша. Пад шыфрам “Зорачка”).

Вияўленчая функцыя эліпіса кампанента прэдыкатыўнай часткі бяззлучнікавага складанага сказа выразна выяўляецца ў вершаваным мастацкім тэксьце. Высокую частотнасць ужывання ў паэтычным тэксьце бяззлучнікавых складаных канструкцый з эліпісам часткі (члена сказа) можна, відаць, растлумачыць тым, што састаўная частка эліптычнай будовы характарызуецца канкрэтнасцю, лаканізмам і нагляднасцю, з аднаго боку, а з другога – здольна выконваць рытміка-арганізуючую функцыю. Вось некаторыя прыклады такіх сказаў: *За акном зіма і сцюжа, ёй пара прыйшла шумець* (А.Астрэйка. *За акном зіма і сцюжа...*). *На азёрах сініх – белыя лілеі, восенню азёры засцілае сум, у чаротах плачуць ветры-буйнавеі, атрасаюць долу дымную расу* (С.Грахоўскі. *Асеннія азёры*). *Белы бусел на сасне, абеліскі пад сасною – ўсё маё і ўсё са мною* (А.Пысін. *Чабарок мой...*). *Я не стамлюся дзівіцца: ліняе заяц, цвітуць няярка касцяніцы, на дзічках завязь* (П.Панчанка. *Азону, – просім мы, – азону!*..).

У няпоўнай частцы бяззлучнікавага складанага сказа можа адсутнічаць дзейнік, выказнік, іншыя члены сказа. Сітуацыйна-кантэкстуальны эліпіс ужываецца часцей у апошняй састаўной частцы бяззлучнікавай канструкцыі. Тыя члены сказа, якія “апушчаны”, ёсць у папярэдняй прэдыкатыўнай частцы.

Даследаваны матэрыял паказвае, што эліпіс кампанента састаўной часткі бяззлучнікавага складанага сказа ў многіх выпадках – неабходнасць. У бяззлучнікавых складаных канструкцыях са значэннем пералічэння, як і ў сказах з супастаўляльна-супрацьпастаўляльнымі адносінамі, эліпіс выказніка – адна з умоў стварэння экспрэсіўнасці, лаканічнасці. Дзеяслоў-выказнік не паўтараецца (ці, наогул, адсутнічае) у наступных састаўных частках сказа, а паўза, што ўзнікае на месцы пропуску, дазваляе “так пабудоваць змест, каб ён даваў шырокія асацыятыўныя сувязі”⁵: *Ганчар змушае гліну ператварацца ў збаны, маляр – смяецца сцены колерамі вясны, шавец бычыную шкуру надзейнымі ботамі стаць, араты – зямлю-карміцельку жывучы хлеб нараджаць* (М.Танк. *Ганчар змушае гліну...*).

У эліптычнай частцы, што ўваходзіць у склад бяззлучнікавага складанага сказа, часцей бывае апушчаны дзеяслоў-выказнік, які лёгка ўзнаўляецца і без кантэксту. Спашлёмся на прыклады з твораў мастацкай літаратуры і публіцыстыкі: *Дзверы адчыніліся – на парозе Ксеня: босая, у белай сарочцы* (В.В.Кармазаў. *Бежанцы*). *Шура ідзе. Вінтоўка за плячамі, рука трымае рэмень* (І.Навуменка. *Вецер у соснах*). *Падмёў лістапад сады, блакадаю – халады, знікнуць чыесьці пад снегам сляды...* (А.Пысін. *Пэўна, ўжо лету мяжа...*). *Кожны дом аброс багатым садком, у кожным двары свойская жывёла – у свабодны час калгаснікі адводзяць душу ў карыснай для сям’і і для свайго здароўя атмасферы* (“Полымя”).

Кантэкстуальны эліпіс кампанента састаўной часткі бяззлучнікавага складанага сказа нярэдка сустракаецца ў дыялагічным і маналагічным маўленні. Так, напрыклад, у эсе А.Станюты “Стэфанія” (“Полымя”, 1993, №11,12) бяззлучнікавыя канструкцыі, састаўныя часткі якіх маюць эліптычную будову, – не рэдкасць. Эліпіс у кантэксьце бяззлучнікавага складанага сказа дазваляе пазбягаць неапраўданых паўтораў, спрыяе лаканічнаму выкладу думкі, надае выказванню большую яснасць і выразнасць. Вияўленчая функцыя эліпіса ў такіх бяззлучнікавых складаных сказах – дамінуючая. Вось некалькі прыкладаў: 1. *Швейцары пачцёва кланяліся, служкі лёталі, збіваючыся з ног. Дама з вуаллю: усе думалі – графіня*. 2. *Лебяды, палын і лопух; разрыта ўсё – ці то катлаван, ці то кар’ер; жоўты пясок, кучы шчэбеню – дарогу новую вядуць*.

У апавядальным мастацкім тэксьце і публіцыстычным стылі сустракаюцца выпадкі эліпіса кампанентаў састаўных частак бяззлучнікавага складанага сказа, узнёўленне якіх ў поўным аб’ёме магчыма толькі з кантэксту. Эліпіс у такіх выпадках выступае ў якасці сродку ў лаканізацыі выказвання: *На сёмыя ці восьмыя суткі Мацвей з каровамі быў ужо каля пераправы цераз*

Бярэзіну. Не падганяў блізка – бамбілі (М.Лобан. Шэметы). Параўн.: Мацвей не падганяў кароў блізка да пераправы – немцы яе бамбілі. Лагуцін накіроўваў тройку за тройкай. Уперадзе апошняй тройкі папоўз сам. Ракеты ўспыхвалі далёка, але ён выразна чуў, што яны шыпелі, як апушчаны ў ваду распалены шомпал. Азірнуўся – паўзлі (М.Лобан. Шэметы). Параўн.: Лагуцін азірнуўся – за ім паўзлі байцы. А калі мне давялося наведаць майстэрню Лёніка Тарасэвіча, успомнілася старажытная кітайская прыказка, як мастак пайшоў у лес маляваць малпу. А праз месяц запытаўся ў падарожнага, што той бачыць на малюнку. Адказаў – малпу ("ЛІМ"). Параўн.: Падарожны адказаў: бачу малпу.

Нельга не заўважыць, што ў такіх бяззлучнікавых складаных сказах выразна праяўляецца "эфект размоўнасці"⁶, а значыць, эліпіс выступае як сродак эмацыянальнага ўздзеяння (выражае эмоцыі). Такім чынам, атрымліваем сумяшчэнне функцый лаканізацыі, "імітацыі гутарковай мовы"⁷ (характаралагічная функцыя) і выяўленчай. Эліпіс кампанентаў бяззлучнікавага складанага сказа яшчэ раз пацвярджае думку аб тым, што "эліптычныя сказы – не столькі вынік эканоміі моўных сродкаў, колькі вынік расшырэння камунікатыўных магчымасцей мовы, паколькі кожная мова папаўняецца ўсё новымі і новымі спосабамі выражэння, новымі прыёмамі камунікацыі"⁸.

Эліпіс у кантэксце бяззлучнікавага складанага сказа можна разглядаць як стылёвую прымету (найбольш уласцівы мастацкаму і публіцыстычнаму стылям); у функцыянальным аспекце бяззлучнікавыя канструкцыі эліптычнай будовы здольны лаканічна і дакладна перадаць думку, у многіх выпадках нават выклікаць у чытача пэўныя асацыяцыі, стварыць эфект размоўнасці, узмацніць вобразнасць і выразнасць аўтарскай мовы.

¹ Сковородников А. П. Экспрессивные синтаксические конструкции современного русского литературного языка. Томск, 1981. С.24.

² Цікоцкі М. Я. Стылістыка беларускай мовы. Мн., 1976. С.144.

³ Шуба П. П. // Весн. Беларус. ун-та. Сер.4. №3. 1995. С.27.

⁴ Сковородников А. П. Экспрессивные синтаксические конструкции современного русского литературного языка. С.39.

⁵ Ширяев Е. Н. Бессоюзное сложное предложение в современном русском языке. М., 1986. С.159.

⁶ Там жа. С.149.

⁷ Сковородников А. П. Экспрессивные синтаксические конструкции современного русского литературного языка. С.48.

⁸ Беларуская граматыка. Ч.2: Сінтаксіс. Мн., 1986. С.248.

І.Э.ПАТНІКАВА

АНАМАСТЫЧНЫЯ ПСЕЎДАІДЭНТЫФІКАЦЫІ ЯК ТРОП І ЯК "ТЭКСТ У ТЭКСЦЕ"

(На матэрыяле рускамоўных выданняў
Беларусі і Расіі за 1996–1997 гг.)

Публіцыстыка як люстэрка бягучага жыцця грамадства – тая сфера ўжывання мовы, дзе ацаніць не менш важна, чым паведаміць. Публіцыстычны стыль сам па сабе прадугледжвае моўную экспрэсію, а ў перыяды сацыяльна-палітычнай нестабільнасці вастрыня характарыстык, катэгарычнасць адмаўлення і сцвярджэння, актыўнасць іроніі ўзрастаюць прапарцыянальна ўзмацненню эмацыянальнага напружання ў соцыуме – дыскурсу абумоўліваецца жыццём. Адным з кампанентаў, што актыўна фарміруюць віртуозную стылістыку сучасных газетных тэкстаў, з'яўляецца анамастычная гульня. Расійскія і беларускія публіцысты паспяхова карыстаюцца экспрэсіўнымі магчымасцямі інфармацыйнага багацця онімаў: *Рядом с Борисом Первым появился Борис Второй*, для которого успех борьбы с коррупцией – шаг к президентскому креслу (Московские новости. 1997. № 20); *Евгения Наздратенко взял под свое крыло Лебедь* (Коммерсант-дейли. 1997. 27 мая); *Если Русь и Беларусь опять в единую семью соединятся, быть Борису Царем-Самодержцем всея Соберуси* (Независимая газета. 1997. 15 мая); *Античечня* – аб рэспубліцы Марый-Эл, якая не імкнецца да незалежнасці ад Масквы (Московские новости. 1997. №7).

У сферы анамастыкі найбольш распаўсюджаны наступныя мадэлі моўнай гульні:

1) ужыванне онімаў з устойлівым лексічным фонам па-за прамой рэферэнцыяй (такое ўжыванне мы будзем называць **анамастычнай псеўдаідэнтыфікацыяй**): *Сергей Доренко, Растиньяк от голубого экрана ... кажется идеальным воплощением селфмейдмена* (Общая газета. 1997. №8);

2) увасабленне фанетычных асацыяцый натуральных онімаў у спецыяльна падобраных або аказіянальна ўтвораных апелятывах: *Не хотели мы жить по-брежнему, выкаблучиваться стали, выгорбачиваться...* Спасет ли Россию **немцовство**? (Литературная газета. 1997. 25 апр.);

3) этымалагічная рэгенерацыя оніма: *Виктор метит в победители?* (Имя. 1996. 23 февр.); *Капитан, который никогда не будет майором* – аб былым Генеральным пракуроры РБ Васілю Капітане (Белорусская деловая газета. 1996. 26 дек.); *один из пионеров физики низких температур Л.В. Шубников. Прочти эту фамилию дважды, может быть, тебе станет чуточку теплее?* (Комсомольская правда. 1996. № 179);

4) квазіанамастычныя ўтварэнні: **Абсурдистан** – аб Узбекістане ў святле яго ўнутрыпалітычных праблем (Независимая газета. 1997. 11 янв.); **Павел Мерседесович Бенц** – аб былым міністры абароны РФ, уладальніку двух “мерседэсаў” (Новая газета. 1996. № 42).

Найбольш відавочныя і папулярныя як аб’ект даследавання ў анамастыцы тыя формы гульні з онімамі, якія выклікаюць рэфлексію на фанетычнае аблічча імя ўласнага або яго ўнутраную форму. Асабліваю ўвагу даследчыкаў прыцягваюць звычайна анамастычныя аказіяналізмы. У гэтым артыкуле мы спынімся на форме анамастычнай гульні, якая пакуль што не стала прадметам спецыяльнага аналізу, – анамастычнай псеўдаідэнтыфікацыі.

Як вядома, пры пэўным збегу гісторыка-культурных абставін онімы могуць акумуляваць у сваім лексічным фоне культуралагічныя звесткі. Пры гэтым онім становіцца моўным знакам той ці іншай (магчыма, сусветнай) культуры. Змест такіх онімаў вельмі шырокі (дзякуючы энцыклапедычнай інфармацыі, замацаванай за імі), а форма кампактная. Таму зусім натуральнай з’яўляецца папулярнасць у газетных тэкстах формул тыпу “американский **Сахаров**” – аб прафесары Джоне Гофмане, сааўтары адкрыцця некалькіх новых хімічных элементаў (Независимая газета. 1997. 20 марта); “футбольная **Жанна Д’Арк**” – аб першай у гісторыі футбола жанчыне-рэферы (Известия. 1996. 27 апр.); “пхеньянский **Нерон**” – аб паўночнакарэйскім лідэры Кім Чэн Іры (Свабода. 1997. 18 ліст.); “израильский **Чубайс**” – аб генеральным дырэктары міністэрства главы ўрада Ізраіля (Московский комсомолец. 1997. 27 февр.). Акрамя эканоміі моўных сродкаў пры інфарматыўнай насычанасці выказвання, такія формулы забяспечваюць і экспрэсіўнасць, эфектнасць тэксту, паколькі абыгрваюць антрапанімічны стандарт індывідуальнасці імя ўласнага. Параўнайце лакалічныя і ёмістыя характарыстыкі, якія перадаюцца антрапанімічнымі знакамі інтэрнацыянальнага характару: *Анна Давгерт. Яркая, заметная женщина, белорусская **Мата Хари**. Во время расстрела ей не было и двадцати* (Народная воля. 1997. 9 снежня); *В воскресенье Беларусь узнала свою **Шиффер*** – з рэпартажу аб конкурсе мадэлей (Имя. 1996. 5 апр.). Па-за прамой рэферэнцыяй ужываюцца і тапанімічныя знакі з устойлівым асацыятыўным фонам: *перспектива стать “вторым **Кувейтом**”* – аб Узбекістане (Независимая газета. 1996. 30 окт.); *Нашей столице не хватает четкого центра, своеобразного ядра деловой активности – минского “**Сити**”* (Белорусская деловая газета. 1997. 6 февр.). Калі падобныя онімы – “кандэнсаваныя тэксты” узаемадзейнічаюць з кантэкстам, з аб’ектыўных звестак аб першаносьбіце наймення “вырастаюць” семы суб’ектыўнай ацэнкі (і, вядома, актуалізуюцца ацэнкі, закладзеныя ў лексічным фоне саміх онімаў): *Г-н Гончар, этот несостоявшийся белорусский **Дантон**, покидая здание Верховного Совета, саркастически бросил в московскую телекамеру: “Россия сдала белорусский парламент”* (Белорусская газета. 1996. 2 ноября).

Паспрабуем кваліфікаваць падобныя рытарычныя фігуры з пазіцый тэорыі семантычных тропай¹. Улічваючы, што імёны ўласныя ў прыведзеных прыкладах ужываюцца ў функцыі характарыстыкі і страчваюць сувязь з уласна анамастычным зместам, мы можам гаварыць аб метафарычным характары гэтых онімаў і аб наяўнасці пэўных элементаў анамастычнай рыторыкі ў кантэкстах тыпу: *Зюганов – это Ленин сегодня?* (Московский комсомолец. 1997. 6 мая); *Это величина, это Шолохов в Беларуси* – аб Іване Шамякіне (Независимая газета. 1997. 29 мая); *Мы хотим выйти на такие показатели, чтобы в 2000 году быть второй Голландией* – мэта прадпрыемства, якое вырабляе гербіцыды (Белорусская газета. 1997. 23 июня). У анамастычным матэрыяле, як і ў матэрыяле апелятыўным, вылучаюцца метафары ясныя, у якіх аснова супастаўлення аб'ектаў празрыстая і не патрабуе тлумачэнняў, і метафары, не разлічаныя на адназначнае прачытанне, якія патрабуюць дэшыфроваўкі. Параўнайце, напрыклад, анамастычныя метафары, якія адназначна дэкадзіруюцца любым адрасатам, уключаным у тую ж культурную прастору, што і аўтар: *Публика подпевала "русскому Паваротти" Савину "Я вам не скажу за всю Одессу..."* (Я – молодой. 1996. № 48); *При желании в прозе "хакаского Мопассана" можно усмотреть странные детали* – аб аўтары зборніка эратычных апавяданняў (Известия. 1998. 6 февр.). Іншыя онімы-метафары не могуць быць расшыфраваны адэкватна ў межах мікракантэксту (а часам і больш шырокага кантэксту), паколькі ў аснове іх ляжаць нейкія нетыповыя, перыферычныя для дадзенага культурна-моўнага калектыву асацыяцыі. У такіх выпадках аўтар, як правіла, папярэджвае розначытанне каментарыем: *В белорусской «северной Пальмире» – Витебске – прошел юбилейный Международный фестиваль современной хореографии* (Белорусская деловая газета. 1997. 11 ноября); *В эстетической области ... я – Собакевич. Мне лягушку хоть сахаром обсыпъ, я ее есть не стану. А средний московский интеллигент станет, если лягушку любит все цивилизованное человечество* (Общая газета. 1997. №10). Часам метафара не мае канкрэтнага рэферэнта, а тычыцца нейкага абагульненага або гіпатэтычнага суб'екта: *И упаси Бог от появления при определенном варианте развития событий своего белорусского Гершуни!* – маецца на ўвазе лідэр падпольнай арганізацыі, якая рыхтавала замах на Мікалая Другога (Свобода. 1997. 4 студзеня).

Як адзначае Н.Д.Аруцюнава, "метафара ў яе найбольш відавочнай форме – гэта транспазіцыя ...лексікі, прызначанай для называння прадмета, у сферу прэдыкатаў, прызначаных для называння яго прымет і ўласцівасцей"². У межах сабранага намі матэрыялу колькасныя суадносіны анамастычных метафар-прэдыкатаў (або паўпрэдыкатаў) і анамастычных метафар-актантаў складаюць прыкладна 7:3. Прычым сярод прэдыкатаў-онімаў вельмі прадуктыўная мадэль, якая ўключае адмаўленне, напрыклад: *Генерал Лебедь не Бонапарт и даже не Ален Делон* – у час свайго візіту ў Парыж Аляксандр Лебедзь прадэманстравваў, што аддае перавагу палітыцы дэ Голя перад банапартызмам, а ў гутарцы з Аленам Дэлонам адзначыў неадпаведнасць акцёрскага тыпажу апошняга вобразу самога Лебедзя (Коммерсант-дейли. 1997. №13). Відавочна, што ахарактарызаваць аб'ект можна як праз параўнанне, так і праз супрацьпастаўленне, як праз вызначэнне асаблівасцей, уласцівых рэферэнту, так і адмаўленнем прымет, якія ў яго адсутнічаюць. Прамая анамастычная намінацыя і анамастычная метафара ўтвараюць у такіх выпадках аказіянальную антанімічную пару: *Сам Чигирь чрезвычайно уязвим... Он не Богданкевич и не Гончар* – маецца на ўвазе, што рэферэнт не з'яўляецца публічным палітыкам, аратарам (Белорусская деловая газета. 1997. 10 февр.); *Опять матушка-Россия стучит в ворота. Конечно, Минск не Белфаст и Гродно не Дублин... И тем не менее найдутся люди, для которых идея независимости сверхжизненная* (Белорусская газета. 1997. 13 янв.).

Акрамя аказіянальных, аўтарскіх анамастычных метафар, публіцыстычны дыскурс багаты і на сцёртыя тропы-онімы (у лінгвістычнай літаратуры іх

звычайна кваліфікуюць як імёны ўласныя ў агульным ужыванні). Узаемаадназначная адпаведнасць паміж прамой рэферэнцыяй і метафарычнай развіваецца часцей за ўсё ў міфалагічных і паэтычных онімах, а таксама ў імёнах уласных, якія трывала асацыіруюцца з шырока вядомымі гістарычнымі падзеямі: *Он утешил себя тем, что выжил и спас товар, а это значит – происшествие не есть его Аустерлиц, а есть его Ватерлоо* (Общая газета. 1997. №23).

Падыходзячы да з’явы анамастычнай псеўдаідэнтыфікацыі ў публіцыстыцы як да рытарычнай фігуры, г.зн. з пазіцыі лінгвістыкі, нельга не ўбачыць у ёй і праявы экстралінгвістычных катэгорый. Што ж уяўляе сабой анамастычная метафара з пункту гледжання культурна-псіхалагічнага і сацыяльнага кантэксту? На наш погляд, гэта спосаб асэнсавання зменлівай рэальнасці, ролі ў ёй вядомых асоб – праз анамастычныя знакі з ўстойлівым (або адносна ўстойлівым) культурным арэалам (назавем іх **анамастычнымі трафарэтамі**). Невядомае вызначаецца праз вядомае, новае – праз старое: *Джулия Ормонд – современная Одри Хепберн* – аб малавядомай у Расіі брытанскай актрысе (Московский комсомолец. 1997. 16 марта); *Валерий Буйк – “белорусский Маероди”* – аб прадпрымальніку, які сабраў у даверлівых беларусаў амаль мільён долараў (Имя. 1997. 16 мая). Анамастычная метафара, як і метафара ў традыцыйным разуменні, не проста стварае ўяўленне аб рэферэнце і выражае яго эматыўную ацэнку, але, як дакладна зазначыла Н.Д.Аруцёнава, “прадвызначае спосаб і стыль мыслення аб ім”³. Параўнайце, напрыклад, культурна-псіхалагічную ацэнку асобы і дзейнасці былога расійскага першага віцэ-прэм’ера А.Чубайса: *Когда включаешь НТВ и из получасового выпуска 20 минут лицезрешь Робеспьера, сходящего с трапа самолета, совершающего какие-то подвиги, объявляющего об эпохальных указах, и при этом ни звука не слышишь о том, что учителям не платят зарплату, становится страшно* (Московский комсомолец. 1997. 23 мая). Метафара **Рабесп’ер**, канататыўна ўскладнёная іроніяй, задае пеяратыўны стылістычны рэгістр, у якім маштаб асобы рэферэнта падаецца нязначным адносна маштабу сацыяльна-эканамічных задач, якія ён павінны рашаць.

Публіцыстычныя тэксты расійскай і беларускай прэсы змяшчаюць шматлікія гісторыка-культурныя рэмінісцэнцыі ў форме анамастычных трафарэтаў. У гэтым мы бачым адну з праяў заканамернасці, якую сфармуляваў Ю.М.Потман: “Рэальныя эксцэсы гісторыі бязмежныя ў сваёй разнастайнасці, алфавіт любой семіятычнай сістэмы абмежаваны... Гэта прыводзіць да таго, што апісанні гістарычных падзей рэзка павялічваюць іх паўтаральнасць. Рознае на ўзроўні апісання становіцца аднатыпным”⁴.

Заўважым, што антрапонімы дзеячаў Вялікай французскай рэвалюцыі неаднаразова выкарыстоўваліся ў расійскай і беларускай прэсе 1996 і 1997 гг. для метафарычнай характарыстыкі сучаснай палітычнай дзейнасці. Параўнайце фрагменты эсэ, у якім французскія тыпажы праецыруюцца на беларускую палітычную сцэну: *“Нет, это не Чигирь входит в кабинет Шарецкого. Это месье Лессар, председатель правительства роялистов-конституционалистов ... вручает самому Мирабо, главе Законодательного собрания, копию заявления о своей отставке... И Мирабо благодарит Лессара за благородный поступок... А на трибуне Овального зала бушует наш Дантон – г-н Гончар. Свергнутый с поста председателя Центризм-биркома Дантон требует казней... В отчаянии вздымает руки Демулен-Лебедько. “Вы предали революцию!” – заявляет он, поворачиваясь к Мирабо-Шарецкому...”* (Белорусская газета. 1996. 25 ноября).

Гісторык убачыць у гэтым гістарычную паралель, спробу паглядзець на сучасныя падзеі праз прызму падзей мінулага. Лінгвіста можа зацікавіць іншы бок падобных рэмінісцэнцый – праецыраванне аднаго тэксту на іншы, дакладней, праекцыя анамастычных трафарэтаў – “згорнутых тэкстаў” на тэкст, які разгортваецца лінейна. Онімы, вырваныя з натуральнага для іх кантэксту, уводзяцца ў іншуюсэнсавую прастору, дзе яны становяцца, з аднаго

боку, “сэнсавымі каталізатарамі” (Ю.М.Лотман), паскаральнікамі семантычнага разгортвання тэксту, з другога боку, – рытарычнымі фігурамі, праявай моўнай гульні. Анамастычныя псеўдаідэнтыфікацыі ўкрапваюцца ў дадзены тэкст і прыносяць у яго ўсе ўласцівыя ім сэнсавыя сувязі, ускладняючы і ўзбагачаючы семантычную прастору тэксту “вертыкальным кантэкстам”. Онімы, вядома, маюць сваю спецыфіку ў параўнанні з апелятыўнымі вербальнымі знакамі, аднак іх семіятычная спецыфіка не перашкаджае перакладу іх кода на мову тэксту, у які яны ўкрапаны.

Анамастычныя клішэ, безумоўна, у першую чаргу вызначаюць нішу ў гісторыка-культурным працэсе, якую займае аб’ект намінацыі: *академик Лихачев как “Гагарин нашего времени”* – маецца на ўвазе сакралізацыя асобы і сацыяльнай функцыі рэферэнта (Артфонарь. 1996. №8); *Юрий Карякин сказал об Алесе Адамовиче: “Жаль, что он умер так рано. Он мог бы стать белорусским Гавелом”* (Имя. 1997. 5 сент.). Пры гэтым кожнае ўкрапанне імя ўласнае выступае не толькі прадстаўніком канкрэтнай індывідуальнасці, але і рэпрэзентуе пэўны тып гісторыка-культурнай сітуацыі. Перанос наймення з адной асобы на іншую няўна (у згорнутым выглядзе) нясе ў сабе ацэнку сітуацыі ў цэлым. Гэта значыць, што аналогія атрымліваецца значна шырэй: побач з характарыстыкай асобы аўтар характарызуе сітуацыю, у якой асоба праяўляе сябе. Ужыванне метафары *Ленин сегодня* ў адносінах да пэўнага рэферэнта прадугледжвае і пэўны тып асяроддзя (Ленін можа быць там, дзе ёсць рэвалюцыйная або крызісная сітуацыя, дзе прысутнічае бальшавіцкі настрой); онімы *Дантон* або *Рабесп’ер* у ролі метафар-найменняў асоб прадугледжваюць і захоплены унутранымі інтрыгамі парламент, дзе клапацяцца не столькі аб лёсе краіны, колькі аб месцы ва ўладзе. Такім чынам, адначасова адбываецца своеасаблівая маркіроўка асяроддзя.

На заканчэнне паспрабуем адказаць на пытанне аб крыніцах і прычынах прадуктыўнасці метафар-онімаў як асаблівай рытарычнай фігуры ў публіцыстычным (і перш за ўсё ў палітычнай яго разнавіднасці) дыскурсе. Па-першае, безумоўна, трэба ўпам’януць і інтуітыўны пошук падабенства, спрадвечна ўласцівы чалавеку, і свядомае імкненне да супастаўлення з мэтай больш выразнай і эфектыўнай фармулёўкі сэнсу. Па-другое, метафара ёсць спосаб першаснага, аператыўнага, дапаняццёвага асэнсавання рэальнасці, таму яна так ўласцівая перыёдыцы. (Газетная публіцыстыка ў значнай ступені прадстаўлена жанрамі, якія звязаны з імгненным асэнсаваннем падзей. Паміж журналістам і фактам, які ён апісвае, адсутнічае часавая і псіхалагічная дыстанцыя). Аўтар газетнага артыкула фіксуе першапачатковае і спантаннае, у значнай ступені інтуітыўнае ўспрыманне падзей і асоб, і анамастычныя трафарэты выступаюць як форма замацоўвання першапачатковай аператыўнай ацэнкі таго, што адбываецца, ацэнкі, якая папярэднічае сур’ёзнай аналітыцы. Онімы-псеўдаідэнтыфікатары аператыўна афармляюць вобраз новай рэальнасці, “рэальнасці знянцу”. Пакуль сацыёлаг або палітолаг падлічваюць працэнты, публіцыст рассыпае жменю метафар і, апярэджваючы сухую аналітыку, прадстаўляе адрасату аб’ёмную карціну змяненняў рэчаіснасці.

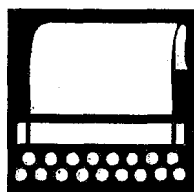
Такім чынам, асноўны вывад, да якога мы прыйшлі ў выніку аналізу метафарычна ўжытых онімаў-псеўдаідэнтыфікатараў у мове газет, такі: анамастычная метафара, замацаваная ў анамастычным трафарэце, – гэта першасны спосаб асэнсавання новых гісторыка-культурных працэсаў і форма іх аператыўнай трансляцыі ў публіцыстычным дыскурсе.

¹ Мы ўключаем разгледжаныя выпадкі ўжывання онімаў у сферу семантычных тропаў, зыходзячы з наступнага азначэння: “Пара ўзаемна несупастаўных значных элементаў, паміж якімі ўсталяваюцца ў межах якога-небудзь кантэксту адносіны адэкватнасці, утварае семантычны троп” (Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. М., 1996. С. 47).

² Арутюнова Н. Д. // Теория метафоры. М., 1990. С. 19.

³ Там жа. С. 14.

⁴ Лотман Ю. М. Культура и взрыв. М., 1992. С. 132.

І.А.ТОЎСЦІК

АБ МЕХАНІЗМАХ РЭГУЛЯВАННЯ СМІ ЗА МЯЖОЙ, ЦІ АБ СУАДНОСІНАХ ПАНЯЦЦЯЎ "ПРЫВАТНЫ" І "ДЗЯРЖАЎНЫ"

У айчыннай практыцы спрэчкі вакол гэтых паняццяў маюць шэраг аспектаў. Перш за ўсё, прававы, у кантэксце якога спрабуюць вызначыць кампетэнцыю дзяржавы і ўладальнікаў СМІ на права "распаўсюджаць інфармацыю, якая мае грамадскі інтарэс", аб чым у свой час адзначалася ў рашэннях Еўрапейскага Суда па правах чалавека. Эканамічны аспект паняццяў як найбольш актуальны для свабоднага рынку інфармацыі адлюстроўвае права ўласнасці і практыку рэгулявання гэтага права. Гэтыя ж два паняцці справядліва разглядаць і ў кантэксце этыкі, калі размова ідзе, напрыклад, аб крыніцах інфармацыі, абароне грамадскай маралі, адным словам, аб адказнасці як дзяржавы, так і прыватных асоб, уладальнікаў СМІ за дакладнасць інфармацыі.

Паняцці "прыватны" і "дзяржаўны" асабліва ўплываюць на грамадскую думку на этапе першапачатковага складання рынку, калі побач з афармленнем манаполій, а ў краінах постсавецкай фармацыі гэты працэс асабліва дынамічна адбываецца на перыферыі, значна скарачаецца колькасць выданняў у выніку эканамічных цяжкасцей.

Што датычыцца замежнага вопыту, то дыферэнцыяцыя па аналагічных крытэрыях часта пазбаўлена асобага сэнсу. У большасці еўрапейскіх краін выяўленне грамадскай думкі абараняецца канстытуцыяй, у выглядзе розных законаў абвешчана спецыяльная абарона прэсы. На практыцы гэта азначае, што пры выкананні неабходнай фінансавай дысцыпліны любы і кожны можа быць уладальнікам СМІ. Той факт, што СМІ з'яўляюцца сямейнымі прадпрыемствамі, формай прыватнага прадпрыемства – з'ява законная і канстытуцыяй замацаваная. Іншая справа, наколькі падыходзіць да сферы СМІ дэфініцыя "дзяржаўны". У практыцы краін Еўрапейскага Саюза, ЗША, сустракаецца адэкватнае айчыннаму ўяўленне аб сутнасці гэтага пытання – аб удзеле дзяржавы ў СМІ, а яшчэ больш канкрэтна – у размеркаванні паўнамоцтваў паміж рэгіянальнымі і цэнтральнымі ўладамі. Але зноў-такі на чале гэтых, як і іншых ўяўленняў, знаходзіцца закон¹.

Дарэчы, неабходна прывесці і канкрэтныя прыклады рэгулявання ўласнасці. Нельга сказаць, што дзяржава не спрабавала ўмешвацца ў "лёсы" манаполій, здавалася б выключна "прыватных" уладанняў. Урады розных краін па-свойму адрэагавалі на рост канцэнтрацыі СМІ. У Францыі і Германіі былі прыняты даволі-такі жорсткія законы, створаны спецыяльныя ўстановы па кантролю (у Францыі – у 1986 г., у Германіі – у 1976 г.) над камерцыйнымі здзелкамі, якія вялі да канцэнтрацыі друку. У Вялікабрытаніі дзейнічае камісія, якая займаецца праблемай аб'яднання газет, але на практыцы яе магчымасці прадужлівыя гэты працэс вельмі абмежаваныя. Аўстралія і Аўстрыя прынялі да разгляду (у канцы 1992 г.) рэкамендацыі па кантролю за аб'яднаннем і

паглыннаннем СМІ, у той час як Федэральны ўрад Канады адмовіўся прытрымлівацца рэкамендацый увесці абмежаванне ўласнасці на СМІ; Нідэрланды, Нарвегія, Іспанія, Швецыя і ЗША спецыяльна не рэгулююць права ўласнасці на СМІ, хаця яны могуць падпарадкаваць прэсу антытрэстаўскім і карпаратыўным законам. Па заключэннях экспертаў, канцэнтрацыя СМІ ў гэтых краінах ненамного вышэй, чым у тых, дзе ёсць жорсткія абмежаванні².

Такім чынам, можна было б разглядаць антыманапольнае заканадаўства як спробу дзяржавы ўдзельнічаць у лёсе СМІ. Ці можна расцэньваць як магчымасць дзяржавы ўмешвацца ў СМІ практыку субсідзіравання? Вядома, што ў пяці Еўрапейскіх краінах – Аўстрыі, Францыі, Нідэрландах, Нарвегіі і Швецыі – урады прадастаўляюць субсідыі газетам, якія маюць фінансавыя цяжкасці, з мэтай захавання плюралізму поглядаў, г.зн. незалежна ад палітычнай і іншай афарбоўкі гэтых выданняў.

Удзел дзяржавы ў лёсе СМІ не абмяжоўваецца субсідзіраваннем. Большасць еўрапейскіх дзяржаў пайшла па шляху пакрыцця адпаведных расходаў, скажам, падаткаў ці паштовых (тэлефонных) расходаў газет (Аўстрыя, Францыя, Германія, Нарвегія, Швецыя, ЗША). Такую практыку можна лічыць як ускоснае субсідзіраванне і ў большасці сваёй яно не выклікае прэрэчанняў, бо з'яўляецца дзейснай падтрымкай прэсы.

Такім чынам, дзяржава, насуперак вядомай формуле аб "старажэвом псе", не столькі супроцьстаіць прэсе, колькі ў шэрагу выпадкаў выступае эканамічнай і фінансавай апорай. Журналісты ж не столькі высвятляюць адносіны свайго цэха з дзяржавай, колькі больш зацікаўлены адносінамі з выдаўцамі і ўладальнікамі ўласнасці.

Акрамя ўскоснага рэгулявання СМІ з боку дзяржавы, добра вядома практыка самакіравання. Аналагічныя мерапрыемствы можна разглядаць як кантроль з боку грамадства за захаваннем інтарэсаў чытача, збалансавання адносін паміж СМІ і аўдыторыяй. Арганізацыйна такая практыка аформлена ў дзейнасці саветаў па прэсе ці адпаведных асацыяцый, якія аб'яднаны ў Сусветную асацыяцыю Саветаў па прэсе.

Што датычыцца заканадаўства аб прэсе Еўрапейскага супольніцтва, дык "законы супольніцтва ў асноўным ставяць мэтай рэгуляванне эканамічнага становішча прэсы і яе ролі ў эканоміцы краін-членаў супольніцтва"³.

Такім чынам, ні заканадаўства еўрапейскіх краін, ні законы супольніцтва не прызнаюць прамога кантролю дзяржавы над СМІ.

Разгледзім больш падрабязна практыку Германіі. Вядома, што 5-м артыкулам Канстытуцыі ФРГ СМІ абаронены ад кантролю дзяржавы⁴. Практыка кантролю дзяржавай СМІ для ФРГ стала свайго роду пагалоскай з часоў "трэцяга рэйха". Трэба ўлічваць гістарычныя перадумовы стварэння дэмакратычных СМІ ў пасляваенныя гады на тэрыторыях Германіі, якія кантраляваліся ваеннымі адміністрацыямі саюзніцкіх дзяржаў. Гісторыкі не ўтойваюць імкненняў адміністрацый Вялікабрытаніі, Францыі, ЗША адрадіць новыя СМІ па ўзорах вядомай англа-саксонскай мадэлі. Гэтым фактарам тлумачыцца з'яўленне "Франкфуртэр альгемайне Цайтунг" па тыпу англійскай "Таймс", пазней "Хандэльсблат" па тыпу "Файнэншл таймс", штотыднёвіка "Шпігель" па тыпу штотыднёвіка "Тайм" і г.д.

Да ўтварэння ФРГ ліцэнзіі ў Заходняй частцы Германіі выдаваліся прыватным асобам, якія прадстаўлялі розныя палітычныя і грамадскія арганізацыі. Такая палітыка ставіла мэтай адрадіць у насельніцтва давер да СМІ, які быў згублены ў гады нацысцкай дыктатуры.

Сёння не прыходзіцца размаўляць аб кантролі з боку дзяржавы над прынтмедыя. Вядома, што Германія належыць да ліку дзесяці вядучых краін у галіне прэсы. У 1995 г., па даных Федэральнага ведамства статыстыкі, на кожную сям'ю прыходзілася па 1 экз. газет. Па даных за 1997 г. у ФРГ выходзіла 375 штотдзённых газет з 1602 лакальнымі выданнямі, 28 штотыд-

нэвікаў, 8 нядзельных выданняў⁵. Амаль усе гэтыя выданні – вынік прыватнага прадпрымальніцтва. Пацвярджэннем таму з'яўляецца і параўнальна нядаўна ўтвораныя выдавецтвам Бурды штотыднёвікі "Дзі Вохе" і "Фокус" (1993 г.).

Такі ж прынцып захоўваўся і пасля 1989 г., калі адбылася імплікацыя СМІ былой ГДР у сістэму СМІ ФРГ. Хаця эксперты адзначалі, што 10 галоўных рэдактараў 39 штотдзённых газет не былі гатовы да пачатку перапрафіліравання⁶. Хутка былыя акруговыя газеты набылі сваіх новых уладальнікаў. Як правіла, пасля скасавання акруговых камітэтаў акруговыя газеты пераходзілі ва ўласнасць выдавецтваў. Пачалі выходзіць новыя выданні. З сярэдзіны снежня да сярэдзіны сакавіка 1990 г. на тэрыторыі ГДР выходзіла звыш 50 новых друкаваных органаў, якія прадстаўлялі новыя друкаваныя групы, арганізацыі, партыі. Да ліку такіх выданняў адносяцца "Франкенпост" з выданнем "Саксенпост", "Фогтландпост", "Цюрынгенпост" (Веймар). У гэтым працэсе новаўтварэнняў пэўную ролю адыгралі буйнейшыя выдавецкія групы ФРГ, у прыватнасці адзін з буйнейшых у Еўропе выдавецкі канцэрн "ВАЦ". Такім чынам, традыцыя заснавання новых друкаваных органаў не была парушана і ў гады, якія папярэднічалі аб'яднанню Германіі.

Калі гаварыць пра механізмы рэгулявання СМІ з боку цэнтра, то яны традыцыйныя для дэмакратычнай дзяржавы і адпавядаюць федэратыўнаму ладу Германіі: акрамя канстытуцыі, дзейнічаюць зямельныя законы аб прэсе. Пасля аб'яднання Германіі новыя законы аб прэсе былі прыняты ў зноў утвораных федэральных землях: Мекленбург – Пярэдняя Памеранія (чэрвень 1993 г.), Рэспубліка Саксонія (красавік 1992 г.), Саксонія-Ангальт (жнівень 1991 г.), Цюрынгія (ліпень 1991 г.). Акрамя таго, сюды ж можна дадаць дзейнасць дзвюх афіцыйных структур – Федэральнага ведамства дзяржнагляду за дзейнасцю картэляў і адпаведных зямельных ведамстваў, якія былі заснаваны з мэтай кантролю за захаваннем закона аб картэлях (1957 г.). Закон забараняе згаворы і дагаворы, якія ўздзейнічаюць на рыначныя адносіны шляхам абмежавання канкурэнцыі. Дзеля справядлівасці трэба адзначыць, што да журналістыкі, як і да сферы гаспадарання манаполій, грамадская думка была прыцягнута толькі ў 70-я гады. Безумоўна, аб мэтазгоднасці гэтых законаў размаўляць не прыходзіцца, калі ўлічыць той факт, што сёння ў ФРГ дзейнічаюць 10 буйнейшых газетных канцэрнаў. У руках пяці з іх сканцэнтравана амаль палова ўсіх тыражоў штотдзённых газет. Цяжка ўявіць форму кантролю дзяржавы над такога роду кангламератамі.

Другой структурай у гэтай сістэме з'яўляецца Федэральнае ведамства друку і інфармацыі, якое дзейнічае з 1949 г. і клапаціцца аб распаўсюджванні інфармацыі афіцыйнага характару. Нямецкі савет па прэсе (1956 г.) як механізм яе самарэгулявання лагічна завяршае шэраг структур, якія дазваляюць меркаваць аб магчымасцях дзяржавы, грамадства, што пэўным чынам уплываюць на прэсу.

У кантэксце кантролю над працэсамі канцэнтрацыі СМІ можна было б прывесці прыклад дзейнасці Інфармацыйнага таварыства па ўстанаўленню распаўсюджвання рэкламаносьбітаў (ІФВ). Гэта таварыства абавязана рабіць паведамленні аб тыражах. Таварыствам кантралюецца 454 газеты рознага тыпу, 658 публічных часопісаў, 958 спецыялізаваных, 45 часопісаў для пакупнікоў, 86 тэлефонных даведнікаў і два календары.

Калі гаварыць аб электронных СМІ, то тут можна знайсці куды больш падстаў для разважанняў аб суадносінах прыватнага і дзяржаўнага ў арганізацыі і вытворчасці журналісцкай прадукцыі.

Германія не выключэнне, напрыклад, у сэнсе арганізацыі замежнага вяшчання і яго фінансавання з бюджэту. Размова ідзе аб "Нямецкай хвалі", якая створана ў Кёльне ў 1960 г. Удзел дзяржавы тут не абмяжоўваецца фінансаваннем, а распаўсюджваецца і на ўпраўленчым узроўні. Дзейнічае Савет радыёвяшчання "Нямецкай хвалі" у складзе 11 чалавек. Па два чала-

векі выбіраюцца Бундэстагам (народнае прадстаўніцтва) і Бундэсратам (прадстаўніцтва 16 федэральных зямель), 4 назначаюцца Федэральным урадам. Трансляцыя "Нямецкай хвалі" ажыццяўляецца на кароткіх хвалях штодзённа: 93 праграмы на нямецкай мове і 34 на іншых. У 1992 г. станцыя атрымала з дзяржбюджэту 402 млн. марак. 3 мая 1992 г. "Нямецкая хваля" мае ў сваім распараджэнні спадарожнікавую службу ТБ, якая трансліруе на ўвесь свет 14-гадзінную праграму на нямецкай, англійскай, іспанскай і іншых мовах. Мэта праграм – кампенсацыя інфармацыйнага дэфіцыту.

Унікальнай спробай з пункту гледжання захавання дзяржаўных інтарэсаў і запатрабаванняў грамадскасці можна вызначыць арганізацыю і функцыянаванне тэлерадыёвяшчання, якое дыферэнцыравана на грамадска-прававое і прыватнае. Таму сёння гавораць аб дуальным характары тэлерадыёвяшчання ў ФРГ. У юрыдычнай лексіцы гэтае паняцце ўпершыню з'явілася ў сярэдзіне 80-х гадоў, калі федэральны Канстытуцыйны суд прымяніў-такі яго ў сваім рашэнні аб зямельным заканадаўстве для СМІ ў Ніжняй Саксоніі. Дуальнасць якраз і азначае сумяшчэнне ў сістэме СМІ Германіі грамадска-прававога тэлерадыёвяшчання і прыватнага. Прыкладам першага з іх з'яўляецца першая праграма АРД, якая заснавана ў 1950 г. як агульнае нямецкае вяшчанне. АРД стваралася з мэтай аблегчэння абмену праграмамі, трансляцыі сумесных праграм і куплі мастацкіх фільмаў, тэлесерыялаў для ўсіх тэлестанцый. Тут аб'яднаны ўсе зямельныя радыё- і тэлестанцыі, а таксама Дойчландфунк, "Нямецкая хваля" і RIAS.

Прынцып грамадска-прававой формы арганізацыі радыё і тэлебачання заключаецца ў наступным. Тры органы ажыццяўляюць кантроль за работай радыё- і тэлестанцый: Савет радыё-, тэлевяшчання, члены якога павінны прадстаўляць інтарэсы грамадскасці; яны ці выбіраюцца зямельнымі парламентамі, ці прама назначаюцца партыямі, рэлігійнымі абшчынамі, эканамічнымі і культурнымі арганізацыямі; Савет праўлення (адміністрацыя) – яго члены выбіраюцца Саветам радыёвяшчання і тэлебачання. Ён кантралюе захаванне праграмных дырэктыў, складае праект бюджэту і ажыццяўляе нагляд над справаводствам кампаніі. Да таго ж гэты орган выбірае інтэнданта, якога затым зацвярджае Савет радыёвяшчання і тэлебачання. Інтэндант выконвае рашэнні названых органаў і кіруе работай кампаніі, адказвае за складанне праграмы. Такім чынам, у гэтых упраўленчых структурах (а па такому ўзору функцыянуюць усе зямельныя тэле- і радыёкампаніі) адлюстраваны пррамы ці ўскосны ўплыў партый і палітычных групавак (асабліва ў Савеце радыёвяшчання) федэральнай зямлі, дзяржавы ў тым ліку.

Аднак АРД не знаходзіцца ў непасрэднай фінансавай залежнасці ад дзяржструктур. Фінансаванне ажыццяўляецца за лік абанентнай платы і рэкламы. Галоўным артыкулам у бюджэце радыё- і тэлестанцый з'яўляецца абанентная плата, размер якой вызначаецца прэм'ер-міністрам кожнай зямлі. Вось як, напрыклад, выглядала абанентная плата і сістэма фінансавання АРД на пачатак 90-х гадоў. З першага студзеня 1992 г. асноўная абанентная плата склала 8,28 маркі за радыёпрыёмнік і 15,5 маркі за тэлепрыёмнік, г.зн. што месячная плата склала 23,8 маркі. Ад гэтай сумы 2% атрымлівалі землі на фінансаванне агульных задач прыватнага радыё і ТБ (тэхнічная інфраструктура, адкрытыя каналы). Адна марка – мэтавая – ішла на першаснае фінансаванне РТ у "новых федэральных землях"; 0,75 маркі – для нацыянальных радыёпраграм і 0,75 маркі – для фінансавання нямецка-французскага канала ARTE. За падключэнне кабельнай лініі і карыстанне ёю Германская федэральная пошта (скасавана ў 1997 г., у Федэральным міністэрстве эканомікі створаны спецыяльны рэгулюючы орган для нагляду за свабоднай канкурэнцыяй на германскім рынку паштовых паслуг і тэлекамунацый) спаганяла дадатковую плату. Абанентная плата спаганяецца цэнтралізавана і размяркоўваецца па асобных станцыях у залежнасці ад колькасці гледачоў, слухачоў

у рэгіёне трансляцыі. Баланс падрымліваецца рознымі шляхамі. Станцыі ў невялікіх рэгіёнах могуць прапаноўваць канкурэнтназдольныя праграмы.

Па такому ж прынцыпу самакіравання арганізавана сёння і другое германскае тэлебачанне – ЦДФ, якое ў свой час (1961 г.) стваралася як дзяржаўнае і якое, згодна арт.3 Дзяржаўнага дагавора аб вяшчанні ў аб'яднанай Германіі ад 31.08.91, з'яўляецца з гэтага часу "публічна-прававой установай, заснавальнікамі якой выступаюць федэральныя землі". Прававы нагляд ажыццяўляецца зямельнымі ўрадамі са строгім захаваннем палажэнняў дзяржаўнага дагавору. ЦДФ атрымлівае 30% прыбытку ад тэлебачання ў федэральных землях. Доля абанентнай платы ў фінансавых расходах складае 60%. У 1992 г. гэтая сума дасягнула 2,3 млрд марак.

У сістэме СМІ ФРГ, як вядома, функцыянуюць прыватныя радыё-, тэлестанцыі. У 1992 г. дзейнічалі 8 прыватных радыёстанцый, уключаючы еўрапейскія, тыпу Радыё Люксембург, якія вяшчалі на ўсю краіну, і 26 зямельных (рэгіянальных) радыёстанцый. У сучасны момант у ФРГ функцыянуе 15 прыватных тэлекампаній. Каму належаць гэтыя прыватныя тэлекампаніі? Большасць з іх з'яўляецца таварыствамі з абмежаванай адказнасцю, маюць некалькіх уладальнікаў "у асабе" канцэрна Л.Кірха, як SAT-1, АТ Шпрынгера, холдзінга Берлусконі (Дойчас шпортфернзеен) і інш.

Такім чынам, калі разважаць аб суадносінах дзяржаўнага і прыватнага ў СМІ, нельга забываць, што дзяржава прадстаўляе сабой цэнтральны інстытут улады ў грамадстве, які ў сваёй дзейнасці кіруецца законамi. Уся практыка замежных СМІ, якія са свайго боку з'яўляюцца прыватным прадпрымальніцтвам, абумоўлена, ці, дакладней, агаворана заканадаўствам.

¹ Гл.: больш падрабязна: Законы и практика СМІ в Европе, Америке и Австралии. М., 1993.

² Там жа.

³ Там жа.

⁴ Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Bonn, 1993. S.14.

⁵ Aktuell '98: Lexikon der Gegenwart. Dortmund, 1997. №1. S.284.

⁶ Diskurs. Leipziger Hefte für Kommunikationsforschung und Journalistik. Leipzig, 1990. №1. S.72.

АЙГБОВІЯ КЕСІНГТОН (НИГЕРЫЯ)

"СВАБОДНЫ ПАТОК ІНФАРМАЦЫІ" Ў СУЧАСНЫХ МІЖНАРОДНЫХ АДНОСІНАХ

Ужо першыя гады пасля заканчэння другой сусветнай вайны прынеслі каласальныя перамены ў тэхнічных магчымасцях збору, асэнсавання і распаўсюджвання інфармацыі. У Канадзе пачала функцыянаваць першая ў свеце ўнутраная спадарожнікая сістэма з сінхроннай арбітай для мэт далняй сувязі і для перадачы і прыёму тэлевізійных праграм з выкарыстаннем адносна таных наземных станцый і маламагутных перадатчыкаў, што адкрыла пачатак новага віду сродкаў масавай інфармацыі і камунікацыі – тэлебачання. У ЗША быў запушчаны спадарожнік "УЭСТАР-І", які мог перадаваць 8 мільёнаў слоў у секунду і аснашчаны апаратурай для перадачы гукавай, відэа- і факсімільнай інфармацыі. Было створана таксама спецыяльнае абсталяванне для спутніковай сеткі, якая ў адрозненне ад існаваўшых раней сістэм, магла перадаваць гукавую, факсімільную ці іншую інфармацыю непасрэдна адрасату, поўнасю абмінючы агульныя лініі тэлефоннай сувязі. Былі вынайздзены і прынцыпова новыя тэхнічныя сродкі: ў 1970 г. быў выпрабаваны лазер на арсенідзе галія, што дазволіла перадаваць некалькі тэлевізійных праграм па валакну не таўсцей за чалавечы волос; у 1976 г. былі праведзены палявыя выпрабаванні оптавалаконных кабеляў для тэлефоннай і тэлевізійнай сувязі; у тым жа годзе ў Японіі была сканструявана сетка з кіраваннем ад ЭВМ і выкарыстаннем валаконнай оптыкі для двухбаковай трансляцыі праграм з кватэры ў кватэру. Названыя новыя віды тэхнікі, выкарыстанне якіх у

асноўным было сканцэнтравана ў невялікай колькасці прамыслова развітых краін, адкрыла шлях да новай эры ў сферы сродкаў масавай інфармацыі.

Новая эра паклала пачатак зусім іншаму разуменню шматлікіх дэфектаў у інфармацыйных патоках як глабальнай з'явы. Яны як бы аб'ядналіся і сталі не часткай патокаў навін, паведамленняў, фактаў і падзей, а самімі патокамі, выклікаўшы тым самым абстрактнае міжнародных адносінах паміж развітымі краінамі і тымі, што сталі на шлях развіцця: "Прымаючы больш шырокі размах у сілу дыверсіфікацыі і пашырэння сродкаў масавай інфармацыі, пад дэфектамі (недахопамі) у перыяд "новай эры" камунікацыі сталі ўсё больш і больш падразумяваць "свабоду інфармацыі", "свабодны паток інфармацыі", "аднабаковы паток інфармацыі", "свабодны доступ да сродкаў масавай інфармацыі", якія з'яўляюцца, — на думку лаўрэата Нобелеўскай прэміі, эксперта ЮНЕСКА ў сферы сродкаў масавай інфармацыі Шона Макбрайда, — натуральна развіццём асноўнага прынцыпу свабоды слова і перакананняў, але яны нарадзілі ў сучасным свеце дыспрапорцыі, няроўнасць, дысбалансы і аднабаковасць атрымання інфармацыі рознымі кантынентамі і рэгіёнамі"¹.

Такой думкі прытрымліваюцца многія прадстаўнікі акадэмічнай журнлістыкі. Так, напрыклад, Старшыня Міжурадавага Савета каардынацыі інфармацыі недалучаных краін М.Масмондзі падкрэслівае: "Пад выглядам "свабоднага патоку інфармацыі", "свабоднага доступу да інфармацыі", "аднабаковага патоку інфармацыі" ЗША і іншыя буйнейшыя краіны Заходняй Еўропы спрабуюць парушыць збалансаванасць патокаў навін і паведамленняў, пасеяць варожасць паміж народамі, дыспрапорцыі, нераўнамерны абмен інфармацыяй паміж развітымі краінамі і краінамі ў стадыі развіцця"². Яшчэ больш канкрэтна па гэтай праблеме выказаўся прафесар Лацінаамерыканскага універсітэта (Коста-Рыка), доктар палітычных навук Джон Т.Мак-Нэлі: "Неабходна ўжо сёння ўсім краінам трэцяга свету заявіць рашучае "не!" амерыканскай дактрыне "свабоднага патоку інфармацыі". Заўтра ўжо будзе позна. Манапалізацыя інфармацыйнай палітыкі і ператварэнне яе ў міжнародны характар прывядзе да поўнага знікнення нацыянальных сродкаў масавай інфармацыі ў многіх краінах Лацінскай Амерыкі, Афрыкі і Азіі..."³

Упершыню са ўсёй рашучасцю і сур'ёзнасцю прагучала папярэджанне пра небяспеку ўсяму свету ад "свабоднага патоку інфармацыі" і іншых дактрын, накіраваных на стварэнне дысбалансаў у інфармацыйнай і камунікацыйнай прасторы, прагучала на XVI Генеральнай канферэнцыі ЮНЕСКА ў кастрычніку 1970 г. у выступленні індыйскага дэлегата, доктара Х.Гулжрала. Ён, у прыватнасці, сказаў, што, калі мы гаворым аб амерыканскай дактрыне "свабоднага патоку інфармацыі", мы звычайна забываемся, каму выгадны гэты паток, супраць каго ён накіраваны: "Сёння на самой справе свабоднага распаўсюджвання інфармацыі няма, таму што не падаўлены манапалістычны і тэхнічны кантроль развітых краін у насаджэнні рэгіёнам, што развіваюцца, сваіх дактрын і дэфектаў. Таму свабоднае распаўсюджванне інфармацыі — гэта міф. На самой справе ідзе аднабаковае распаўсюджванне ідэй, навін і фактаў, аднабаковая арыентацыя на ЗША, Запад, на капітал..."⁴

Такім чынам, канцэпцыя "свабоднага патоку інфармацыі" на практыцы павялічвае перавагу тых, хто мае большыя рэсурсы ў галіне сродкаў масавай інфармацыі. Яна выкарыстоўваецца багатымі краінамі як эканамічная і палітычная зброя ў шкоду тым, хто мае меншыя сродкі. Нераўнамернасць у распаўсюджванні інфармацыі — гэта перш за ўсё розніца ў колькасці паведамленняў, якія паступаюць з прамыслова развітых краін, і колькасцю паведамленняў, якія ідуць у адваротным напрамку. Працэнтныя суадносіны хістаюцца, але многія даследчыкі лічаць аптымальным паказчык 100:1. Пра многія краіны, што сталі на шлях развіцця, СМІ індустрыяльнага свету могуць маўчаць гадамі; іншы ж раз якая-небудзь краіна ў стадыі развіцця на працягу некалькіх дзён становіцца цэнтрам увагі мас-медыя прамыслова

развітых краін. Гэта азначае, што там адбыліся падзеі, якія цікавяць прамыслова развітыя рэгіёны. Якія ж гэта падзеі? У дадзеным выпадку ўсё залежыць ад крытэрыяў адбору інфармацыі. Яны неаднолькавыя ў рэгіёнах развітых і тых, што развіваюцца: "Свабодны паток, – падкрэсліў, напрыклад, на Міжурадавай канферэнцыі па пытаннях інфармацыйнай палітыкі лацінаамерыканскіх краін (1996 г.) прэзідэнт Венесуэлы, – распаўсюджвае толькі такія навіны, якія ганьбуюць вобраз нашых народаў, наша жыццё; буйная прэса і аўдыёвізуальныя сродкі прамыслова развітых краін ігнаруюць нашу барацьбу, нашы намаганні і нашы справядлівыя патрабаванні раўнапраўнай інфармацыйнай сістэмы. Лацінская Амерыка мае права патрабаваць свабоднага доступу да сусветнай інфармацыйнай палітыкі" і раўнапраўнага ўдзелу ў ёй⁵.

Прызнанне недахопаў і згубляльнага для "трэцяга свету" тэндэнцыйнага па сваёй сутнасці "свабоднага патоку" асабліва на сучасным этапе значна ўзрасло. Крытыка з боку кіраўнікоў дзяржаў і кіраўнікоў урадаў краін стадыі развіцця стала больш прынцыповай, а іх патрабаванні і заўвагі набылі вельмі востры палітычны характар у міжнародных адносінах. Прадпрымаюцца сур'ёзныя намаганні па ліквідацыі многіх дэфектаў на ўзроўні "свабоднага патоку інфармацыі", "аднабаковага патоку" і г.д., як і пранікненне ў агульную масе паведмленняў, фактаў, навін і асабліва ідэй. Але вынікі на шляху глабальнага вырашэння гэтай праблемы пакуль мізэрныя, нязначныя па сваіх маштабах.

Нельга забываць, што ў краінах стадыі развіцця сродкі масавай інфармацыі ўсё яшчэ з'яўляюцца недасканалымі з-за адсутнасці матэрыяльных і прафесійных рэсурсаў. У выніку маленькія па аб'ёму газеты, нацыянальныя паведамленні на тэлебачанні і радыёвяшчанні фактычна адсутнічаюць з-за недахопу кадраў. Унутраныя сістэмы збірання, асэнсавання і распаўсюджвання навін хварэюць тэндэнцыйнасцю, прафесійнай слабасцю, тэматычнай абмежаванасцю, нізкай якасцю афармлення сюжэтаў і праграм. Гэтыя і многія пабочныя фактары аказваюць згубны ўплыў на становішча СМІ краін, што развіваюцца. У выніку чаго паведамленні мясцовай прэсы не выходзяць на міжнародную арэну, міжнародны рынак спажываюць; імі ніхто не цікавіцца ў прамысловых рэгіёнах; яны, як гавораць, "не глядзяцца па тэлебачанні" і не "чытаюцца на старонках газет". Менавіта таму амаль усе інфармацыйныя агенцтвы, тэлевізійныя станцыі, радыёвяшчанне, газеты, часопісы, адчуваючы вялікі недахоп як у сваіх уласных карэспандэнтах, так і ва ўласных навінах, поўнасцю залежаць ад міжнароднага размеркавання інфармацыі. Стварэнне рэальнай альтэрнатывы гэтаму – актуальная задача журналістыкі ўсіх зацікаўленых бакоў, а не толькі сучасных краін стадыі развіцця.

Нядаўна абаронцы "свабоднага патоку інфармацыі" і іншых канцэпцый, якія садзейнічаюць бяспечнаму распаўсюджванню ідэй і навін любога характару ў масавых маштабах, вызначылі лозунг "глабальнага міжнароднага парадку" у сферы камунікацыі. Упершыню гэта канцэпцыя была абвешчана на Сусветнай канферэнцыі незалежных сродкаў масавай інфармацыі ў Талуарэ прадстаўнікамі ЗША, Англіі і Францыі. Адсутнасць у гэтай канцэпцыі паняцця "свабодны паток інфармацыі", супраць якога выступілі практычна ўсе краіны стадыі развіцця, паказвае, што прыхільнікі "інфармацыйнага бяспраў'я, уціску і самавольства" зусім не адмаўляюцца ад сваіх пазіцый, якія абвастраюць міжнародныя адносіны паміж краінамі стадыі развіцця і развітымі дзяржавамі. Простая ж замена слоў "свабодны" на "глабальны" азначае, што такі "парадак" даваў бы інфармацыйным манаполіям ЗША, Англіі, Францыі, а таксама іншым прамысловым краінам права распаўсюджваць сваю атруту ў глабальных маштабах, не прызнаючы пры гэтым ні межаў, ні нацыянальных інтарэсаў іншых рэгіёнаў.

Канцэпцыя "глабальнага міжнароднага парадку" рэкламуе плюралізм, інакш кажучы, прысутнасць у неспрыяльных ЗША краінах апазіцыйных уладам сродкаў масавай інфармацыі, якія нібы высвятляюць розныя пункты гледжання

на тую ці іншую міжнародную з'яву; фінансавую незалежнасць гэтых сродкаў, якая, маўляў, забяспечваецца даходамі ад рэкламы, і прафесійны доўг журналіста "шукаць праўду", "шукаць чалавека, які кусае сабаку". Усё гэта нішто іншае, як фікцыя. Уся ідэалогія і практыка "свабоднага патоку інфармацыі" штурхае журналістаў не на пошук праўды, а на такую інтэрпрэтацыю падзей, якія былі б да спадабы магнатам прэсы, радыё і тэлебачання, геапалітычным стратэгічным інтарэсам Злучаных Штатаў Амерыкі і яе сатэлітаў. Адсюль – фальсіфікацыя, грубае перакручванне рэальных падзей у краінах, што сталі на шлях развіцця, імкненне да сенсацый, выдуманак, дэзінфармацыі, спроба скандальнымі гісторыямі адштурхнуць увагу людзей ад важнейшых грамадскіх і сацыяльных праблем. агульнага лёсу народаў і ўсяго чалавецтва.

Абвяшчэнне ЗША "глабальнага інфармацыйнага парадку" замест "свабоднага інфармацыйнага парадку", а на самой справе глабальнага патоку ўсякага роду скажэнняў навін, паведамленняў, фактаў і падзей, яшчэ больш абвастрыла адносіны паміж развітымі краінамі і тымі, што сталі на шлях развіцця, у сферы СМІ, спецыфічнасці функцыянавання іх у міжнароднай інфармацыйнай і камунікацыйнай прасторы. На нядаўняй сесіі ААН прадстаўнікі Мексікі, Індыі, Кубы, Алжыра, Бангладэш, Сірыі, Анголы, Зімбабве (усяго 87 краін) заявілі рашучы пратэст супраць такой "глабалізацыі". Пазіцыі рэгіёнаў, што знаходзяцца ў стадыі развіцця, справядлівыя і вельмі канкрэтныя: наступіў час прыняцця міжнародна-прававых дакументаў, якія рэгулявалі бы міжнародную дзейнасць у сферы распаўсюджвання інфармацыі. Такія дакументы павінны ўключаць у сябе асноўныя прынцыпы адказнасці і прамыслова развітых краін за перадачу хлуслівай, аднабаковай, запалітаванай геапалітычнымі інтарэсамі інфармацыі ЗША. Няма сумненняў, што наяўнасць міжнародна-прававых дакументаў, прыняццю якіх перашкаджаюць Злучаныя Штаты Амерыкі, стварыла б спрыяльныя ўмовы для міжнароднага супрацоўніцтва і згоды, ліквідавала б напружанасць і непаразуменне па многіх аспектах геапалітыкі развітых дзяржаў і краін, што сталі на шлях развіцця.

¹ UNESCO News. 1992. January–February. P.7.

² Communications Week International. 1996. 17 January.

³ Abra. №7. 1995. P.27–28.

⁴ UNESCO News. 1996. September. P.5.

⁵ Ibid.

І.П.ГАЙСЕНАК

ПРАФЕСІЙНА-ПЕДАГАГІЧНАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ ВЫКЛАДЧЫКАЎ ВЫШЭЙШЫХ НАВУЧАЛЬНЫХ УСТАНОЎ У СУЧАСНЫХ УМОВАХ

Агульнапрызнана роля вышэйшай адукацыі і навуковых даследаванняў у працэсе правядзення карэнных рэформ, якія накіраваны на вырашэнне найбольш важных эканамічных задач дзяржаў, што ідуць па шляху сацыяльна-эканамічных пераўтварэнняў. У сучасны перыяд усебаковай рэструктурызацыі грамадскага жыцця, які суправаджаецца крызісам эканамічнага развіцця, грамадства ўжо не разглядае сферу вышэйшай адукацыі толькі як адлюстраванне тых змен, якія адбываюцца ў грамадска-эканамічным развіцці. Усё больш відавочнай становіцца актыўная роля і ўздзеянне вышэйшай адукацыі і навуковых даследаванняў на ўсебаковае рэфармаванне грамадства ў цэлым.

У той жа час не зніжаецца і адказнасць дзяржавы за забеспячэнне развіцця і перадачу ведаў, культуры і гуманістычных каштоўнасцей у рамках вышэйшых навуковых устаноў. Даўшы ВНУ акадэмічныя свабоды і надзяліўшы іх аўтаноміяй, грамадства чакае ад выкладчыкаў і супрацоўнікаў вышэйшых навуковых устаноў забеспячэння сацыяльнага, культурнага і палітычнага развіцця грамадзян, гарантыі аб'ектыўнасці і дакладнасці ў навуковых даследаваннях, вызначэння агульных падыходаў і стандартаў развіцця грамадства.

Гэта патрабуе ад выкладчыкаў і ўсіх супрацоўнікаў вышэйшых навуковых устаноў забеспячэння працэса навучання студэнтаў з выкарыстаннем найнавейшых педагогічных тэхналогій, уключаючы інфармацыйныя. Выкарыстанне апошніх у сучасных умовах з'яўляецца прыметай прафесіяналізму выкладчыка ВНУ. Сам жа ўзровень прафесіяналізму педагога вышэйшай навукавай установы залежыць ад ступені яго прафесіяналізацыі.

Прафесіяналізацыя педагога ВНУ можа трактавацца як сацыялізацыя ў прафесію. Класічнае азначэнне сацыялізацыі, па Мэртану, – гэта працэс, з дапамогай якога людзі выбарчна набываюць каштоўнасці, адносіны, інтарэсы, навыкі і веды (культуру), што існуюць у сацыяльных групах, да якіх яны належаць, альбо імкнуцца належаць. Што датычыцца прафесіяналізацыі педагогаў, то гэта спецыяльныя веды, якімі яны валодаюць, – веды аб працэсе выкладання ўвогуле і веданне асобных дысцыплін, у якіх яны спецыялізуюцца. Гэта таксама ўдзел у працэсе фарміравання асобы студэнтаў, устанавлення з імі дзелавых і сяброўскіх адносін. Прафесійны выкладчык – гэта кампетэнтны, таварыскі і клапатлівы педагог.

Прызнаўшы за адукацыяй ключавыя пазіцыі для будучага развіцця і працвітання грамадства адчувае неабходнасць у падрыхтоўцы менавіта высокакваліфікаваных педагогаў, прафесіяналаў сваёй справы. Праграмы ж падрыхтоўкі сучаснага педагога павінны быць заснаваны не толькі на сучасным узроўні ведаў, але і спрыяць фарміраванню ў будучых педагогаў навыкаў правядзення навуковых даследаванняў, для таго каб у сваёй будучай дзейнасці яны маглі прывесці гэтыя праграмы да сучаснага ўзроўню ведаў, удасканалваць іх і ўносіць адпаведныя змены.

Ва ўмовах павышэння адказнасці і патрабаванняў, якія прад'яўляюцца грамадствам да выкладчыкаў вышэйшых навучальных устаноў, істотна змяняецца статус і кола абавязкаў сучаснага прафесійнага педагога (Draft Recommendation concerning the Status of Higher Education Teaching Personnel // UNESCO Headquarters. Paris, 1996). Выкладчыкі ВНУ павінны дакладна асэнсоўваць неабходнасць павагі акадэмічных свабод усіх членаў педагогічнага супольніцтва і быць гатовымі да абмеркавання супрацьлеглых поглядаў і думак. Акадэмічная свабода суправаджаецца патрабаваннямі карыстацца ёю ў адпаведнасці з акадэмічнымі абавязкамі і грунтаваць свае даследаванні на сумленным пошуку ісціны. Навучанне, навуковае даследаванне і выхаванне павінны ажыццяўляцца ў поўнай адпаведнасці з этычнымі і прафесійнымі стандартамі і, па меры магчымасці, адпавядаць тым праблемам, з якімі сутыкаецца сучаснае грамадства. Пры гэтым найбольш важна захаванне назапашанай чалавечства гістарычнай і культурнай спадчыны.

У прыватнасці, выкананне прафесійных абавязкаў выкладчыкамі вышэйшых навучальных устаноў ва ўмовах акадэмічнай свабоды прадугледжвае:

1. Забеспячэнне эфектыўнасці навучання студэнтаў з дапамогай сродкаў, якія прадастаўляюцца дадзенай вышэйшай навучальнай установай; падтрымку і развіццё ведаў па дысцыплінах, што выкладаюцца з выкарыстаннем метадык, якія спрыяюць развіццю педагогічных навыкаў.

2. Правядзенне навуковых даследаванняў у адпаведнасці з існуючым у краіне заканадаўствам і міжнароднымі дамоўленасцямі, у поўнай адпаведнасці з патрабаваннямі дадзенай вышэйшай навучальнай установы, пры поўным адабрэнні калег і перыядычнай справядзачы (у тым ліку грамадскай) за расходванне сродкаў, якія вылучаюцца на дадзенае даследаванне альбо на іншую прафесійную педагогічную дзейнасць.

3. Захаванне этычнага боку навуковых даследаванняў, з прыцягненнем ведаў аб чалавеку, жывёльным свеце, навакольным асяроддзі; даследаванні і выкладанне павінны грунтавацца на сумленным пошуку ведаў з улікам пераканаўчых фактаў, меркаванняў і дакладнага іх апісання.

4. Павагу і прызнанне вучэбнай дзейнасці калег і студэнтаў, аўтарства работ, што друкуюцца: справядлівую ацэнку, рэальную дапамогу і раздзяленне адказнасці за змест публікацый.

5. Справядлівыя адносіны да студэнтаў абодвух палоў, усіх рас і рэлігій, што павінна спрыяць абмену думкамі паміж выкладчыкамі і студэнтамі ў працэсе навучання.

Выкладчыкі вышэйшых навучальных устаноў абавязаны падтрымліваць як мага больш высокія стандарты сваёй прафесійнай дзейнасці, таму што іх статус істотна залежыць ад іх саміх і якасці іх дасягненняў.

Л.В.ХВЯДЧЭНЯ

УДАСКАНАЛЬВАННЕ АРГАНІЗАЦЫІ І ПЛАНІРАВАННЯ ВУЧЭБНАГА ПРАЦЭСУ ПА ЗАМЕЖНЫХ МОВАХ У СІСТЭМЕ УНІВЕРСІТЭЦКАЙ АДУКАЦЫІ

З часу фарміравання Рэспублікі Беларусь як суверэннай незалежнай дзяржавы, адкрытага грамадства з развітымі міжнароднымі сувязямі, замежная мова набыла асаблівы статус. Яна стала рэальным сродкам міжнацыянальнай камунікацыі, дзейсным фактарам сацыяльна-эканамічнага, навукова-тэхнічнага, агульнакультурнага прагрэсу нашага грамадства. Мове стала надавацца вялікая ўвага на самым высокім узроўні, сведчаннем чаму з'яўляецца дзяржаўная праграма "Замежныя мовы", адобраная і рэкамендаваная да выканання першым з'ездам настаўнікаў РБ у 1997 г.

Белдзяржуніверсітэт як вядучая ВНУ Рэспублікі Беларусь бярэ на сябе сваю долю адказнасці за выкананне гэтай праграмы. Мы бачым нашу задачу ў распрацоўцы сваёй універсітэцкай праграмы моўнай падрыхтоўкі, якая ахоплівае як студэнцкі, так і прафесарска-выкладчыцкі састаў і накіравана на максімальнае забеспячэнне веданнем мовы ўсіх, хто адчувае ў гэтым патрэбу.

Валоданне замежнымі мовамі сягоння – гэта новыя магчымасці і перспектывы. Для студэнтаў – гэта больш высокі ўзровень прафесійнай і навуковай падрыхтоўкі, частка іх кваліфікацыйнай характарыстыкі. Для выкладчыкаў, акрамя ўсяго іншага, – доступ у інфармацыйную прастору, новая якасць выкладання і магчымасці чытання лекцый за мяжой, што будзе спрыяць уключэнню ўніверсітэта ў еўрапейскую сістэму адукацыі.

Сфера моўных паслуг павінна задавальняць самыя шырокія запатрабаванні супрацоўнікаў. Гэта і прафесійна-арыентаваныя курсы гутаркавай англійскай мовы (для юрыстаў, эканамістаў, матэматыкаў і інш.), кароткатэрміновыя мэтавыя праграмы па падрыхтоўцы да здачы экзаменаў па розных міжнародных адукацыйных праграмах, па праграме кандыдацкага мінімуму, паступлення ў ВНУ, удзелу ў навуковых канферэнцыях, дзелавых паездках за мяжу, перакладчыцкая дзейнасць рознага характару і інш.

Галоўная сфера дзейнасці, аднак, бачыцца ў павышэнні якасці моўнай падрыхтоўкі семнаццацітысячнага кантынгенту студэнтаў. Новая якасць ведаў павінна адпавядаць узроўню ўніверсітэцкай адукацыі і задавальняць сучасным запатрабаванням грамадства. Менавіта з гэтай мэтай у БДУ створаны Цэнтр замежных моў, прызначаны распрацоўваць эфектыўную функцыянальную сістэму навучання замежным мовам, якая структурна і метадычна ўпісвалася б у агульную канцэпцыю развіцця ўніверсітэта і вышэйшай адукацыі ўвогуле.

Пытаннем першаступеннай важнасці з'яўляецца эфектыўнае мадэліраванне навучальнага працэсу, рэарганізацыя яго з пункту гледжання формы і зместу. Навучанне павінна будавацца на аснове канкрэтнага сацыяльнага заказу (практычнае валоданне іншаземнай мовай у рамках прафесійнай дзейнасці студэнтаў), а таксама ўлічваць інтэлектуальныя магчымасці і інтарэсы студэнтаў, рэальныя ўмовы рэалізацыі гэтай праграмы на розных факультэтах.

Такім чынам, Цэнтру давядзецца рашыць цэлы комплекс задач, якія не падвяргаліся раней асэнсаванню з адзіных навуковых пазіцый:

- распрацоўка шматузроўневай мадэлі абучэння, якая ахоплівае ўсе катэгорыі навучэнцаў;

- распрацоўка стандартаў валодання замежнымі мовамі на ўсіх узроўнях навучання, а таксама пакета вучэбных праграм новага пакалення ў адносінах да новых канцэптуальных падыходаў да абучэння замежным мовам;

- сучаснае навукова-метадычнае забеспячэнне кожнага ўзроўню абучэння, стварэнне вучэбна-метадычных комплексаў, якія адпавядаюць праграмным патрабаванням і забяспечваюць паслядоўнасць зместу, форм і метадаў навучання;

- укараненне перадавога вопыту і сучасных тэхналогій у практыку выкладання замежных моў;

- павышэнне кваліфікацыі, педагогічнага майстэрства і моўнай кампетэнцыі выкладчыкаў;

- удасканальванне ўсіх відаў самастойнай і аўдыторнай працы са студэнтамі, а таксама шмат іншага.

Пералічаныя задачы – не эклектычныя дэкларатывыя заявы, а сістэма ўзаемазвязаных практычных крокаў, паспяховае рашэнне якіх магчыма толькі пры ўмове прыняцця адзінага канцэптуальнага падыходу, тэорыі, якая ўвасобіла ў сабе ідэі сучаснай педагогічнай філасофіі і дасягненні метадычнай навукі.

У якасці зыходнай можна прыняць канцэпцыю гуманізацыі абучэння, якая арыентуецца на агульначалавечыя каштоўнасці, на задавальненне запатрабаванняў кожнага навучэнца. Менавіта ў рамках названай канцэпцыі навучання нарадзілася і атрымала шырокае прызнанне ў нашай краіне і за мяжой накіраванне ў абучэнні пад назвай *Learner's Centered Approach*, ці *Lernerzentriertheit/Schulerzentriertheit*¹. Сутнасць яго заключаецца ў тым, што ўвесь навучальны працэс і па форме і па зместу звернуты да "суб'екта" абучэння, яго інтарэсаў, а метадычная аснова накіравана не толькі на падрыхтоўку прафесіянала, высока кваліфікаванага спецыяліста, але і на выхаванне

высокамаральнага і духоўна развітага грамадзяніна, на фарміраванне свабодна думачай, самаарганізаванай асобы, здольнай самастойна здабываць, аналізаваць і крытычна ацэньваць інфармацыю. Такі падыход сімвалізуе сабой пераход ад класічнага гуманізму да прагрэсівізму, калі дэклараваныя ідэі гуманізму рэалізуюцца на практыцы ва ўсіх сферах чапавечай дзейнасці.

Якім жа чынам прынятая канцэпцыя будзе пераламляцца пры мадэліраванні навучальнага працэсу, а таксама ў канкрэтнай практыцы выкладання замежных моў? Планаванне вучэбнага працэсу па замежных мовах мяркуецца будаваць па мадэлі, якая выключаючы аднастайнасць, ўлічвае інтэлектуальныя здольнасці і інтэрэсы студэнтаў, забяспечвае варыятыўнасць і шырокі спектр магчымасцей моўнай падрыхтоўкі: ад праграмнага мінімуму да свабоднага валодання адной або дзвюма мовамі. Пры гэтым неабходна выходзіць з аб'ектыўна існых рэалій: пераходу на двухступенчатую сістэму навучання, абумоўленую наяўнасцю студэнтаў з рознымі здольнасцямі і розным пачатковым узроўнем моўнай кампетэнцыі; наяўнасці аддзяленняў, дзе мова вывучаецца як дысцыпліна і як першая або другая спецыяльнасць.

Падыходзячы да арганізацыі вучэбнага працэсу з пазіцыі арыентацыі на "суб'ект" навучання, патрэбна надаць асаблівую ўвагу такому істотнаму моманту, як узровень пачатковай моўнай падрыхтоўкі студэнтаў. Як правіла, ён вельмі розны, што, у прыватнасці, звязана з прыёмам абітурыентаў на платнай аснове і з жаданнем некаторых з іх пачаць вывучэнне новай мовы. Таму ў пачатку года мэтазгодна праводзіць дыягнастычнае тэсціраванне ведаў і на аснове яго вынікаў ажыццяўляць размеркаванне студэнтаў з розным узроўнем валодання мовай. Як правіла, выдзяляюцца тры розныя ўзроўні: пачатковы, сярэдні і павышаны, якія і ўяўляюць стратыфікацыю бакалаўрскай ступені абучэння.

Такім чынам, агульная схема моўнай падрыхтоўкі ўяўляе сабой шырокую шматузроўневую сістэму: бакалаўрскі-магістэрскі-аспіранцкі ўзроўні навучання – з аднаго боку, і ўнутрыбакалаўрская градацыя (пачатковы, сярэдні і павышаны ўзроўні абучэння) – з другой. Пры гэтым мэты і задачы абучэння застаюцца адзінымі (практычнае валоданне мовай у галіне прафесіянальнай дзейнасці студэнтаў); рознай мяркуецца толькі глыбіня авалодання вучэбным матэрыялам.

Адпаведна для кожнага ўзроўню неабходна свая праграма з адпаведнай сертыфікацыяй падагульненых вынікаў.

Размяшчэнне па розных узроўнях навучання не з'яўляецца нечым непазбежна фатальным для першакурснікаў. Шматузроўневая сістэма з самага пачатку павінна быць гібкай, варыятыўнай, забяспечваць індывідуалізацыю абучэння і прадугледжваць механізм пераходу паспяваючых студэнтаў на больш павышаную ступень абучэння. Пры гэтым навучэнцам прапануецца разнастайная дапамога ў выглядзе дадатковых кансультацый, метадычнай літаратуры для самастойнай працы, а таксама платных паслуг.

Ідэю выдзялення розных узроўняў абучэння пацвярджаюць вынікі эксперыменту на філасофска-эканамічным факультэце. Прапанаваная ў 1997/98 навучальным годзе схема абучэння ўсіх студэнтаў першага курса па адзінай інтэнсіўнай праграме (10 гадзін на тыдзень) з'явілася недастаткова эфектыўнай. Прыкладна 20% навучэнцаў па шэрагу аб'ектыўных і суб'ектыўных фактараў не справіліся з праграмнымі патрабаваннямі ў поўным аб'ёме і, напэўна, не зусім мэтазгодна працягваць іх абучэнне ў дадзеным рэжыме.

Ключавым пытаннем планіравання вучэбнага працэсу з'яўляецца аб'ём гадзін, якія даюцца на дысцыпліну "замежная мова". Зыходзячы з прызнання таго становішча, што спецыяліст з універсітэцкай адукацыяй павінен валодаць у адрозненне ад выпускніка ВТНУ больш шырокай агульнагуманітарнай падрыхтоўкай, неабходна павялічыць моўную нагрузку на ўсіх трох узроўнях абучэння, давесці яе да разумнага мінімуму ў 630 гадзін (6 гадзін на тыдзень). У залежнасці ад пастаўленай задачы і арыентацыі факультэта лічба гэта можа быць павялічанай, аднак абазначаны намі мінімум патрэбна прызнаць абавязковым для сістэмы класічнага універсітэцкага навучання. Пры пасеместравым размеркаванні гадзін навукова апраўдана інтэнсіфікаваць пачатковы

этап абучэння, калі закладваецца моўная аснова і фарміруюцца навыкі самастойнай працы.

У рамках агульнай стратэгіі моўнай падрыхтоўкі ўяўляецца мэтазгодным даць магчымасць студэнтам павышанага ўзроўню падрыхтоўкі навучацца па пашыранай праграме (да 10 гадзін на тыдзень) з бюджэтных сродкаў, стымулюючы тым самым іх пазнавальную актыўнасць. Для гэтай жа катэгорыі навучэнцаў прапануецца працягваць абучэнне замежнай мове на 4–5-м курсах, гэта значыць пасля завяршэння імі абавязковай праграмы абучэння.

Такая праграма ўдасканалвання вучэбнага працэсу заклікана адрадзіць правядзенне розных відаў пазнааўдыторнай працы: дыскусійных клубаў, мастацкай самадзейнасці, студэнцкіх бюро перакладаў, конкурсаў, алімпіяд і г.д. Пільнай увагі патрабуе арганізацыя самастойнай працы са студэнтамі з максімальна рацыянальным выкарыстаннем сучасных тэхналогій і сродкаў навучання: аўдыё-, відэазапісаў, спутнікавага тэлебачання, сістэмы Інтэрнэт, камп'ютарных і лінгафонных кабінетаў.

Пытанні ўдасканалвання і планавання вучэбнага працэсу цягнуць за сабой перагляд усяго зместу абучэння. Як катэгорыя методыкі выкладання змест абучэння разумеецца шырока і ў спрошчаным уяўленні ўключае ў сябе ўсё, што звязана з адказам на спрадвечныя пытанні "чаму вучыць?" і "як вучыць?"

Распрацоўка новага зместу абучэння ўключае ў сябе комплекснае рашэнне такіх асноватворных пытанняў, як вызначэнне мэт і задач, удзельнай вагі базавага і прафесіянальна арыентаванага абучэння, самастойных і аўдыторных відаў работ, тэматыкі вуснай мовы. Яна звязана з распрацоўкай новых вучэбна-метадычных комплексаў, якія ўключаюць у сябе падручнікі і вучэбныя дапаможнікі, складзеныя з улікам сучасных патрабаванняў лінгвістыкі і методыкі, вучэбныя слоўнікі-мінімумы; аўдыё- і відэакурсы, якія суадносяцца з праграмай тэматыкай і пэўным чынам забяспечваюць паглыбленне навучэнцаў у моўнае асяроддзе. Вельмі каратка закранем кожнае з гэтых пытанняў, суадносячы іх з сучаснымі навуковымі падыходамі да методыкі выкладання.

Да нядоўняга часу ў выкладанні замежнай мовы дамінаваў структурны падыход, які зводзіцца да авалодання мовай як сістэмай. У фарміраванні такога падыходу вялікую ролю адыграла структурная лінгвістыка, пачынаючы з прац Дэ Сасюра, Фрыза, Ладо і іх паслядоўнікаў. Згодна методыцы выкладання, адпаведнай гэтаму падыходу, студэнты вывучалі мову па двух кірунках: з пункту гледжання яго грамадскай будовы і з пункту гледжання яго лексічнага складу. Выкладанне вялося на ўзроўні слова і граматычна правільнага сказа, ізаляванага ад сацыяльнага кантэксту і рэальных штодзённых сітуацый. У выніку студэнт ведаў правілы будовы сказа, але не адважваўся прымяняць гэтыя правілы пры свабодных зносінах, у канкрэтных камунікатыўных сітуацыях. Узнікала праблема суадносін граматычнай і камунікатыўнай кампетэнцыі, якая вырашалася пераарыентацыяй абучэння ў камунікатыўнае рэчышча. Граматычныя навыкі станавіліся часткай камунікатыўных. Пачалі шырэць укараняцца камунікатыўныя віды работы, такія, як напрыклад, ролевыя гульні; дыялогі, якія мадэліруюць рэчаіснасць; розныя формы групавой працы. Але камунікатыўны падыход рэалізоўваўся бессістэмна. Адбор моўнай тэматыкі праводзіўся эмпірычна і часта абмяжоўваўся бытавым асяроддзем. Набытыя камунікатыўныя навыкі не адпавядалі рэальным моўным патрабаванням навучэнцаў.

Узмацненне акцэнта на прагматычныя функцыі мовы і звязаны з гэтым пераход на прафесійную арыентацыю абучэння ў нямовазнаўчых ВНУ і універсітэтах прывялі да таго, што камунікатыўная лінгвістыка стала ўсё болей засноўвацца на функцыянальна-дзеісным падыходзе. Для рашэння камунікатыўных задач зараз выкарыстоўваецца функцыянальныя моўныя адзінкі, характэрныя для рэальных прафесійных сітуацыйных зносін. Так, напрыклад, студэнты-юрысты павінны ўмець прайграваць сітуацыі, характэрныя для дзейнасці ў сістэме праваахоўных органаў: вядзенне следства, допыту, запаўненне анкет. Студэнты-сацыёлагі павінны мадэліраваць прафе-

сійныя інтэрв'ю, аналізаваць тэкст як сацыялагічны дакумент, праводзіць аналіз грамадскіх поглядаў. Камунікатыўна-функцыянальна-дзейсны падыход сёння з'яўляецца ў ВНУ агульнапрынятым; ён вызначае змест абучэння².

Здаецца, аднак, што змест абучэння выпускнікоў класічнага ўніверсітэта не павінен абмяжоўвацца толькі працай у вузкай прафесіянальнай сферы навучэнца. Ён павінен спалучаць у разумных прапарцыях і прафесійна-арыентаваную, і бытавую тэматыку, папярэдне прайшоўшую ўважлівы адбор.

Пры абучэнні агульнай, штодзённай мове трэба сканцэнтраваць увагу на сацыяльна значымай праблематыцы, зыходзіць з пераліку найбольш магчымых і распаўсюджаных камунікатыўных намераў навучэнцаў. Мэтазгодна ўлічваць вопыт метадыстаў, якія працуюць над складаннем падручнікаў, рэкамендацыі аддзела па адукацыі Савета Еўропы, дзе распісана тэматыка кожнага парogaвага ўзроўню валодання мовай, а самае галоўнае – улічваць погляд саміх навучэнцаў, выходзіць з усвядомленых ім моўных патрэб. Абавязковым элементам зместу абучэння павінна стаць вывучэнне мовы ў агульным кантэксце культуры яе носьбітаў. Замежная мова павінна быць не самамэтай, а сродкам фарміравання сацыякультурных і міжкультурных адрозненняў. Англіійскі даследчык К.Фрайз лічыць, што чалавек, які валодае толькі адной моўнай кампетэнцыяй, з'яўляецца культурным монстрам (cultural monster), бо недастатковае разуменне сацыяльных і экстралінгвістычных фактараў сур'ёзна ўскладняе камунікацыю. Нават кароткае, фрагментарнае знаёмства з краінай, мова якой вывучаецца, ў значнай ступені кампенсуе адсутнасць моўнага асяроддзя, садзейнічае павышэнню матывацыі і пазнавальнай цікавасці. Шырокая ж лінгва-краеведчая насычаннасць фарміруе так званыя фонавыя, экстралінгвістычныя веды ў галінах палітыкі, гісторыі, быта краіны, мова якой вывучаецца, што садзейнічае больш глыбокаму асэнсаванню разнастайнасці карціны свету, выхаванню цягліваасці да іншадумства і іншага ўкладу жыцця. Чалавек, які ведае мовы і культуру іншых народаў, ніколі не стане шавіністам. Гэта чалавек Свету, чалавек адзінай транснацыянальнай прасторы, з уласцівым яму менталітэтам і разуменнем жыцця.

Канкрэтным спосабам рэалізацыі міжкультурных элементаў адукацыі могуць быць як распрацоўка і ўкараненне ў вучэбны працэс асобных краіназнаўчых курсаў (модулей), так і супастаўляльны аналіз, які ажыццяўляецца пры вывучэнні кожнай тэмы.

Кампанентамі абноўленых праграм па замежнай мове павінны таксама стаць, дзе гэта магчыма, модульныя курсы па такіх актуальных аспектах сучасных ведаў, як Human Relations (адносіны людзей), Business English (дзелавая англійская мова), якія вывучаюцца практычна ва ўсіх еўрапейскіх ВНУ.

Абноўлены змест навучання выклікае неабходнасць распрацоўкі новага пакалення вучэбна-метадычных комплексаў. Апошнія маюць вялікае значэнне, таму што з'яўляюцца матэрыяльнай базай рэалізацыі мэт, зместу, праграм, метадаў абучэння. Яны павінны прадугледжваць комплексны аналіз усіх аспектаў мовы і забяспечваць узаемазвязанае абучэнне ўсім відам моўнай дзейнасці ў выніку агульнасці механізма апошніх. Яны павінны будавацца з улікам пераемнасці зместу, форм і метадаў на ўсіх этапах абучэння, асабліва на пачатковым, пераходным ад школы да ВНУ³.

Заслугай кафедры замежных моў з'яўляецца тое, што дапаможнікі падобнага плану практычна па ўсіх мовах знаходзяцца ў працэсе распрацоўкі. На жаль, замежныя курсы, якімі мы вымушаны карыстацца ў выкладчыцкай дзейнасці, далёка не ў поўнай меры адпавядаюць патрабаванням, якія прад'яўляюцца нашай метадычнай школаю да падобнага роду вучэбнай літаратуры.

Яны не адпавядаюць нашаму раскладу гадзін, сацыяльна не адаптаваны, іх тэматыка не адлюстроўвае практычных патрэб будучых спецыялістаў. Вельмі часта за прыгожымі ілюстрацыямі адсутнічае выразная канцэпцыя. Іх бяспрэчнай вартасцю з'яўляецца арыгінальная аўтэнтычная мова, значыць, яны могуць і павінны служыць крыніцай даставернай іншамоўнай інфармацыі, разам са слоўнікамі, рэфератыўнымі выданнямі і мастацкай літаратураю на замежных мовах.

Навучанне замежным мовам павінна будавацца на выкарыстанні сучасных тэхналогій, і ў першую чаргу магутных камп'ютарных сістэм, якія дазваляць стварыць азіную інфарматыўную прастору і атрымаць доступ да сусветных агульнаадукацыйных і культурных каштоўнасцей. Усё гэта патрабуе прыняцця адзіных міждзяржаўных адукацыйных стандартаў, якія забяспечвалі б калі не поўную уніфікацыю сістэм, дык, прынамсі, агульнасць іх асноватворных прынцыпаў.

Увогуле, калі прыняць за асноватворную канцэпцыю абучэння Learner's Centered Approach як падыход арыентаваны на навучэнца, то галоўнай метадычнай канцэпцыяй можна лічыць Resourced Centered Approach, г.зн. абучэнне з выкарыстаннем першакрыніц, арыгінальных навуковых распрацовак і сучасных тэхналогій.

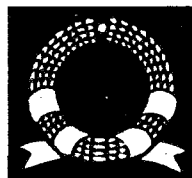
Такой бачыцца нам стратэгія арганізацыі і ўдасканальвання вучэбнага працэсу ва ўніверсітэце. Калі пералічаныя ў пачатку артыкула праблемы рэарганізацыі вучэбнага працэсу (увядзенне розных узроўняў моўнай падрыхтоўкі, агульнае пашырэнне сеткі гадзін, прыарытэты для паспяваючых студэнтаў і інш.) вырашаюцца адносна лёгка, са згоды і адабрэння адміністрацыі ВНУ, то праблемы ўдасканальвання зместу абучэння працаёмкія і патрабуюць вялікай карпатлівай працы спецыялізаваных груп і навукова-метадычнага Савета Цэнтра.

¹ Гл.: Современные направления в зарубежной методике преподавания иностранных языков // Сб. научных трудов Московского государственного института иностранных языков. Вып.321. М., 1989.

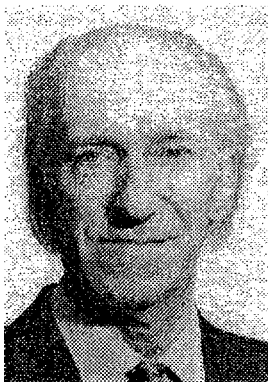
² Гл.: Содержание и методы обучения иностранным языкам в вузах неязыковых специальностей // Сб. научных статей Московского государственного института иностранных языков. Вып.125. М., 1985.

³ Гл.: Б и м И. Л. Методика обучения иностранным языкам как наука и проблемы школьного учебника. М., 1977.

Нашы юбіляры

АДАМ ЯЎГЕНАВІЧ СУПРУН

24 кастрычніка спаўняецца 70 год з дня нараджэння Адама Яўгенавіча Супруна, доктара філалагічных і педагогічных навук, прафесара, загадчыка кафедры тэарэтычнага і славянскага мовазнаўства БДУ, заслужанага дзеяча навукі БССР. А.Я.Супрун з'яўляецца ўраджэнцам Украіны (г.Палтава), выпускніком Кіргізкага ўніверсітэта (г.Фрунзе, 1952 г.), але творчы лёс яго пераважна знітаваны з Беларуссю.

Своеасаблівай візіткай юбіляра могуць служыць некаторыя лічбы, што характарызуюць яго як вучонага і педагога. Ён апублікаваў звыш 580 прац, з якіх 60 кніг і асобных выданняў, падрыхтаваў 60 кандыдатаў навук, у тым ліку і грамадзян замежных краін, кансультаваў 7 дактароў навук. За гэтымі лічбамі стаіць надзвычай плённая і шматгранная праца гэтага, бадай, самага буйнога сучаснага беларускага моваведа, аднаго з найбольш вядомых славістаў нашага часу.

Найперш у ім ураджаюць шматлікія і рознанакіраваныя вектары навуковых, вучэбных, педагогічных інтарэсаў і вынікі іх рэалізацыі. А.Я.Супрун належыць да ліку нямногіх лінгвістаў-класікаў, які ў сваёй творчасці ўдала і арганічна спалучыў здабыткі гістарычнага і традыцыйнага мовазнаўства з самымі сучаснымі і дасціпнымі распрацоўкамі праблем вывучэння мовы. У галіне дыяхранічнай і апісальнай лінгвістыкі ён вядомы як найбольш дасведчаны спецыяліст па пытанні станаўлення і функцыянавання лічэбніка ў якасці самастойнай часціны мовы на матэрыяле ўсіх славянскіх моў, як аўтар арыгінальнай канцэпцыі, звязанай з класіфікацыяй рускіх слоў па часцінах мовы, як распрацоўшчык многіх славянскіх этымалогій, як кампетэнтны даследчык лексікі і старажытных помнікаў і тэкстаў, напісаных сучаснымі аўтарамі.

У рэчышчы сучаснай лінгвістыкі А.Я.Супрун з'яўляецца аўтарам нетрывіяльнай метадыкі дыстрыбутыўна-статыстычнага аналізу лексічнай семантыкі (па дадзенай тэматыцы ім напісаны шэраг навуковых артыкулаў, пад яго кіраўніцтвам абаронена некалькі кандыдацкіх дысертацый, адна з якіх пакладзена ў падмурак доктарскай). Такому перспектыўнаму кірунку развіцця сённяшняга мовазнаўства, як псіхалінгвістыка, вучоным прысвечана шмат артыкулаў і раздзелы ў аўтарытэтных калектыўных манаграфіях, а таксама яго навейшая кніга "Лекцыі па тэорыі маўленчай дзейнасці" і інш.

Славістычныя штудыі А.Я.Супруна ахінаюць і шматлікія працы па агульных пытаннях, якія падсумаваны і ўвасоблены ў вучэбным дапаможніку "Уводзіны ў славянскую філалогію" (выйшла два выданні), – настольнай кнігі для студэнтаў-філалагаў, і прыярытэтнымя ў былым СССР даследаванні па палабскай мове, і тыпалогію славянскіх моў, распрацаваную не на звычайных фанетычных, ці марфалагічных, ці сінтаксічных дадзеных, а на падставе лексікаграфічных крыніц, што сталася прынцыпова новым напрамкам у развіцці лінгвістычнай тыпалогіі. Упершыню ў гісторыі філалагічнай навукі на Беларусі А.Я.Супрун арганізаваў выпуск серыі кніг, прысвечаных апісанню ўсіх заходнеславянскіх і паўднёваславянскіх моў. Ён жа быў і рэдактарам гэтых кніг і аўтарам прац па палабскай, праславянскай і стараславянскай мовах.

Створаная ў 1966 г. у БДУ кафедра агульнага і славянскага мовазнаўства, узначаленая А.Я.Супруном, у хуткім часе зрабілася буйнейшым у колішнім СССР цэнтрам па выпуску вучэбнай літаратуры, акая асвятляла праблемы і тэмы агульнага мовазнаўства. Менавіта на гэтай кафедры былі надрукаваны першыя вучэбныя дапаможнікі па згаданай вучэбнай дысцыпліне, потым пачаліся выпускацца кнігі і ў іншых гарадах, у прыватнасці ў Маскве і Ленінградзе.

Да кніг памянёнай тэматыкі належаць і тры выпускі лекцый па пытаннях агульнага мовазнаўства А.Я.Супруна, і калектывны вучэбны дапаможнік "Агульнае мовазнаўства", рэдактарам і сааўтарам якога быў А.Я.Супрун. Дадзеная кніга стала адной з лепшых у былой вялікай краіне, а пасля таго, як вучэбны дапаможнік выйшаў другім выданнем, значна пашыраным (у дзвюх частках), у перапрацаваным і ва ўдасканаленым выглядзе, ён стаў проста лепшым на тэрыторыі краін СНД.

Значны ўклад зроблены А.Я.Супруном у беларусістыку. Ён з'яўляецца сааўтарам шматтомнага этымалагічнага слоўніка беларускай мовы, унікальным даследчыкам твораў Ф.Скарыны, Я.Купалы і іншых беларускіх пісьменнікаў і паэтаў. Многа ўвагі ў сваіх працах ён надае вывучэнню моўных кантактаў, у прыватнасці, ўзаемадзеянню беларускай мовы з іншымі як славянскімі, так і неславянскімі мовамі, пытанням білінгвізму, асабліва беларуска-рускаму.

Самымі універсальнымі сродкамі чалавечага пазнання служаць словы і лічбы, пераважнае выкарыстанне якіх у тых альбо іншых даследаваннях прывяло да падзелу навук на гуманітарныя і негуманітарныя. У працах А.Я.Супруна гэтыя два сродкі гарманічна супражаны паміж сабой для пазнання і выкрыцця сутнасці самага складанага чалавечага феномена – мовы. Квантыватывнае апісанне беларускай мовы зроблена дацэнтам кафедры Н.С.Мажэйка ў сааўтарстве з А.Я.Супруном у выглядзе пяцітомнага частотнага слоўніка.

Кожны навуковец цалкам можа быць задаволены высілкамі сваёй працы толькі тады, калі яна знаходзіць масавае ўкараненне ў паўсядзённую практыку многіх людзей. Па шматтыражных і мнагакратна перавыдадзеных падручніках рускай мовы А.Я.Супруна вучацца мільёны школьнікаў Беларусі і Кіргізіі; дзесяткі тысяч студэнтаў-філолагаў выкарыстоўваюць яго вучэбныя дапаможнікі па розных мовазнаўчых дысцыплінах. Для ўмелага і правільнага выкарыстання вучэбнай літаратуры ён напісаў шэраг прац, у тым ліку манаграфічных, па лінгвадыдактыцы. Без адрыву ад сваёй асноўнай работы ў БДУ А.Я.Супрун шмат гадоў працаваў у рэспубліканскім НДІ педагогікі, чытаў лекцыі для настаўнікаў нашай рэспублікі. За час працы ў БДУ ім падрыхтаваны сотні дыпломнікаў, якія працуюць зараз на ўсім абшары былога СССР.

Шматпрофільнай з'яўляецца рэдакцыйная дзейнасць А.Я.Супруна, які рэдагаваў вучэбную і навуковую літаратуру, зборнікі артыкулаў і манаграфіі, слоўнікі і часопісы, энцыклапедычныя і іншыя выданні. Лінгвістычная скарбонка А.Я.Супруна стала сапраўды невычэрпнай крыніцай ведаў, попыт на якія захаваецца для цэлых пакаленняў навучэнцаў і навукоўцаў. Як выдатны лектар і прамоўца А.Я.Супрун вядомы не толькі студэнтам ВНУ, настаўнікам, вучоным, іншым слухачам нашай краіны і краін СНД, але і ў Аўстрыі, Балгарыі, Германіі, Даніі, ЗША, Іспаніі, Польшчы, Чэхіі, Югаславіі, дзе ён выступаў з навуковымі дакладамі і лекцыямі.

На грунце сваіх энцыклапедычных ведаў вучоны сам стаў магутным генератарам навуковых ідэй, высоканатружанае поле якога ўцягвае ў сябе ўсіх, хто ведае А.Я.Супруна, і служыць для іх моцным стымулам для творчай дзейнасці. Невыпадкова ўсе члены яго сям'і з'яўляюцца дактарамі або кандыдатамі навук, пераважная большасць членаў кафедры, якую ён узначальвае, маюць вучоныя ступені і званні.

Пажадаем жа нашаму слыннаму вучонаму, педагогу, настаўніку добрага здароўя, доўгага жыцця, далейшай плённай творчасці на нарысць Бацькаўшчыны.

Б.А.Плотнікаў.